Eugène Ionesco

Un om sub semnul întrebărilor

„Dacă oamenii nu și-ar fi dorit să se distrugă, totul s-ar fi putut aranja. Nu ar fi existat o exploatare a omului de către om. Nu ar fi existat genocide. De ce stau astfel lucrurile? «De ce nu ne iubim?», se întreba în lucida lui naivitate Idiotul lui Dostoievski. De ce să nu ne iubim sau, cel puțin, de ce să nu ne fim indiferenți unii altora? «Aventura umană a durat prea mult», îmi spunea un prieten, nefericit de nefericirea oamenilor, «trebuie s-o încheiem».“

NEMIRA

Eugène Ionesco s-a născut pe 26 noiembrie 1909, în Slatina. Când avea doi ani, părinții lui au părăsit România și s-a stabilit la Paris, unde trăia familia maternă. Întors în România după 1922, a învățat limba română și s-a înscris la Liceul Sf. Sava, unde, peste câțiva ani, a devenit profesor de limba franceză. A debutat ca poet în anul 1928, în revista *Bilete de papagal* a lui Tudor Arghezi. În 1934, a publicat primul său volum de eseuri critice, *Nu!*, care, prin stilul acid și ireverențios, a devenit una dintre cele mai controversate publicații ale vremii. În 1950, a debutat ca dramaturg, cu piesa *Cântăreața chelă*, montată la Théâtre des Noctambules, în regia lui Nicholas Bataille, căreia i-au urmat *Lecția, Scaunele* și alte piese care au făcut din el marele dramaturg francez, alături de Samuel Beckett.

Descoperiri este singurul volum ilustrat cu desenele sale, tradus pentru prima oară în limba română. Dramaturg, prozator, eseist, critic literar, Eugène Ionesco a fost nominalizat la Premiul Nobel pentru literatură în 1964, alături de Jean-Paul Sartre. Pe 28 martie 1994, s-a stins din viață la Paris și a fost înmormântat la cimitirul Montparnasse.

Eugène Ionesco

Un om sub semnul întrebărilor

UN OM SUB SEMNUL ÎNTREBĂRILOR

Dacă ați fi rugat să vă faceți astăzi portretul, după cum ați făcut-o în cărțile, în jurnalele dumneavoastră, în Prezent trecut, trecut prezent, *cum v-ați „povesti" celorlalți?*

EUGÈNE IONESCO: E complicat. Nu știu. Nu știu cine sunt. Nu știu ce fac pe-aici. Nu știu nici de unde vin, nici unde mă duc.

Mi s-a întâmplat să lupt pentru lucruri în care am crezut mai mult sau mai puțin; lupte politice. Ba chiar am scris piese de teatru mai mult sau mai puțin politice pentru libertate, împotriva Răului, ca în piesa *Ucigaș fără simbrie*... Am crezut mai mult sau mai puțin în tot ce am făcut și în tot ce am scris. Din simplul și foarte banalul motiv că, așa cum spunea Jean Gabin, „pe-aici nu suntem decât în trecere." În acest sens, Jean Gabin se întâlnea cu cei mai mari și mai profunzi filosofi

și mistici.

Și, pentru a mai cita niște actori, o voi aminti și pe Simone Signoret, care a spus: „Cu cât trece vremea, cu atât înțeleg mai puțin.“ În acest sens, se întâlnește cu scepticii, dacă nu chiar cu pesimiștii. Ceea ce înseamnă, cred, că știm cu toții că nu suntem pe-aici decât în trecere, că lumea nu e decât zgomot și furie; totuși, mergem mai departe. Cred că până și oamenii politici sunt angoasați, cred că și ei știu că totul e deriziune și că, până la urmă, totul e inutil.

Pentru a mai cita o minte primitivă, voi aminti ultimele cuvinte pe care Stalin i le-a spus lui De Gaulle sau lui Malraux – în orice caz, de relatat le-a relatat Malraux: „Până la urmă, moartea câștigă!“ Incredibil pentru un comunist și pentru un marxist care își închipuie, în principiu, că omenirea are un viitor, și nu doar omenirea, ci cosmosul însuși: un viitor, un sens...

(Liniște)... Până la urmă, așa se întâmplă: nu mai există ideologie, nici măcar idei nu mai există, dar, dacă vrei să mai dai peste câțiva marxiști înverșunați, atunci în Occident trebuie să-i cauți. În Rusia, în Polonia, în Cehoslovacia, în Ungaria, în Bulgaria, în România nu mai e nici măcar unul, dar se prefac „cum că, ba da, ar mai fi".

Observăm că întregul Occident e în plină derută. Este derutat, fiindcă a crezut la un moment dat în ideile și în valorile lui. Acum nu mai crede. Nici sovieticii nu mai cred în valorile lor, dar sunt de un enorm cinism și au o enormă vitalitate, fapte care îi împing să continue să facă tot ce fac oamenii de sute de ani încoace, de secole, și secole, și secole: colonizează, ocupă, invadează, cuceresc piețe, teritorii.

Această vitalitate, genul acesta de vitalitate, lipsit de speranță reală, îl aveam și eu, la nivelul meu. Acum însă, cu vârsta, nu-l mai am și sunt

tot timpul pe punctul de a demisiona. Știu totuși bine că nu voi demisiona, că nu pot demisiona și că voi continua până când va sosi moartea.

Ce înțelegeți prin „a demisiona"?

Ei bine, să tac. Or, eu sunt un vorbăreț. Și sunt nemulțumit de tot ce am făcut.

Am adesea vise cu una și aceeași temă: confruntarea dintre mine și tatăl meu. Pe vremea când eram elev, licean, tata venea la mine în cameră ca să verifice dacă îmi făceam lecțiile. Și mă surprindea citind Dostoievski, de pildă, sau, poate, *Cei trei muschetari*. Se înfuria și-mi căuta prin caiete, unde nu găsea decât începuturi de poeme, caricaturi.

Ei bine, am visat ceva analog. Am visat că tata îmi spunea: „Ai reușit în viață. Ești celebru. Eu sunt mort, dar am auzit vorbindu-se despre tine. Arată-mi ce faci!“ Și-atunci deschideam un sertar și-i arătam foi abia începute, caricaturi, hârtie îngălbenită, pagini rupte: nimic!

Cred că tot ceea ce fac, cred că tot ce a făcut întreaga lume nu este nimic, absolut nimic.

Și, atunci, literatura ce funcție a avut pentru dumneavoastră, fie și-așa, de foarte devreme?

Cred că nu este nimic mai interesant decât să inventezi povești și să le spui. Nu este nimic, în același timp, mai plăcut și mai important în viață. Numai că în literatură se introduc tot soiul de chestiuni, cum ar fi preocuparea ideologică, propaganda etc., în așa fel încât, puțin câte puțin, suntem făcuți să nu mai spunem lucruri gratuite.

Or, în literatură, gratuitatea este interesantă.

Am făcut greșeli. Greșeala fundamentală pe

care am făcut-o este următoarea: în loc să povestesc lucruri care nu există, m-am apucat să mă povestesc pe mine însumi și să apăr anumite puncte de vedere ori idei, în așa fel, încât cred că, din acest motiv, mi-am ratat aventura literară.

Prea târziu pentru a o mai lua de la capăt.

Din preocupare antipolitică – după cum spuneam adineauri –, am făcut eu însumi politică, întrucât a fi împotriva politicii înseamnă tot a face politică.

Cred că literatura ar trebui să ajute la așezarea omului între lumea aceasta și cealaltă.

De altfel, asta se și întâmplă tuturor operelor literare sau artistice – sunt lucruri pe care le-am mai spus, dar trebuie să mai fie spuse: autorii, scriitorii fac propagandă, fac ideologie, dar marii autori sunt aceia care, în pofida lor înșiși, au făcut altceva decât propagandă, altceva decât ideologie.

Dau întotdeauna exemplul lui Pirandello, care avea propriile opinii despre psihologia umană. Teoriile psihologice ale lui Pirandello sunt de mult depășite de psihanaliză și de alte psihologii abisale. Cu toate acestea, piesa... piesele sale rămân, sunt aici, dincolo de orice ideologie.

Am dat adesea exemplul templelor grecești. Arhitectul construia un templu care să-i adăpostească pe acei credincioși. Or, credincioșii de atunci nu mai există, și nici păgânii – păgânismul a murit –, așadar, templele nu mai sunt locuri de cult, ci, pur și simplu, altceva decât și-a dorit arhitectul. Prin urmare, ceea ce el a făcut este pur și simplu un edificiu. (...)

Uite c-am pierdut firul!

Tot ce a făcut lumea nu înseamnă nimic.

Da.

Nimic! Totuși, ceva-ceva... Chiar nimic? Ce înseamnă „nimic“?

(Liniște)... Nu-nseamnă nimic dacă totuși caut?

Foarte bine. Căutați! Trebuie căutat!

(Liniște)... Între 1945 și 1950 eram funcționar mărunt la o editură juridică. După care, uite, nu știu ce ambiție m-a cuprins, de am început să scriu piese de teatru.

Nu cred în vreo valoare profundă a pieselor mele. Nu cred în valoarea operei mele. Și, chiar dacă aș crede, ce mai e și cu valoarea asta?

Acum îmi pare rău că nu am rămas acel funcționar mărunt. Nu aș fi scris nimic, nu aș fi pătruns în tot acest vacarm, în acest haos, în acest soi de notorietate, iar acum aș ieși la pensie.

Poate că aș fi fost mai fericit, fiind, într-un anume sens, și nefericit. Adică aș fi regretat faptul de a nu mă fi realizat, de a nu fi scris – fiindcă dintotdeauna am scris –, de a nu fi coborât în arenă. Aș fi avut, deci... aș fi avut deci un motiv precis de a fi nemulțumit. Pe când acum știu ce înseamnă să fi scris, să fiu

înțeles, să fiu neînțeles, să fiu detestat și, până la urmă, îmi dau seama că nu era cazul să fac ce am făcut.

Deci, încă o dată, tot ce am făcut a fost degeaba.

Ce-aș mai putea să vă spun? Pur și simplu că sunt mulțumit de a fi alături de dumneavoastră și că mica și singura consolare în fața marii nefericiri de a fi fost născut este totuși prietenia.

Nu știu dacă voi susține întotdeauna ceea ce spun acum, dacă lucrurile pe care le spun acum le voi mai spune peste trei săptămâni sau peste o lună. Adevărul este că tocmai ies – deși încă nu am ieșit cu adevărat – dintr-o criză de angoasă. O criză din care eram pe punctul de a ieși, când am citit cartea lui Philippe Nemo, care se numește *Job et l'excès du mal*[1], iar cartea aceasta, ei bine, m-a făcut să cad din nou în angoasă. În primele cincizeci sau șaizeci de

pagini ale cărții lui Nemo, există o extraordinară descriere fenomenologică a angoasei.

[1] „Iov și excesul răului“ (n. tr.).

Ce înseamnă „a fi în stare de angoasă“? Nu știu dacă ceea ce cred eu este ceea ce cred medicii, sociologii, psihiatrii. „A fi în stare de angoasă“ înseamnă, pentru mine, DINCOLO sau aproape dincolo de hotarul acestei lumi; în angoasă, lumea întreagă este pusă sub semnul întrebării: „De ce există ceva mai degrabă decât nimic?“, se întreba Heidegger. Mai târziu, formula a fost reluată și completată de către Nemo: „De ce există mai degrabă răul decât binele?“

Numai că „De ce există mai degrabă răul decât binele?“ este o întrebare teribilă, însă mai puțin angoasantă decât întrebarea „De ce există ceva mai degrabă decât nimic?“ Ai impresia că întreaga lume, întreaga creație, este un ecran, un voal pe care cineva, numit de unii „Dumnezeu“, l-a așezat între El și noi. Până la urmă, nu găsesc o justificare a revirimentului lui Iov, care este, dacă am înțeles bine, o acceptare totuși a enigmei. Mă simt mai aproape de Wiesel, care refuză judecătorii, prietenii, culpabilitatea lui Iov. Personal, nu

există reviriment în cazul meu. Mă simt un Iov și rămân la întrebarea fundamentală: „Ce se vrea de la mine?“
Aici, iar am pierdut firul. Nu am vreo Ariadna pentru acest labirint.
Firul e... Dumnezeu!
E Dumnezeu ori nu? Unii filosofi sau unii eseiști sclipitori, precum Cioran, care cu siguranță i-a citit pe gnostici și pe sufiști, consideră că există un Dumnezeu ascuns, dar și un creator gângav, de mâna a doua, „demiurgul cel rău“, un demon care a construit această lume, șterpelindu-i câteva taine Dumnezeului ascuns. Si a făcut lumea fără voia Lui.
Este evident că trăim în plină dezordine. Este evident că suntem lăsați pradă Răului cel scris cu majusculă. Și este incontestabil că trăim în dezordine.
Problema este de a încerca să găsim, dincolo de lumea aceasta, o identitate primară (...) Trebuie să spun următoarele: nu vorbesc așa cum vorbesc acum decât în clipele în care sunt cel mai conștient, în care conștiința mea e la nivelul ei cel mai pătrunzător. Lucru datorat, în parte, crizei de angoasă ori de depresie de care am suferit, care mă ține de câteva

săptămâni și în care cartea lui Nemo m-a scufundat și mai tare. Nu vorbesc însă mereu așa.

Vreau să spun că trăim la niveluri diferite de conștiință și că, poate, mi se va întâmpla să lupt pentru „literatura bună“ sau pentru „libertate“, lucruri ce trebuie puse între ghilimele și care, în momentele mele de conștiință ascuțită, nu înseamnă absolut nimic.

Ceea ce înseamnă că, în clipa de față, toate aceste… lucruri pentru care vă bateți sau dorința de a scrie nu reprezintă nimic pentru dumneavoastră?

În momentul acesta doriti să scrieti?

Vag! Vag, pentru că realitatea cotidiană mă obligă să îmi continui meseria, să scriu pentru a-mi plăti impozitele. Însă ceea ce sunt acum pe cale să scriu este ceva mai apropiat, cred, de momentele mele de conștiință ascuțită. Adică sunt pe cale să scriu o piesă de teatru în care… care nu este ca *Ucigaș fără simbrie*, în care tratez problema Răului, care nu este ca *Scaunele,* în care încerc să vorbesc despre ratarea a două ființe: încerc să transcriu cu cât mai mare fidelitate – știu că este o încercare dură –, așadar, cu cât mai mare fidelitate visele angoasei. Întrucât cred că tocmai în angoasă ne

regăsim cu toții; chiar și aceia care trăiesc în lumea politicii, cum spuneam, caută un interpret pentru angoasa lor. Încerc deci să descriu angoasa... aceste vise în stare pură ale angoasei, fără nicio „ideologie“ și fără nicio „propagandă“.

Un exemplu de vis al angoasei?

Sunt într-o gară, aștept un tren. Trenul sosește. Încerc să urc valizele în tren. Valizele sunt prea grele, iar trenul pleacă. Nu mai există decât peronul gării și calea ferată. După care șinele dispar și ele, iar în locul lor rămâne un perete. Țip.

Iată ceva ce cred că nu ar putea fi calificat drept politic.

Dacă nu cumva descrie lumea după cum o face și politica.

Dacă nu cumva descrie lumea după cum o face și politica. Dar ce-ar putea face politica? Vom vorbi despre politică mai târziu, dacă vreți, când voi fi la celălalt nivel.

Oare am putea să ne întoarcem la acea identitate dintâi, dincolo de lume, în locul despre care vorbeați adineauri? Ce să însemne asta?

A apărut recent o carte a lui Puech: *En quête de la gnose*[2]. Introducerea este foarte bună, foarte

interesantă; după care se pierde în politică, adică în lucrări de erudiție. Și asta tot politică e.

[2] „În căutarea gnozei“ (n. tr.).

Hmm! Hmm!

Ne spune cum gnosticii refuzau lumea, ceea ce se știe și e foarte bine. Dar ne mai spune și că gnosticii încercau să regăsească identitatea dintâi, dincolo de lume și prin intermediul lumii; numai că tehnicile utilizate de gnostici nu ni le oferă.

Cum zicea Adamov, care ajunsese politician în timpul liber: „Nu sunt din lumea asta și nu știu cărei lumi aparțin. În orice caz, lumea asta nu-mi convine absolut deloc. Refuz lumea asta. Dar cine sunt?“ Este întrebarea pe care mi-ați adresat-o în primul rând și la care îmi este imposibil să răspund, fiindcă, dacă aș ști cine sunt sau către ce mă îndrept, evident că n-ar mai fi nicio problemă.

Ați considerat vreodată că ați putea găsi în religie...?

A, nu!

Niciodată?

Absolut niciodată.

De ce?

Ei, ba da, dar am renunțat.

Religia, sau cel puțin religia exoterică, cade la învoială cu lumea asta.
Pentru a vorbi din nou despre Iov, religia este reprezentată de cei trei prieteni ai lui Iov, care spun: „Ai făcut o greșeală, ești orgolios. Pleacă-te în fața legilor!“
Numai că legile religiei nu sunt decât legile acestei lumi.
Noi, care nu cunoaștem tehnicile extazului – și mă întreb cum de se poate trăi fără iluminare –, noi, care nu cunoaștem tehnicile extazului, putem totuși să găsim un fel de soluție: nepăsarea, știind că lumea este un soi de farsă uriașă, pe care Dumnezeu i-a jucat-o omului, și așteptarea sfârșitului. Există, așadar, un joc enorm și ar trebui să ajungem la atitudinea anumitor budiști zen, care, după ce și-au bătut capul zeci de ani pentru a descoperi înțelesul, încep dintr-odată să râdă. Și în asta le constă iluminarea, cel puțin la un nivel inferior: încep să râdă.
Tot astfel, niște călugări budiști s-au uitat dintr-odată de jur împrejurul lor, de parcă ar fi văzut lumea pentru întâia oară: au văzut ba „asta“, ba „asta“ și „aceasta“, și, în fine, totul,

după care au început să hohotească. Au văzut cadavre și au început să râdă, zicând: „Ce glumă bună!“
Ceea ce l-am și pus să spună pe unul dintre personajele mele din piesa „Doamne, ce harababură!“ *(Ce nemaipomenită aiureală!)* – vedeți bine că am și eu referințe –, care, după ce a trăit cincizeci de ani într-o lume în care revoluțiile pentru libertate se transformau în tiranii, unde se întâmpla ce se întâmpla, ei bine, personajul acela începe și el să râdă.
Dar, când am scris asta, nu-mi era și inima acolo. Știam foarte bine și încă mai știu că asta trebuie făcut. Sau se poate și intra în jocul Creatorului, se poate accepta lumea ca atare, se poate face politică și se poate lupta, de pildă, pentru libertate, știind foarte bine – și continuând, totuși – că lupta aceasta nu duce nicăieri.
Poți să fii ticălos chiar dacă știi că toate astea nu sunt decât o farsă? Ai mai putea fi totuși un ticălos?
A, da.
A!
Da.
Am un fost prieten, fost nazist, comunist acum, gaullist din când în când, care mi-a scris

o scrisoare insultătoare, ca urmare a unui articol în care mă plângeam că Societatea autorilor[3], adică Societatea oamenilor de litere[4], face jocul comuniștilor, unde eu l-am numit imbecil și incapabil să ajungă la valorile nobile.

[3] În original, *La Société des auteurs* (n. tr.).

[4] În original, *La Société des gens de lettres* (n. tr.).

Este un imbecil. Mă întreb însă dacă nu cumva și eu sunt un imbecil.

Sunt deseori tentat să accept orice, să fiu un bun cetățean argentinian în Argentina, un bun stalinist ori un bun brejnevist în Rusia sovietică, să accept orice.

Și-n Franța ce-ați fi?

Aici, situația este încă incertă, dar știu bine că nu aș accepta niciodată să fiu un ticălos, spunându-mi totodată că a fi ticălos ori a nu fi ticălos este același lucru.

În adolescență, când stăteam în România, am avut o criză religioasă; aveam un duhovnic ortodox, fratele Alexandru, care trăise ani întregi pe Muntele Athos și care îmi spunea că îl văzuse pe diavol și că se luptase cu el, că se luptase corp la corp cu el. M-a întrebat: „Ce ai să-mi mărturisești? Te previn însă că nu-mi

pasă nici dacă ești mincinos, nici dacă ești criminal, nici dacă ești incestuos! Un lucru să-mi răspunzi: crezi?“
I-am zis: „Tocmai asta e problema!“ „Și de ce nu crezi?“ „Nu cred din cauză că în lume există Răul.“ Mi-a răspuns: „Ești pierdut!“
Așadar, nu există nicio legătură între ordinea de dincolo, dacă există vreun dincolo, și cea de aici.
Pentru a ne întoarce la ceea ce spuneam la început: nu merită să-ți bați capul, ce ar trebui să faci e să trăiești în deplină nepăsare. Iată soluția: „jemanfișismul“ absolut, filosofic al adepților budismului zen.
Care nu are nimic de-a face cu divertismentul, în sens pascalian.
Ei bine, aici suntem pentru ceva timp sau aici suntem într-un timp atât de scurt.
Oamenii sunt atroce, și furioși, și răi, fiindcă vor să facă totul, dar nu au timp. Dacă am avea timp, dacă am fi nemuritori sau, poate, dacă am trăi cinci sute de ani, am fi mult mai politicoși și mult mai răbdători unii cu alții.
Și cum era diavolul?
Mai întâi, aș vrea să vă vorbesc despre nepăsare...
Da.

Este vorba despre nepăsarea absolută. Mă întreb dacă Pascal a avut ori nu dreptate și dacă divertismentul acela nu era mai aproape de nepăsarea absolută decât de cugetările, lamentările, strigătele noastre etc.
Nu numai nepăsarea este o soluție etică, dar mai există și posibilitatea de a trăi într-un soi de permanentă uimire, o uimire nesupusă judecății. Și asta poate fi o ieșire.
Cum era diavolul acela? Vedeți, a trecut multă vreme de când călugărul acela, care acum, fără îndoială, e mort, mi-a spus povestea.
Trăia într-un schit, într-o mică mănăstire din București, care încă mai există și unde încă mai sunt călugări. În București e mult zgomot, ca în toate orașele, dar aveau o mică grădină, o oază a lor, unde se găseau chiliile călugărilor. Acolo locuia fratele Alexandru, iar el mi-a povestit că, atunci când a ajuns la Muntele Athos, a mâncat ceva, a cinat cu atoniții, care i-au spus: „O să vezi ce-o să ți se întâmple la noapte!“
Și, mi-a povestit părintele Alexandru, noaptea s-a simțit atacat de un corp care-l atingea, dar pe care nu-l vedea și care voia să-l supună, așa că toată noaptea a luptat și a suferit astfel.

Astăzi însă, nu mai poți crede în așa ceva. A doua zi, s-a trezit lac de sudoare și le-a povestit celorlalți călugări tot ce i se întâmplase. Aceștia au izbucnit în râs, fiindcă știau și ei de păcăleala aceea, care nu de la Dumnezeu venea, ci de la diavol. O simțiseră toți pe pielea lor. Cred în diavol... Istoria este de neînțeles în absența demonologiei.

Aha!

...Și cred că marele șiretlic al diavolului este de a nu se manifesta astfel, fiindcă, în momentul în care am crede în diavol, am crede în Răul cu majusculă și ne-am apăra. Acum de diavol nu se mai apără nimeni, fiindcă nu mai există.

Însă dumneavoastră aveți senzația acestei existențe? Și cum e ea? Fizică? Intelectuală? Intuitivă? Fulgurantă?

Am senzația că există. Mi-e greu să spun cum și în ce chip, dar văd cum diavolul are foarte bine grijă de cele ale lumii. Văd, constat cum, incredibil, revoluțiile făcute pentru dreptate și libertate s-au transformat în dictaturi criminale! Totuși, oamenii aceia care doreau binele aparent erau sinceri. Atunci cum se face că lucrurile au mers prost? Cum se face că oameni bine intenționați au crezut în eliberarea Vietnamului, cum se face că a trăi în

Cambodgia sau în Vietnam e ceva infernal? Cum se face de China este un imens campus concentrațional? Cum se face că locuitorii din Vest nu văd asta mai limpede?
Dacă este de protestat – aceasta este o blasfemie –, nu împotriva societății trebuie acționat, nu împotriva oamenilor. Oamenii se ucid între ei, fiindcă lumea e prost întocmită și o ia razna. Nu e din vina lor. Ar trebui să se strângă cu toții și să protesteze împotriva Creatorului.
Dar de unde vine faptul că...
Poftim?
Cum de, până la urmă, acceptă? Probabil se bucură ei pe undeva, dacă pot să folosesc acest cuvânt.
Da, cred că diavolul râde-n hohote. Spuneam: „Să acceptăm jocul lui Dumnezeu!“ Am însă impresia că acceptăm jocul diavolului și că luăm parte la demonism.
În Cartea lui Iov, Dumnezeu îi dă dreptul lui Satana să-l atace pe Iov. Este...
Dumnezeu îi permite diavolului să-l atace pe Iov. Tot Dumnezeu îi permite lui Satana să-l ispitească pe Isus.
Și-atunci?

Nu sunt... Ah, e o ruptură între lumea noastră și cea de dincolo. O simt. O simt pur și simplu. E o ruptură.
Nu-i înțelegem logica, iar lucrul acesta nu ne poate satisface. Fiindcă primul reproș pe care i l-am putea aduce Creatorului este următorul: De ce nu înțelegem? De ce ne obligă să acceptăm acest joc?
(Liniște)... De ce suntem făcuți pentru a nu înțelege?
V-a făcut teatrul să vedeți lucrurile acestea mai îndeaproape? Lumea este un teatru!
Nu. Primele mele piese au fost greșit înțelese, dar, când am vrut să mă explic prin alte piese, mi s-a spus: „Nu, ați făcut bine ce ați făcut în primele dumneavoastră piese. Cele de după reprezintă o ruptură față de maniera de dinainte. Erați revoluționar, acum sunteți reacționar."
Fiindcă în celelalte piese, ca în *Ucigaș fără simbrie*, am dorit să mă explic. Mi se cerea să mă „angajez", iar „a te angaja" însemna: „Înscrie-te în partidul comunist și militează!"
Bun, ruptură între primele piese și cele ulterioare. În loc să vă angajați, ați vrut să vă explicați. Așadar, pentru dumneavoastră „a vă angaja" ce însemna?

Adică...

De ce ar fi ținut aceia să vă angajați?

Fiindcă era marea epocă a angajării, a propagandei marxiste, când chiar voiam să mă angajez, dar nu în sensul în care se dicta.

Și-atunci...

Primele mele piese de teatru au avut, din partea criticilor favorabili, o „lectură eronată", după cum se spune acum. Considerau că primele mele piese erau expresia revoltei împotriva teatrului burghez, nu împotriva întregului teatru, contra felului „mic-burghez" de a vorbi, în fine, că erau piese...

Sociale?

...De critică negativă.

Da.

...Sociale și de critică negativă la adresa burgheziei. După care au spus: „E bine ce ați făcut"... Oameni precum Tynan[5]... Și alții mi-au zis: „De-acum, gata! Ați adus o critică negativă societății burgheze. Acum faceți o critică pozitivă." Zic: „Nu despre asta era vorba." „Atunci, despre ce este vorba în primele dumneavoastră piese?"

[5] Kenneth Tynan (1927-1980) – critic de teatru englez, semnatar al cronicii de specialitate la *The Observer,* în perioadele 1954–1958 și 1960–1963 (n. tr.).

În primele mele piese, în *Cântăreața chelă,* de exemplu, era vorba, pur și simplu, despre uimirea pe care o resimt în fața acestei lumi și a oamenilor care vorbesc fără a spune nimic ori ale căror vorbe sunt de neînțeles pentru mine. Limbajul este incomprehensibil, fiindcă oamenii nu vorbesc despre lucrul cel mai important. Sunt ei acolo, se adună, vorbesc despre unele și despre altele, se mișcă într-un spațiu fără spațiu, într-un timp fără timp; iar eu, cu adevărat distanțat, nu ca Brecht, dar – dacă nu e prea îndrăznеț cuvântul – metafizic distanțat, mă uit la oamenii aceia și mă mir de ce fac sau de ce par a face.

Și-atunci am scris alte piese pentru a mă explica.

Mă întreb dacă am făcut bine să mă explic. Ar fi trebuit să continui în inextricabil și în incomprehensibil, întrucât cred că, în măsura în care oamenii se află față-n față cu neînțelesul, sunt mai aproape de o posibilă înțelegere.

Ceea ce spune că teatrul meu a devenit antipolitic din punct de vedere politic, lucru care deja înseamnă politică și, ca atare, morală.

Trebuie să ne păstrăm înlăuntrul enigmei, într-o anumită măsură?

Adică ar fi trebuit să mă mențin mai adânc în enigmă, chiar dacă nici criticii, nici spectatorii nu ar mai fi priceput nimic.
Beckett a reușit mai bine în acest sens. Până la urmă, lumea și-a dat seama că nu era deloc socializant; nu era cu adevărat orientat către stânga, din contră, iar lumea a realizat că teatrul lui era pur metafizic.
Fără speranță!
Și fără speranță. În cazul lui – fiindcă a tăcut –, nu a mai îndrăznit nimeni să îl atace așa cum m-au atacat pe mine, dar ați observat câtă tăcere este astăzi în jurul lui.
Există momente în care lumina poate ajunge până în teatrul, până în gândirea dumneavoastră? Există lumină în uriașele tuneluri pe care le descrieți?
Da, încerc să-mi amintesc o experiență a luminii, pe care am trăit-o acum foarte multă vreme și pe care am povestit-o de mai multe ori în cărțile mele. Iat-o! Se întâmpla pe când aveam șaptesprezece sau optsprezece ani, mă plimbam, pe la prânz, printr-un oraș de provincie, în iunie; dintr-odată, am sesizat o prezență și am simțit, sau mi s-a părut că simt, cum Cineva mă ținea în mâna Lui, că nu eram pierduți.

E foarte greu de povestit acea întâmplare. Când vorbesc despre ea în cărțile mele, în care există eroi – în *Solitarul*, de exemplu –, care ajung la acea lumină, ei bine, nu mai este chiar adevărat, fiindcă îmi amintesc acel moment de prezență extrem de intensă, dar mi-l amintesc din ce în ce mai vag. Când mă refer la acel moment, nu mai sunt înlăuntrul lui.
Dar, în clipa în care am simțit acel lucru indicibil, mi-am spus: „Nu-mi va mai fi niciodată frică. De fiecare dată când voi avea necazuri, de fiecare dată când voi avea îndoieli, îmi voi aminti acest moment.“ Or, nu mi-l mai amintesc.

S-a întâmplat o singură dată?

O singură dată.

Și sperați ca acel moment să se repete?

Ah, știți, aștept... Aștept și m-am săturat să aștept iluminările, și nu-mi mai rămâne atât de mult timp de trăit, și nu cred că se va mai întoarce.

Și nu vă liniștește amintirea?

Nu. Și-apoi... E mai bine să râzi, e mai bine să râzi de toate poveștile astea, întrucât oricum se va termina.
Au spus deja totul. De la regele Solomon încoace, totul a fost spus, și oamenii continuă

să vorbească în această hărmălaie, și nicio explicație a lumii nu e cu putință. Și cum nu înțeleg nimic, absolut nimic, nu mai înțeleg nici ce eu însumi spun. *(Liniște)...*
Dumneavoastră... Să zicem că, în această dimineață, vă aflați într-o profundă stare de depresie. Au trecut deja săptămâni întregi de depresie, plus citirea cărții lui Philippe Nemo. Acum, sosind după prânz pentru înregistrare, dintr-odată v-ați simțit, cum să zic... S-ar putea spune „mai vesel" ori ar fi o insultă dacă aș spune că ați fi mai vesel?
Dar nici nu sunt trist. În sfârșit, spun lucruri foarte simple, pe care toată lumea le știe, pe care toată lumea și le spune în gând, dar pe care eu le spun cu voce tare. *(Liniște)...*
Oare atunci când... Bun! Să spunem că ascultați muzică, că vă uitați la tablouri. Oare rămâneți în aceeași stare de depresie sau senzația aceea de lumină pe care ați trăit-o cândva, poate ascultând o anumită muzică, privind anumite tablouri, vă este iarăși dăruită?
Da, vag. Prin Vermeer, de pildă.
Explicați-ne puțin!
Am făcut o emisiune la televiziune, „Muzeul imaginar", și am vorbit mult despre Vermeer. Numai că asta se întâmpla acum doi ani.

Încerc să-mi amintesc ce am spus despre Vermeer, dar am uitat. Încerc să-mi amintesc... Nu reușesc, și acesta este motivul pentru care nu mai pot spune nimic despre Vermeer.
Dar în momentul în care... Când sunteți în plină perioadă de depresie și vi se întâmplă să ascultați muzică, nu știu, dacă ascultați Monteverdi, Bach, vi se întâmplă ceva? Vă marchează cumva?
Cumva! *(Surâs)* Abia-abia!
Am impresia că nu... Că nu ar trebui să vorbim, întrucât, cu cât vorbești mai mult, cu atât mai puțin e clar. Și orice explicație te închide într-o definiție. A rupe tăcerea înseamnă deja a pătrunde în lumea aceasta. Orice discurs este dăunător și iată ce înseamnă cultura! Cultura încearcă să exprime indicibilul și ajunge, uneori, paradoxal, să-l exprime. Însă, odată exprimat, devine o explicație la fel de puțin valabilă ca oricare alta.
Și-atunci, ce este creația? Ați scris despre ce înseamnă creația. Deci, ce este creația pentru dumneavoastră? Există discursul și există creația. Sunt ele același lucru?
Da. Poate... *(Liniște)*...
În dialogurile cu Claude Bonnefoy, există un moment în care spuneți: „Nu îmi mai este frică

de moarte.“ Și-atunci, ce mai este acest adevăr? Este el, de-acum, adevărul absolut pentru dumneavoastră?

Ei, nu, deloc. Nu știu de ce am spus așa ceva. Au trecut mulți ani de când am avut acel dialog cu Claude Bonnefoy și, firește, nu mai știu ce-am spus, ce voiam să spun. Moartea mă sperie, dar, mai ales, mă vexează.

Da? Cum?

Mă vexează, pentru că este expresia finitudinii noastre.

Iată ce este angoasant, iată ce e inacceptabil! Două lucruri sunt inacceptabile: să fii născut... *Să fii...*

...Să exiști *și* apoi să mori. Ai putea fi și fără să exiști. Să fii născut, apoi să mori. Nu am cerut eu așa ceva și n-o voi accepta niciodată.

Și după moarte vă imaginați ce va fi?

(Liniște)... Individul nu găsește acolo răspunsul pe care îl așteaptă. Nu pot ști nimic.

Cu toate acestea, o întrebare tot v-ați pus.

Da, dar la care niciodată nu se răspunde, la care nu se poate răspunde. Asta e! *(Liniște)...*

Bun! Atunci să vorbim despre altceva!

Să vorbim despre altceva.

De exemplu, când... Când ați început să scrieți? Nu să scrieți scrisori ori teme, ci să scrieți ca un scriitor?

La nouă ani. La nouă ani mi-am scris memoriile. Aveam două pagini scrise. Totuși, existau lucruri foarte importante pentru a fi spuse. Nimic nu este mai important decât ce gândește un copil de cinci ani, de șase ani, de șapte ani. La șapte ani, practic, un copil știe tot. La șapte ani, știm că vom îmbătrâni, că vom muri, că va trebui să ucidem pentru a mânca și că lumea este prost întocmită.

Scriați la nouă ani? Vă amintiți cum?

Da, îmi amintesc că la nouă ani mi-am scris memoriile, care aveau două pagini – dar nu mai știu deloc ce conțineau – și am scris și compuneri, cum se numeau pe atunci.

Mi-a cerut să vorbesc despre bâlci – învățătorul de la școală – și mi-am închipuit un copil care se plimba cu mama sa prin bâlci: copilul punea întrebări, iar mama îi răspundea. Învățătorul a citit textul la școală pentru întreaga clasă și a zis: „Ionesco...“, sau, mai degrabă, „Jonesco“ – cum se spunea pe atunci –, „Jonesco a inventat dialogul fără să știe că a fost inventat de multă vreme.“

Și am continuat să scriu poeme. Nu sunt făcut decât pentru așa ceva...

Vă adresez o întrebare care nu este agresivă: Sunteți acuzat că ați fi reacționar. Ce înseamnă „a fi reacționar" în felul în care dumneavoastră ați fi?

Sunt reacționar, fiindcă reacționez. E singurul răspuns pe care îl pot da în acest moment. De fapt, nu știu prea bine ce înseamnă a fi reacționar. Există formulări foarte simple, care acum nu mai spun absolut nimic. În clipa de față, reacționar este acela care se opune ideologiei biruitoare, indiferent cine e la putere ori într-o *opoziție confortabilă*. Ideologia biruitoare poate că nu e la putere, dar „oamenii de stânga" ghidează opinia publică.

Pe vremuri – și acesta este motivul pentru care mi-am părăsit țara de origine –, extrema dreaptă era ideologia biruitoare. În momentul acela, eram acuzat că sunt „jidovit și democrat". Nu ați prins perioada aceea, dar aflați că „a fi democrat" era, pe atunci, la fel de rușinos ca a fi fascist acum. Tinerii care acuză alte persoane că sunt fasciste habar nu au ce însemna asta. Ce pot constata însă – și acesta este motivul pentru care sunt, între ghilimele

sau fără ghilimele, reacționar – este că am sesizat că, de treizeci de ani încoace, stânga se înșală cu regularitate.

În 1967, am scris un articol despre Rusia sovietică cu ocazia celei de-a cincizecea aniversări a revoluției din octombrie și am spus că în Rusia sovietică nu fuseseră decât cincizeci de ani de crime, de genocide etc. Am fost acuzat că sunt fascist. Adică e grav că îți poți permite acum totul, în numele stângii sau în numele comunismului, cum îți puteai permite totul, pe vremuri, în numele fascismului și al „regenerării“ Europei.

Ceea ce mă miră este că oamenii de stânga s-au mai trezit un pic ca urmare a cărților lui Zinoviev, Soljenițîn, Pliouchtch, Amalrik, Kuznețov etc., însă doar într-un mic număr încă, iar trezirea lor mi se pare suspectă. Într-adevăr, de fiecare dată când au apărut disidenți sovietici în Franța, oamenii de stânga s-au adunat în jurul lor. Adevărurile spuse de Soljenițîn și de ceilalți sunt atât de evidente, încât stânga a trebuit să se încline în fața acestor adevăruri, fără însă a înceta să facă politică, adică a dorit să-i recupereze pe acei disidenți sovietici.

Spun că e ceva suspect. Într-adevăr, Jean Daniel, mergând în Italia acum aproximativ trei ani, a spus în fața sindicatelor italiene: „Apărați muncitorii polonezi care sunt în grevă și care sunt masacrați. Altfel, dreapta îi va lua în brațe!“ Nu e un discurs uman, nu e un discurs sincer, ci, pur și simplu, politică.
În realitate, oamenii ar trebui să se strângă laolaltă, fie ei de stânga, de dreapta sau cum se vor mai fi numind, ar trebui să se strângă laolaltă toți oamenii de bună-credință, cum zicea Jules Romains, pentru a face față acestei „barbarii cu chip uman“ despre care vorbește Bernard-Henri Lévy. Numai că și el face politică.
Acum câteva luni, am participat la o adunare organizată de Foucault și de Maximov, alături de Sartre și de toată stânga. M-am ridicat cu naivitate și l-am întrebat pe Foucault: „Păi, până la urmă, v-ați dat foarte bine seama de tot ce se-ntâmplă, de toate ororile acestea, sau, chiar dacă nu v-ați dat seama, alții au înțeles. De ce ați tăcut atâta vreme?“ Mi-a răspuns: „Nu intenționez să mă explic și nu vreau să fiu învinovățit.“

Nu aveam deloc intenția să îl învinovățesc, ci voiam pur și simplu să primesc informații despre această problemă gravă.
Ați fost mulțumit să participați la acea adunare?
Nu, deloc. Așadar, era acolo și Sartre, adică un om pe care nu l-am înțeles niciodată și mă întreb dacă el însuși se înțelege. Se pare că este un bun filosof. Am citit și eu cândva *Ființa și neantul*, numai că demersul lui e întotdeauna împleticit. Și, așa, când l-am întâlnit, când l-am văzut la acea adunare din septembrie, a declarat: „Simone și cu mine nu mai suntem marxiști de doi ani." De ce nu a spus-o acum doi ani și de ce o spune abia azi? Fiindcă au apărut „noii filosofi", fiindcă își închipuie că aceasta ar putea fi calea pe care merge istoria și nu vrea să piardă trenul, cum nu a vrut să-l piardă nici în 1968.
Ceea ce nu l-a împiedicat, după ce a declarat că nu mai e marxist, să facă să i se reprezinte o piesă de teatru chiar înaintea alegerilor, *Nekrasov*, în care se ataca, adică în care ataca disidenții din 1945 și, prin ricoșeu, disidenții sovietici de azi.
Ceea ce înseamnă că nu ne putem încrede deloc în inteligheția. Inteligheția este foarte sensibilă la cutremurele irațională și la puterea

politică. Acesta, orice-ar spune, este motivul pentru care e foarte greu, ba chiar imposibil să ai încredere în intelectuali, în cei denumiți „intelectuali“, fiindcă, departe de a fi maeștri ai gândirii, nu sunt decât niște intermediari ai birourilor de propagandă, ai guvernelor din Est mai ales; sunt intermediarii dintre public și oficinele propagandei.
Lucrul acesta s-a văzut și între cele două războaie mondiale și știm foarte bine că și Heidegger, și Jung erau favorabili nazismului. Sigur că erau și oameni împotrivă, mai ales în Franța, și așa erau Emmanuel Mounier și Denis de Rougemont, și așa au fost Albert Camus, Jacques Maritain, Jean Grenier.
Cum spune, de altfel, Bernard-Henri Lévy, am mult mai multă încredere în Camus, care, deși nu avea armătura filosofică, limbajul lui Jean-Paul Sartre, avea, în schimb, un spirit al dreptății de neînlocuit. Camus e de neînlocuit.
Bun, acum, pentru ceea ce se întâmplă în clipa de față, trebuie să vă spun că aduc omagiul meu fizicienilor, matematicienilor, oamenilor de știință, care refuză să meargă în țările totalitare, unde libertatea e obstaculată, după cum o știm cu toții, întrucât savanții sunt băgați la închisoare, întrucât o cenzură

înspăimântător de rafinată ține sub ochiul ei toate manifestările minții. Regretabil e că scriitorii, autorii dramatici nu-i urmează.
Nici psihanaliștii. Au de gând să meargă în curând în URSS, la Tbilisi.
Se pare că nici psihanaliștii. Dar poate că vor fi de ajutor psihanalizându-i un pic pe oamenii politici sovietici, idee în care nu cred neapărat, fiindcă aceștia sunt absolut... absolut încuiați. Însă scriitorii, Societatea oamenilor de litere și Societatea autorilor dramatici au semnat – și regret s-o spun, fiindcă printre ei am prieteni –, au semnat contracte cu Societatea sovietică a autorilor, cu Societatea de stat cehoslovacă, iugoslavă etc., și, prin aceasta, Societatea franceză a autorilor, de exemplu, a devenit mandatar al Societății Sovietice și acceptă să considere drept autori numai pe aceia care fac parte din Societatea scriitorilor sovietici, ceilalți nefiind „autori". Prin urmare, în virtutea respectivului acord, Perinetti a primit, pe când juca o piesă a lui Havel, o adresă de la Societatea autorilor, prin care i se spunea că Societatea nu percepea drepturile de autor, fiindcă fusese semnată o convenție

conform căreia Havel – care este unul dintre cei mai mari dramaturgi cehoslovaci – nu ar fi „autor“.

Mai întâi, Societatea autorilor a semnat contractul și, conform acestui contract, cenzura sovietică a pătruns în Franța. Societatea oamenilor de litere a făcut același lucru. Președintele Societății a declarat însă că va face tot posibilul pentru a nu aduce prejudicii unui scriitor disident din Est. Frumoase cuvinte, dar contractele sunt în vigoare. În realitate, semnatarii acestui acord, adică membrii Societății autorilor și ai Comitetului societății oamenilor de litere, au fost mai mult sau mai puțin obligați de guvern, ca urmare a acordurilor de la Helsinki, și au acceptat să asculte de guvernul care își zicea: „Deci, vom sacrifica vreo câțiva autori. Ei, și?“ Fiindcă oamenii politici nu știu absolut deloc care este importanța culturii. În lumea noastră despiritualizată, cultura încă este ultimul lucru care ne mai permite să trecem peste realitatea cotidiană și să reunim oamenii. Cultura unește oamenii, politica îi desparte.

Evident, cei care conduc Societatea oamenilor de litere, sau, cel puțin, unii dintre ei – nu Hélène Tournaire, de pildă, care e membră a

Partidului, ci dintre ceilalți –, își închipuie că pot trișa. Își zic: „Acordul nu este valabil conform legilor franceze și, dacă va fi intentat un proces, ei bine, societățile vor fi cele care vor pierde, deci legea va putea fi ocolită.“ Dar nu este vorba despre a ocoli o lege. Nu trebuie plecat ideologic capul, fiindcă războiul ideologic continuă, ca să zic așa, și pe timp de pace.

Pentru noi, nu mai apărăm nimic.

Am încercat, de altfel, să-mi sensibilizez anumiți prieteni în legătură cu această problemă a libertății, însă autorii dramatici au puncte de vedere bizare, meschine. Ori poate că-și spun: într-o bună zi, piesele ni se vor juca în Rusia și, astfel, ne vom încasa drepturile de autor. Lucru fals, întrucât, de atunci, s-au jucat multe piese de teatru sovietice în Franța, dar niciodată piese franțuzești în Rusia, poate cu excepția pieselor de bulevard, care nu pun nimic sub semnul întrebării. Or, o operă de artă, fie literară, fie dramatică, trebuie să pună totul sub semnul întrebării: acesta îi este scopul și aceasta îi este funcția.

Pe de altă parte, autorii francezi și-au zis: „La drept vorbind, nu e cazul să mai vină și ei cu piesele și cu romanele lor, oamenii aceia de

pe-acolo. Nu e cazul. Ne-ar încărca teatrele, pe care le putem încărca și noi cu piesele noastre."
Așadar, o meschină problemă de rivalitate și de bani, de câteva biete, amărâte de parale.
Spuneam că am încercat să sensibilizez câțiva autori care-mi sunt prieteni. Nu-i voi cita, fiindcă, și așa, lucrul acesta i-a îndurerat. Unul dintre ei mi-a spus: „Nu-ți înțeleg poziția."
(Este un autor de teatru bulevardier.)
Un altul mi-a spus: „Uite, Calvi – care acum este președintele SACEM[6] –, Calvi, cu care am stat de vorbă despre această problemă, m-a asigurat că există însă anumite avantaje."

[6] SACEM, *Société des Auteurs, Compositeurs et Éditeurs de Musique* („Societatea autorilor, a compozitorilor și a editorilor de muzică"), societate franceză de gestionare a drepturilor de autor, fondată în 1851 (n. tr.).

...Se întâmpla la telefon și am fost iritat atât de tare, încât nu am mai continuat conversația cu interlocutorul meu. Regret, fiindcă aș fi vrut să aflu despre ce avantaje era vorba.
Cândva, oamenii de litere, literații, scriitorii luau partea unei cauze, în timp ce oamenii de știință nu se ocupau decât de laboratoarele lor. Așa a fost cazul cel mai reprezentativ, cel al lui Zola, și, mai apoi, al lui Péguy, amândoi în cadrul a ceea ce s-a chemat pe atunci, pe scurt,

„Afacerea“, și care era Afacerea Dreyfus. Îmi amintesc foarte bine punctul de vedere al lui Péguy, care spunea: „Sunt oameni de stat, miniștri, generali care și-au dat seama că Dreyfus era nevinovat, dar și-au zis: «Acum nu mai contează, nu trebuie compromisă armata, nu trebuie compromisă cetatea, nu ar fi avantajos. Să-l sacrificăm deci pe Dreyfus!»“ Și răspunsul lui Péguy a fost unul de mare noblețe. A spus că până și statul putea pieri în urma unei nedreptăți, că e preferabil ca Franța să fie dreaptă și să accepte să dispară, ori chiar să fie ucisă, decât să acuze un nevinovat.
În clipa de față, nu avem puncte de vedere elevate, fiindcă lumea e buimăcită de politică. Ceea ce ar trebui făcut e să se depolitizeze cultura și să se culturalizeze oamenii politici. În acest moment însă, lumea nu vede decât prin prisma politicului, iar evadarea e sportul.
Cred că asistăm la o imensă îndobitocire, iar intelectualii sunt în mare parte de vină. Nu știu că politica, adică, în principal, cea care organizează legăturile omenești posibile din cetate, a ajuns o enormă dezorganizare. Într-adevăr, nu poți organiza de dragul organizării; organizezi ca oamenii să poată face un anumit lucru, adică organizezi ca aceștia să poată trăi o

viață „culturală“. Ce este această viață culturală? Ei bine, a face ca oamenii să poată cugeta, fiecare în singurătatea sa, aducând grupului rodul meditației, încât individul să se poată dezvolta, să poată gândi. Or, acum suntem subjugați de rațiunea de stat, care permite totul: genocidele, masacrele, constrângerea intelectualilor la ascultare. Adică moartea spirituală.

Nu trăim un moment prielnic culturii. De altfel, era previzibil. Spengler a spus-o foarte exact, când le recomanda tinerilor vremii lui să nu mai facă literatură sau alte lucrări artistice, căci acum trăim „o lume a civilizației“, zicea, și nu „a culturii“.

Ei bine, în această lume a civilizației în care am intrat și pentru care oamenii de știință sunt în bună măsură răspunzători, exact aceștia se trezesc la viața culturală, adică la umanism.

Puteți fi acuzat că atacați mult prea mult ororile care vin dinspre Est și că nu vorbiți niciodată despre cele de aici, din țările „sferei occidentale“, cum se spune. De ce vi se îndreaptă atenția numai către ceea ce se petrece în Rusia, în Cehoslovacia, și nu și în alte părți?

Ei, nu, nici vorbă. Sunt foarte sensibil la ceea ce se petrece în Argentina. Foarte sensibil.

Povestea victimelor care ajung călăi și a călăilor care devin victime. Acest angrenaj oribil despre care Camus, pentru a-l cita din nou, deja ne-a vorbit.

În Argentina și în Brazilia se întinsese terorismul. Fuseseră masacrați oameni de către *Montoneros*[7], alții, răpiți, și, împotriva terorismului, a apărut un antiterorism la fel de deplorabil.

[7] *Movimiento Peronista Montonero (MPM)* – organizație paramilitară argentiniană, de orientare peronistă, care a purtat inclusiv lupta armată între 1970 și 1979 (n. tr.).

Este însă evident că sunt mai legat de ce se petrece în Est, fiindcă din Est îmi sosesc toate informațiile, motiv pentru care, ca urmare a vizitelor pe care mi le-au făcut polonezi, români, oameni veniți din România, fosta mea țară, ca urmare a tuturor acestor lucruri, mi-am putut păstra luciditatea.

Trebuie să vă spun că, atunci când cehii, după '68, au venit în Franța, intelectualii francezi din arondismentul al XVI-lea, bându-și liniștiți whiskyurile, le ziceau: „Nu sunteți decât niște mic-burghezi", și-i insultau pe cehoslovaci.

Am văzut de curând un film teribil[8], un film polonez, care a rulat într-o săliță, într-un studio unde au venit câțiva invitați. Filmul ne

povestea cum erau oamenii exploatați, uciși, desfigurați de putere. Era un film tragic. Cineva stătea alături de mine. O doamnă, membră a guvernului care totuși e un guvern în principiu liberal și, așadar, apărător al drepturilor omului. În principiu! Și gândea ea așa, adică a zis: „Doamne, ce lung e! Ce lung mai e și filmul ăsta!“

[8] Referință la *Omul de marmură* (1977), filmul lui Andrzej Wajda (n. tr.).

O actriță pe care o stimez mi-a spus: „Actorul era foarte frumos!“ Un altul mi-a zis: „E lung, totuși e frumos“, dar a făcut-o absolut detașat. Adică, de fapt, constat încă o dată inutilitatea sau, cel puțin, dificultatea luptei noastre, faptul că oamenii sunt surzi și orbi. Oamenii nu mai au simțul valorilor obiective. De altfel, mai există acestea?

Când afirmați că nicio societate, nici socialistă, nici liberală, nu vă poate satisface, oricare ar fi ea în ziua de azi, ce vă mai rămâne?

Ei bine, da. Asta constat. Este un punct de vedere absolut negativ și nu știu ce ar trebui propus. Tot ce pot face eu, în simplitatea mea, este să constat. Așadar, nu discut despre marxism, nu discut despre socialism. Ce se petrece în cadrul ideologiilor nu are nimic de-a

face cu realitatea. Personal, mă gândesc la ceea ce se petrece în realitate. Relatez evenimente, povestesc fapte și ajung la o constatare.
De altfel, știți bine că acum, în timp ce stăm de vorbă, lumea trece prin foc și sânge și, vă mărturisesc, în ciuda a toate, chiar și eu sunt fericit când vine miezul nopții și pot să mă culc, să dorm.
Însă, când constituiți, de exemplu, împreună cu alți intelectuali francezi, lucrul acesta care se cheamă „CIEL9“, ideea este că, oricum, adunându-se, intelectualii pot face totuși ceva, dar reunindu-se pe alte baze?

[2] *Comité des intellectuels pour l'Europe des libertés* („Comitetul intelectualilor pentru Europa libertăților“) – forum de luptă antitotalitară, creat în 1978, sub semnătura a 115 intelectuali, al cărui președinte a fost Eugène Ionesco (n. tr.).

Da. Adică, da, cred fără a crede cine știe ce. Cum îmi spunea marele scriitor și prietenul meu, Manès [*Sperber*]: „Întotdeauna trebuie să facem ceva, chiar dacă știm prea bine că acțiunile noastre vor sfârși rău.“
Aici este vorba despre un punct de vedere care nu e politic, nu e sociologic, ci, să zicem – dacă îmi pot permite cuvântul –, metafizic. Totuși, trebuie să continuăm, întrucât nu este necesar să speri pentru a acționa.

Când spuneți că dumneavoastră credeți în elite, în elită, credeți deci în existența unei elite? Credeți că are vreun sens?

Cu siguranță există oameni care au un har anume, iar alții, alt har. Există și oameni care nu au și, printr-un paradox care nu mai este observat, societățile socialiste sunt cele mai elitiste. Funcțional elitiste. Pentru a face studii superioare, trebuie trecute niște examene foarte grele, iar ceilalți, la fel ca oponenții, sunt trimiși – cum se zice în România, care e și ea o țară socialistă – la munca de jos, în servicii inferioare.

Așadar, în realitate, în țările revoluționare nu a existat nicio revoluție, ci doar o restructurare a unor forme eterne de societate. În perioadele de liberalism, se întâlnește o anume atenție acordată persoanei umane, însă revoluția nu a folosit decât unui singur lucru: reorganizarea unei lumi care se dezorganizase, se relaxase. Alibiurile ideologice nu contează. Numai că ierarhia răsturnată e gravă în țările din Est, adică faptul că la putere sunt persoanele cele mai conformiste, cele mai puțin apte să gândească. Mi-a fost descris procesul ascensional al unui comunist într-una dintre țările din Est: e primit în celula de partid. Șeful

celulei îl acceptă, iau și alții cuvântul, iar personajul care are viitorul înainte aplaudă. Astfel, e numit în organizații mai numeroase, unde nu ia niciodată cuvântul, doar aplaudă. Și, din aplauze în aplauze, sfârșește prin a fi membru al guvernului.

Și-atunci, ajunge cel ce vorbește?

Ajunge cel care e pus să vorbească.

Și care e aplaudat?

Și care e aplaudat.

Ce spuneți însă acum despre țările din Est, numite socialiste? Până și comuniștii francezi au înțeles în ziua de azi. Și-atunci…

Da.

…Prin urmare, ar trebui să fiți satisfăcut. Ar trebui să fiți liniștit și plin de speranță, fiindcă, în Franța, ceea ce dumneavoastră spuneți de ani întregi a ajuns acum adevărul unei mari părți a membrilor Partidului Comunist.

Da, dar atunci de ce mai rămân în partid? Singurul lucru pe care l-ar putea face comuniștii ar fi să spună: „Uite, știm foarte clar că mai bine nu poate merge, că această criză mondială economică și socială depășește cadrul politicii, așa că renunțăm să mai vrem să guvernăm ceea ce e de neguvernat.“

Au făcut-o un pic, refuzând puterea, dar fără a o declara.
De altfel, cei care se află în fruntea statului sunt și ei de rea-credință. Continuă să guverneze o lume care e în haos, care e de neguvernat. De altfel, aceasta este starea omului modern, cum zice prietenul meu: „Omul modern moșmondește-n incurabil."
Ei bine, asta fac și eu, și asta facem toți. Moșmondim în incurabil.
Afirmați că nu faceți parte din elită. Mă întreb ce înțelegeți prin elită și care este punctul dumneavoastră de vedere?
Sunt mai multe specii și categorii de elite și cred că un guvern democratic trebuie să țină cont de existența acestor elite, dar că ele sunt de toate felurile și că nu există o unică scară de valori. Există elite spirituale, elite filosofice, oameni dotați pentru filosofie, care nu sunt deloc buni pentru altceva. Este cazul ideologilor noștri, precum... În fine, l-am citat pe Sartre, fiindcă este cel mai reprezentativ. Și există oameni dotați pentru muzică, precum... Exemplul cel mai prestigios este cel al lui Mozart, care compunea la vârsta de cinci ani. Trebuie ținut cont că, dacă nu este cineva dotat

pentru politică sau pentru matematică, s-ar putea să fie un sfânt sau un mare muzician. Așadar, există mai multe scări de valori.
Un om din elită este, uneori, printre cei mai buni în profesia lui, alteori, cel care nu este bun pentru nicio profesie și care este un contestatar de elită.
Atunci de ce spuneți: „Nu fac parte din elită"?
Nu-mi aduc aminte să fi scris așa ceva, dar poate că era o afirmație ipocrită, fiindcă, dacă vorbesc acum, o fac având sentimentul de a întrevedea anumite adevăruri și sentimentul de a fi totuși un om din elită.
Sunt un oarecare om din elită, un neînsemnat trecător pe strada elitei.
Spuneți: „Văd prostia moderată. Sunt orb în fața inteligenței superioare."
A, da. Fraza nu mai e politică. Nu mai e politică în sensul de a realiza că răul există în lume, Răul absolut și nu răul unei anumite societăți. Răul îmbracă nenumărate aspecte și, deci, suntem sortiți Răului. El este prințul acestei lumi. Totuși, lupt. Prea bine nu știu de ce, dar mă simt împins să o fac. (...) L-am rugat pe Pierre Daix10 să participe la convorbirile noastre. Nu e însă în Paris.

[10] Pierre Daix (1922-2014) – jurnalist, scriitor și istoric al artei, membru al Rezistenței și al Partidului Comunist Francez, iese din partid și renunță la marxism pe la jumătatea anilor 1970 (n. tr.).

Pierre Daix a intervenit pe lângă Societatea oamenilor de litere în legătură cu convenția conform căreia Societatea oamenilor de litere se angajează să nu-i mai recunoască drept autori pe scriitorii din țările socialiste, ale căror guverne nu-i consideră ca fiind autori. Societatea oamenilor de litere, evident, nu poate interzice unui editor privat să publice pe oricine, dar se exercită o presiune constantă în acest sens.

Uneori, în țările din Vest, sună un telefon din partea ambasadei unei țări totalitare. Astfel, un prieten de-ai mei a scris o piesă de teatru despre Stalin. Niciun regizor francez nu a vrut să o accepte, din motive ideologice. A fost acceptată în Olanda. Cineva de la ambasada Moscovei în Olanda a dat un telefon la respectivul teatru, care a oprit repetițiile. Până la acest punct, ca să mă repet – și nu o voi face niciodată suficient –, a ajuns cenzura sovietică să acționeze în țara noastră.

Pierre Daix, care este un om de încredere și curajos – a dovedit-o de-a lungul întregii vieți –, a citit următorul text la adunarea generală a Societății oamenilor de litere:
Aș vrea să intervin în legătură cu convenția semnată între Societatea oamenilor de litere și organismul de stat, numit Uniunea scriitorilor cehoslovaci, de la finele anului 1977. Buletinul Societății s-a referit la convenții culturale, chiar dacă este vorba despre un acord strict profesional. Trebuie să subliniez că, în pofida titlului cu care este împodobită, această Uniune a scriitorilor cehoslovaci nu are nicio legătură cu scriitorii țării respective. Așadar, am semnat o convenție profesională cu un organism care nu avea alt mijloc de a fi recunoscut ca profesional decât prin semnarea unor astfel de convenții cu asociații prestigioase din străinătate, ca a noastră. Acesta este fondul problemei.
Într-adevăr, am cunoscut, în 1968, o Uniune a scriitorilor cehoslovaci, care avea președinți de mare valoare: Goldstücker, Zeifert. Trebuie să se știe că această Uniune a fost dizolvată după ocuparea Cehoslovaciei și înlocuită în 1977 – insist asupra datei –, după ani de încercări inutile de momire, de ocolire a rezistenței

scriitorilor, cu o nouă Uniune care aprobă ocupația țării și care încarnează coerciția rezultată.
Niciunul dintre scriitorii marcanți ai țării nu face parte din numita asociație. Or, această Uniune deține monopolul publicărilor, ca și al asigurărilor sociale pentru scriitori.
La fel ca în celelalte țări din Est, scriitorul care nu aparține Uniunii se trezește izgonit din societate și expus acuzației de „parazitism“, care atrage condamnarea la închisoare sau la un lagăr de muncă. Copiii lui nu mai au acces la învățământul superior.
Știți ce a scris Soljenițîn despre Uniunea scriitorilor sovietici și despre memoriile Olgăi (Invinskaya), în care este arătat rolul Uniunii în persecutarea lui Boris Pasternak. Și, într-adevăr, acest gen de Uniune joacă un rol activ în persecutarea scriitorilor și în cenzurarea vigilentă a operelor acestora.
Or, la fel ca în țara noastră sub ocupație, există în aceste țări, și în special în Cehoslovacia, o importantă literatură clandestină: printre multe altele, ultima carte a filosofului Jan Patočka, purtător de cuvânt al Cartei 77, mort la ieșirea dintr-un interogatoriu de lungă durată.

Nu mă simt deloc mândru, spune Pierre Daix, de dialogul angajat între Societatea noastră și numita Uniune. Iată de ce voi adresa următoarele întrebări:

Nu cumva există în convențiile semnate vreun acord de reciprocitate, care, sub acoperirea declarației de apărare a drepturilor profesionale, ar face din Societatea noastră o exportatoare a măsurilor de cenzură împotriva literaturii clandestine cehoslovace?

Ce se va întâmpla cu o traducere franceză a acestor opere, care nu ar fi autorizată de pretinsa Uniune a scriitorilor cehoslovaci? Nu este o întrebare inutilă. Societatea autorilor se luptă și ea cu presiuni asemănătoare din partea asociației omoloage cehoslovace.

Ce mijloace avem pentru a retrage calificarea profesională pe care am acordat-o imprudent acestui organism de represiune polițienească și de îngrădire a scriitorilor cehoslovaci?

Propun Adunării să decidă aducerea oficială la cunoștința scriitorilor cehoslovaci, reduși la tăcere, că Societatea nu a confundat niciodată literaturile cehă și slovacă, pe care le stimează pentru rezistența de care dau dovadă, cu Uniunea scriitorilor cehoslovaci.

Nu există nicio ingerință în problemele interne ale statului cehoslovac (mai degrabă ingerință din partea Cehoslovaciei și a Rusiei în problemele interne ale Franței, ale Olandei și ale Germaniei). Vă reamintesc, doamnelor și domnilor, că Elveția, deși fidelă neutralității ei, a refuzat într-o situație comparabilă să cedeze imputărilor guvernului de la Vichy și ale autorităților de ocupație, publicând operele poeților și ale scriitorilor din Rezistență, opere clandestine și interzise.

În schimb, mi se pare că acum suntem în fața unui minim cerut de onoarea noastră națională și de respectul față de profesiunea noastră. Jacques Nantet[11] a vorbit și el în fața adunării în același sens. Și Pierre Daix, și Nantet au fost puternic aplaudați. Numai că respectiva convenție combătută de aceștia a fost adoptată cu *unanimitate fără șase voturi* de Societatea oamenilor de litere.

[11] Jacques Nantet (1910-1993) – jurnalist, scriitor și om politic francez, ginere al lui Paul Claudel (n. tr.).

Din care faceți parte?

Din care fac parte. Suntem obligați să facem parte. Sunt, mai ales, obligat să fac parte din Societatea autorilor, întrucât Societatea autorilor exercită un soi de monopol. Imediat

ce joci, ce ți se joacă o piesă de teatru, ai aderat la Societatea autorilor, iar Societatea autorilor sosește pentru a-ți percepe drepturile. Și, dacă nu ești scriitor, un scriitor oficial – acum există așa ceva și în Franța –, dacă nu ești un scriitor oficial, nu ți se încasează drepturile. Cred că ar fi o idee bună desființarea actualei Societăți a autorilor, pentru simplul motiv că, fiind creată pentru a apăra libertatea scriitorilor, s-a întors acum împotriva lor. Ceea ce se potrivește cu ce ziceam mai adineauri, fiind conform cu această lege bizară, care face ca tot ceea ce creează oamenii să se întoarcă, până la urmă, împotriva lor.

Pot să vă rog să luați Ucigaș fără simbrie. *Este la picioarele dumneavoastră, alături.*

Ei bine, da, am scris, printre altele, și o piesă care se cheamă *Ucigaș fără simbrie*. Este o piesă pe care am scris-o acum cincisprezece ani și care, după părerea mea, este un pic cam prea naivă și sentimentală. Mai ales naivă. Nu voi mai scrie în felul acesta. Dar, în sfârșit, ce a fost făcut e gata făcut și trebuie să-mi asum scrierile și faptele mele.

În această piesă este vorba despre un asasin anonim, care începe să ucidă oameni din cel mai frumos și mai calm cartier al orașului.

Personajul principal, care se numește Béranger, știe, ca restul lumii, toate datele despre ucigaș. Se întreabă de ce nu reacționează cetățenii, de ce agenții de poliție arestează vagabonzii și marginalii, în loc să se ocupe de criminalul pe care toată lumea îl cunoaște și împotriva căruia... și în fața căruia toată lumea e ca paralizată, lipsită de apărare. Este ceea ce ni se întâmplă acum și ceea ce se întâmplă dintotdeauna.

Am văzut aseară, la televizor, datorită grevei – fără aceasta, am fi avut parte de cine știe ce făcătură mizerabilă, de un western, sau de un spectacol de teatru bulevardier, sau de vreo emisiune banală, oarecare, cu caracter dramatic –, am avut, deci, norocul, datorită grevei, să avem un film, iar acesta a fost *Richard III,* ceea ce mi s-a părut a confirma ciudat ceea ce spuneam: paralizia în fața răului și puterea hipnotică pe care o exercită ucigașul. Or, Béranger nu vrea să stea fără să se apere și, cum administrația nu îl ajută, cum societatea nu îl ajută nici ea, cum oamenilor le este indiferent măcelul, merge el în întâmpinarea asasinului, pentru a-i vorbi și pentru a afla motivele și, poate, pentru a-l convinge.

(Lectură – monologul final al piesei.)

Toate acestea nu vă descurajează să mai scrieți piese de teatru? Și să vă continuați lupta?
Nimic nu mă descurajează, nici măcar descurajarea. Și, cu toate astea, nu cred deloc în viitorul omenirii.
(Convorbire cu Pierre-André Boutang și Philippe Sollers,
difuzată parțial de *FR3*, în iulie 1978.
Publicată în *Tel Quel*, iarna lui 1978.)

CULTURĂ ȘI POLITICĂ

În principiu, cultura nu se disociază de politică. Cultura, politica sunt viața noastră. Neîndoielnic, artele, filosofia și metafizica, religia sau alte forme de viață spirituală, științele constituie cultura. Politica însă, care ar trebui să fie știința sau arta de organizare a relațiilor noastre, pentru a permite viața în societate, viața cu adevărat culturală, politica, în epoca noastră, a luat-o înaintea celorlalte manifestări ale spiritului. A fost odată „politica mai întâi“ a lui Charles Maurras. Totuși, nici măcar adepții lui nu au putut cu adevărat să impună primatul absolut al politicii. Lucru care, în schimb, s-a tot întâmplat de vreo treizeci de ani încoace. Dar dacă „politică“ înseamnă „organizare în orice societate cu putință“, acum a ajuns, în mod anarhic, organizare pentru organizare, adică, de fapt, dezorganizare a complexului cultural, în detrimentul metafizicii, călăuzitoarea artei, a spiritualității și chiar a științei. Așadar, dezvoltându-se prin impietare asupra celorlalte activități ale omului, a adus omenirea în stare de nebunie. Politica nu mai este decât o luptă

smintită pentru putere, mobilizând și monopolizând toate energiile omului modern. În realitate, nu mai există nici ideologie, nici filosofie, nici artă, știința însăși îi este subordonată în țările totalitare. Cunoașterea și creația îi sunt subordonate. Când afirmăm că nu mai există ideologie sau filosofie, acest lucru înseamnă că nicio doctrină, nicio formă de gândire liberă nu mai sunt permise de către politica diriguitoare. Orice formă de politică ar trebui centrată pe un punct de vedere care o depășește. Într-adevăr, în condițiile în care religia era moartă ori adormită, marxismul se dorea o doctrină unitară, care să permită acțiunii politice eliberarea omului și a spiritului, eliberare care, la rândul ei, să-i permită acestuia, în deplină libertate, cunoașterea filosofică sau științifică și interogarea asupra țelurilor noastre ultime. Însă, în locul nădăjduitei descătușări, politica a ajuns angajare fanatică și obtuză, refuz al oricărei critici și al oricărei așezări sub semnul întrebării. Politica nu poate exista fără susținerea unei anumite filosofii. Totuși, există și prosperă în dauna oricărei credințe fundamentale. Știm bine că umanismul occidental este în faliment. Știm bine că

aparatele conducătoare ale țărilor din Est, șefii din fruntea acestora, nu mai cred în marxism. Cinismul absolut și o uriașă vitalitate biologică sunt tot ce a mai rămas din credința lor revoluționară și tot ce-i menține la putere, în acțiune, în lupta pentru această putere și în lupta pentru cucerirea hegemoniei mondiale: *imperium mundi*, conform definiției profetice a lui Spengler. Este vorba deci despre seducția puterii pentru putere. Prostește. A fi cel mai tare pentru a fi cel mai tare, de unde lupta îndârjită, fără scrupule, fiindcă ideologiile și morala au dispărut, lupta pentru cucerirea planetei și a bogățiilor ei materiale, indiferent dacă acestea se găsesc în Asia, în Asia Mică, în Africa, oriunde și peste tot. În fața acestui război absurd pentru dominare, al dominării de dragul dominării, mijloacele de răspuns ale Occidentului, în pofida enormelor sale posibilități tehnice și economice, ne par cu totul insuficiente, întrucât, după cum tocmai am spus-o, Occidentul nu mai are o religie, o credință anume, care să-i ofere rațiunile de a lupta. Ce i-ar trebui Occidentului nostru în lipsa unei filosofii? Pur și simplu, pentru moment, același cinism sau aceeași monstruoasă și amorală vitalitate, pe care

adversarii săi le-au conservat în această luptă pe viață și pe moarte. Nu materialismul dialectic este acela care atacă civilizația umanistă occidentală, ci materialismul cel mai josnic și, pur și simplu, meschin și alienant.
Forța și slăbiciunea Rusiei sovietice constau în lupta fără motiv, ca aceea a fiarelor sălbatice, care alungă de pe teritoriul lor alte fiare sălbatice.
Slăbiciunea și forța Occidentului constau în a nu putea lupta fără motive profunde.
Știm bine că toate societățile sunt rele sau mai mult sau mai puțin rele. Faptul că societățile noastre occidentale sunt un pic mai puțin rele decât cele ale altora nu ne e de ajuns.
Ne plângem de criza civilizației. Tinerii pe care-i întrebi îți mărturisesc că nu au de ce să trăiască. A trăi fără motive pentru a trăi este un motiv suficient de a trăi pentru oamenii din Est. Exercitarea și irumperea vitalității lor le ajung. Pentru moment. Este evident că, mai devreme sau mai târziu, conștiința lor se va trezi și că problema lui „de ce“ și a lui „la ce bun“ nu va putea să nu le renască în conștiință. Pentru a trăi și pentru a acționa, omul nu se poate împiedica să nu își pună problema țelurilor ultime. Dacă n-o face, se oprește.

Dacă nu ar exista țeluri ultime, omul nu ar putea fi satisfăcut cu destinul lui individual, având nevoie să creadă că omenirea are un viitor. Excesul de politică nu a despiritualizat suficient omul, încât el să nu mai rămână ceea ce este în mod fundamental, o ființă escatologică.

Evident, cinicii marxismului vă vor vorbi despre o escatologie marxistă, despre societatea utopică pe care o vor realiza, despre cum omul va domina toate forțele naturii și, până la urmă, libertatea și fraternitatea, odată cucerite, vor domni peste lume. Să citim cărțile tuturor disidenților sovietici, samizdaturile, să ne adresăm celor care încă ne mai pot vorbi și care se află la ei acasă, precum Saharov și mulți alții, să citim cărțile celor care au putut să fugă și care se găsesc acum aici, la noi, pentru a înțelege că, dacă societățile noastre occidentale le displac, societățile pe care le-au părăsit sunt de o mie de ori mai demne de a fi urâte. Revoluțiile au fost eșecuri. O carte, un samizdat a apărut în Ungaria. În această carte, un jurnalist, eseist ungur, a întrebat treizeci de scriitori unguri dintre cei mai marcanți dacă mai credeau în marxism. Răspunsul a fost unanim negativ. Știm cu toții că există

nedreptăți și inegalități sociale în țările noastre. Numai că la noi există și posibilitatea protestelor și a revendicărilor. Inegalitățile sociale și nedreptățile, la fel și enormitatea privilegiilor și ierarhiile sociale cele mai dure fac însă ravagii în țările care se intitulează socialiste, unde contestările, protestele și revendicările sunt interzise. Maiakovski, Esenin, Bloch, poeții, artiștii revoluției din octombrie 1917 s-au sinucis de mult. Sute sau poate mii au fost închiși în pușcării, asasinați ori uciși moral. Cei din urmă s-au scufundat în tăcere sau și-au vândut talentul. Deși totul părea a fi început bine. Școlile literare și artistice cele mai îndrăznețe, futurismul, suprarealismul, abstracționismul, eliberarea de toate formele și de toate structurile esteticii și ale gândirii burgheze, care fuseseră dislocate, distruse. Maiakovski, Mandelștam și tovarășii lor au murit fiindcă așa-zisa revoluție a lăsat să-i cadă masca, iar, de sub ea, i-a apărut adevăratul chip. Chipul celei mai reacționare burghezii și al dictaturii necruțătoare a unui academism la fel de nemilos ca tirania politică. O știm, o știți, informațiile acestea v-au fost oferite fără încetare, încă din 1930. Soljenițîn și camarazii lui nu sunt singurii care au depus

mărturie și care au ridicat glasul pentru libertate. Mulți alții au făcut-o și au plătit cu propria libertate și cu viața lor, precum Kravcenko. Sau cu liniștea și onoarea, fiindcă au fost împroșcați cu injurii și calomnii de către intelectualii occidentali, cum s-a întâmplat cu Suvarin, Koestler, Istrati și atâția alții. Poate că lucrul cel mai grav a fost acordul secret dintre burgheziile occidentale și burgheziile tiranice din Est. Și nouă ne-a fost frică de revoluție. Și, pentru a ne apăra de revoluție, am fost susținuți de Rusia sovietică, nu doar fiindcă avea nevoie de materiile noastre prime și de tehnicile noastre avansate, dar și, pur și simplu, fiindcă ea, Rusia, se temea tot atât de mult de o revoluție autentică, întrucât i-ar fi distrus conformismul confortabil și crud, pentru alții, al birocrației și al societății lor.

În ziua de azi, v-o spun în trecere, intelectualii de stânga și comuniștii vor să canalizeze contestarea sovietică în beneficiul lor, întrucât comunismul francez trăiește deja de multă vreme într-un conformism birocratic tot atât de confortabil ca acela în care trăiesc birocrații sovietici. Partidul Comunist Francez e azi în criză. Câțiva intelectuali pun sub semnul

întrebării chiar bazele partidului și ale ideologiei. Numai că acest lucru nu atinge carcasa, structurile, problemele majorității. Majoritatea se mulțumește cu o religie, cu un surogat de religie, și rămâne acolo. Partidul comunist, după cum a spus-o recent un tânăr gânditor, este un stat în stat, un stat ai cărui supuși nu sunt cuprinși încă de silă, fiindcă acest stat le oferă niște comodități și niște răspunsuri aparente. Numai că omul din acest stat, cel mai conformist dintre toate, se mulțumește cu avantajele pe care i le pot aduce organizațiile sindicale și, dacă nu dispune de o filosofie vie, care să-l trezească, îi sunt suficiente răspunsurile catehismului său. Nu la fel se întâmplă cu muncitorul polonez, român, rus. Aceia trăiesc sub constrângere. Muncitorul comunist occidental nu trăiește sub constrângere. Din mici aranjamente în mici aranjamente, din perfecționare tehnică în perfecționare tehnică, sub mirajul unei revoluții pe care nu și-o dorește cu adevărat, mărunta lui viață burgheză îi este îndeajuns. După care se defulează.

Are două mijloace de a o face: manifestațiile stradale, care nu îi sunt interzise ca muncitorilor cehoslovaci, sau unguri, sau

sovietici, sau chinezi, și alegerile din timp în timp. A doua modalitate de defulare o constituie sportul. Ne înnebunesc sportul și politica. Burghezi, meseriași, muncitori, bogați și săraci, cu toții au conștiința acaparată, o lună pe an, de turul ciclist al Franței. În restul timpului, cel puțin toate duminicile, campionatele de fotbal și de rugbi ale Franței iau locul turului ciclist al Franței. În privința olimpiadelor, chiar nimeni nu-și mai vine-n fire. Cei care nu se pot duce în țările în care au loc olimpiadele, fiindcă toți vor să se ducă acolo, comuniștii la fasciști, conservatorii burghezi la comuniști, nici măcar nu își dau seama în ce măsură competițiile sportive fac, pe rând, jocul tuturor politicilor și nu văd, cel puțin, că atleții nu sunt decât niște falși supraoameni, monștri de musculatură și de tehnică. Sportul și politica, hipertrofiate, constituie noul opiu al popoarelor. Toate acestea, în detrimentul a ceea ce numim cultură: știință, cunoaștere, artă, religie, filosofie.

Trăim în plină criză a culturii. Viața și moartea sunt în egală măsură escamotate. Trăim de pe o zi pe alta, iar insatisfacția, nemulțumirea se află în străfundurile sufletului ca îngropat,

scufundat într-un somn profund, aproape mortal. Ceea ce mai rămâne din cultură vegetează ori e folosit ca instrument al politicii. Politica ar trebui să permită libera dezvoltare a vieții spirituale. Nu poate exista viață, nu poate exista viață culturală fără metafizică și spiritualitate. Cultura trebuie să fie orientată în jurul metafizicii și al spiritualității și, chiar dacă biologii i-au alungat pe Dumnezeu și preocuparea față de țelurile ultime, marii fizicieni nu le-au renegat. Louis de Broglie, unul dintre fondatorii fizicii moderne, e catolic practicant, Einstein era convins că o conștiință superioară, divină, dirijează lumea. Există un plan divin, credea el, în jocul și în dezvoltarea forțelor cosmice. Nici Heisenberg, nici Planck nu erau atei. Academicianul Leprince-Ringuet, oricât de mare fizician ar fi, este creștin. Numai jurnaliștii, literații, ideologii, filosofii de a zecea mână își bat joc de Dumnezeu și consideră că este de o slăbiciune blamabilă credința în El. E de presupus că, în acest moment, în majoritatea ei, lumea este alcătuită din indivizi spiritual și metafizic amputați, handicapați. Repet cu toată puterea că excesul de politică este cauza acestei situații. Poate că politica este diavolul. Este răul. Contribuie puternic la

întărirea răului. Cred că, în absența demonologiei, nu putem înțelege nimic din istorie și, mai ales, din istoria actuală. Dacă mai este ceva posibil în imediat, ar fi restabilirea ierarhiei valorilor în structura spiritului nostru și în aceea a societății. Totul ar trebui recentrat pe metafizică și spiritualitate, sprijinite de cunoașterea științifică și împreună cu, fără a o omite, dar așezând-o în partea de jos a scării, politica. Politica ar trebui să fie, pur și simplu, administrație, distribuire, partajare a bunurilor economice. La modul ideal, administratorul ar trebui să fie un computer. Insist asupra faptului că politica, așa cum se face ea, nu este altceva decât un fel de a-ți petrece timpul, dramatic sau tragic, o distracție crudă, căreia i te dedai fără a mai crede cu adevărat în ea. Oamenii își închipuie că e unicul divertisment care, în pofida a orice, ne permite să trăim. În realitate, de politică se moare. În realitate, politica e moartă, fiindcă sunt moarte, după cum am mai spus, ideologiile și filosofiile din care pretinde că provine. Pentru a rezuma ceea ce am spus până acum, trăim într-un haos de care nimeni nu e

mulțumit, în care acționează și în care fac ravagii forțe subraționale, cele mai joase, cele mai materiale, cele mai nefaste în orbirea lor. S-a vorbit despre moartea omului și se vorbește despre decăderea umanismului. Între cele două războaie mondiale, Jacques Maritain și Denis de Rougemont reabilitaseră umanismul, orientându-l, relevându-l, dându-i o dimensiune religioasă ori spirituală. Un umanism nonspiritual, ca acela al lui Albert Camus, de după ultimul război, bazat pe „o morală fără obligații și fără sancțiuni“, adică, fără transcendență, ca acela al filosofului francez Jean-Marie Guyau, de care s-a vorbit atâta la sfârșitul secolului al XIX-lea, ba chiar până spre 1930, nu putea să reziste, întrucât era lipsit de rădăcini. După toate aparențele, la acel umanism se referea Albert Camus. Dar dacă umanismul ateu decade, antiumanismul modern nu se simte nici el foarte bine. Antiumaniștii atei care sunt noii filosofi francezi, precum Jean-Marie Benoist, Lardreau, Bernard-Henri Lévy, Glucksmann, care sunt obsedați de morală. Dar cum ar putea fi cu putință morala, fără o reînnoire a metafizicii? Noii filosofi, pe care tocmai i-am citat, sunt dezorientați și ei, fiindcă nu știu pe ce baze ar

putea fi fondată o nouă morală. Morala nu este, după cum se crede în mod obișnuit, setul de reguli pe care fiecare societate și-l alcătuiește și care se distruge odată cu acea societate vremelnică ori cu alta, în momentul în care numita societate se dezintegrează. Încă o dată, nu la Nietzsche trebuie să ne referim, ci la Jean Grenier, Denis de Rougemont, Emmanuel Mounier. Dacă Dumnezeu nu există, zicea un personaj al lui Dostoievski, atunci totul e permis. Suntem acum în căutarea fundamentelor eterne ale comportamentului, care ar putea moraliza politica, ba chiar ar putea-o orienta către metafizică. Altfel, tocmai moartea omului o clamează unii ideologi francezi, cu un soi de veselie sinistră sau cu un fel de cinism decepționat ori nefericit. Dacă nu regăsim straturile fundamentale, vom porni cu toată viteza către involuția individului, adică spre involuția omenirii. Criza e fundamentală. Mergem pe o sfoară, ca echilibriștii, amenințați în fiecare clipă de cădere. Despre ce este vorba? Despre ce sfârșit? Este vorba, pur și simplu, despre problema ființei, a supraviețuirii ființei omenești în lume.

Omenirea nu trăiește decât prin cultură. Este vorba despre problema existenței ființei în lume.
Ce mai înseamnă și această cultură? Să fie ea cunoașterea? Cunoașterea, deci știința, nu poate fi decât platforma culturii. Un spirit cultivat este acela care a trecut printr-un mare număr de ucenicii întru reflecție și care poate privi dintr-un mare număr de puncte de vedere, spunea Amiel în jurnalul său intim. Cultura cuprinde o mulțime de date speciale, învățate mai ușor ori mai greu, dintre care multe se pierd de la sine din memorie. Dar nu trebuie să se creadă că sunt pierdute. Cultura intelectuală rezultată din respectiva lucrare rămâne însă, și numai acest lucru e de preț, zicea Renan.
Și, pentru a-l confirma, Édouard Herriot spunea: „Cultura este ceea ce rămâne după ce am uitat tot, iar acest rest este esențialul."
„Cultura este cu totul altceva decât învățătura", afirma Alain. Și adăuga că poeții sunt la fel de necesari ca geometrii. Mai mult decât geometrii, aș completa. „Putem vorbi despre cultură în măsura în care este eliminată contingența cunoașterii", declara Gaston Bachelard, referindu-se la cultura persoanei.

Cultură nu există cu adevărat decât atunci când spiritul se extinde la dimensiunea universalului.

„În vocabularul sociologiei și al etnologiei, conform formulărilor americane, cultura este configurarea generală a comportamentelor învățate și al rezultatelor acestora, ale căror elemente sunt adoptate și transmise de membrii unei societăți anume.“ (R. Limpton) Și, într-adevăr, cultura este ansamblul de forme de comportament învățate, pe care un grup de indivizi, uniți printr-o tradiție comună, le transmite copiilor. Prin urmare, cuvântul desemnează, ne spune Margaret Mead, nu doar tradițiile artistice, științifice, religioase și filosofice, dar și tehnicile proprii, cutumele politice și miile de obiceiuri care caracterizează viața cotidiană. Deși aproape de acord cu această ultimă definiție, i-aș aduce totuși un amendament. Aș zice că mai ales tradițiile artistice, științifice, religioase și filosofice, mai ales acestea constituie expresia esențială și cea mai înaltă a culturii. Întrucât, izvorând din condițiile și structurile materiale, arta și gândirea sunt constitutivele ființei omenești și o definesc în cel mai nobil, în cel mai înalt grad.

În pofida diferențelor foarte importante, există nu doar similitudini, dar chiar forme identice și aspirații comune, ce concurează în a manifesta o identitate indiscutabilă, universală a tuturor oamenilor.
Cultura este expresia continuității și a identității noastre multiseculare de-a lungul timpului, al spațiului și al societăților universale, și aș spune că forma cea mai înaltă a preocupărilor omenești este arta care pleacă de la social către un punct de contact extrasocial și suprasocial, ce adună laolaltă toți oamenii: de la diversitatea indispensabilă la unitatea noastră de spirit, la solidaritate dincolo de vremuri și de spațiu. Omul însă, în interiorul multiplelor structuri colective ale mediului său social, trebuie să poată fi suficient de liber ca să se dezvolte. Cultura este tocmai această împlinire a individului. Fie că vrea ori nu, că se simte solidar sau străin de mediul său cultural, individul tot e solidar. Personalitatea individuală, în înflorirea ei, poate părea a fi împotriva celorlalte, dar, de fapt, este împreună cu celelalte. Individul este purtătorul de valori, creatorul original, care permite reînnoirea societății în această sinteză a colectivului și a individualului.

Cel mai mare poet anarhist al Franței moderne, Arthur Rimbaud, cel care a negat tradiția și civilizația, este recuperat nu de burghezie, cum prostește afirmă marxiștii, ci de cultura națională, de cultura universală. Cu cât este cultura mai negată, cu atât este mai îmbogățită: este cazul nu doar al lui Rimbaud, nu doar al lui Baudelaire, dar și al lui Tristan Tzara, al dadaiștilor, al futuriștilor, al suprarealiștilor și al tuturor celorlalți. Până și scufundarea în vis, pe care au întreprins-o Gérard de Nerval sau Novalis, este o explorare din care este adus ceva viu și indispensabil. Explorarea iraționalului, dacă nu sucombă pe teritoriul acestuia, îmbogățește raționalul și conștiința tot așa cum investigațiile psihanalitice ale inconștientului luminează conștientul. Poeții metafizici înșiși, vechii gnostici care refuză lumea, ne fac să întrevedem acel dincolo de lume în căutarea căruia sunt. Miracolul și paradoxul arată faptul că suntem în același timp prizonieri și liberi. Un creator vorbește. Un poet sau un scriitor, dorind să dezarticuleze limbajul, îl rearticulează, de fapt, și îl îmbogățește. Ne fac mai liberi în închisoarea condiției noastre pământești. „Istoria artei este istoria expresiei sale“, spunea

Benedetto Croce. Pentru el, și suntem de acord cu filosoful italian, atunci când există noutate, atunci când există o expresivitate originală, există și valoare ori intuiție a valorii. E inutil să mai subliniem, încă o dată, că orice nouă modalitate de expresie apare, la început, ca ruptură și, deseori, ca negare a ceea ce a fost deja spus și făcut, ori ca negare a felului în care a fost spus ceea ce a fost spus.

Putem afirma acum că există două feluri de scriitori și de artiști. Cei atașați de lumea socială care îi înconjoară și cei care sunt mai atașați de ceea ce e dincolo de lumea aceasta. Balzac, printre mulți alții, este un scriitor politic și social. Prin naturalismul său, Zola, la prima vedere, este încă și mai mult un autor social. Brecht la fel. Shakespeare este un comentator al istoriei, al puterii, al politicii, dar, în același timp și mai presus de orice, un scriitor metafizic. Până și romancieri precum Balzac și Zola, pe care tocmai i-am amintit, sunt așa ceva, adică Balzac, bântuit de probleme metafizice, și celălalt, Émile Zola, obsedat de problemele legate de condiția prin excelență muritoare a omului. Ce e mai înfricoșător și mai admirabil în opera lui Zola decât *Thérèse Raquin* și obsesia coruptiei și a

morții? Cele mai frumoase pagini ale sale sunt cele în care descrie agoniile, cea a lui Nana, printre altele.
Nu era oare Ronsard obsedat de destinul omului, de moarte și de îmbătrânire? Tot astfel, François Villon, De Malherbe, marele Pascal. Înfricoșarea sa în fața spațiilor goale de dincolo de realitatea noastră, punând întrebări despre ceea ce e dincolo de lume, este și va fi întotdeauna actuală.
Brecht, ilustrator al unei ideologii depășite în ziua de azi, nu ne vorbește oare, minunat și parcă în pofida sa, în *Mutter Courage*, despre naufragiul omului în timp, despre decrepitudine și moarte?
Despre moarte: așadar, despre limitele omului, la picioarele zidului, la frontiera condiției noastre, interogându-ne, în ciuda lui, propriul destin, cel al condiției umane și nu al condiției sociale.
În critica adusă Regilor, Puterii, Răului, Shakespeare merge mult dincolo și, dacă *Hamlet* pune eterna și angoasanta problemă a ființei și a neantului, o face fiind o meditație asupra morții. Ce altceva decât o meditație tragică asupra lui Dumnezeu este Cartea lui Iov, care ne confruntă cu irealitatea realității și,

poate, cu realitatea irealului? Iată de ce Cartea lui Iov exprimă angoasa, angoasa din timpurile vechi și angoasa omului de azi. Regele Solomon, denunțând deșertăciunea bunurilor și a faptelor oamenilor din această lume, i se alătură lui Beckett. Toți autorii cât de cât de valoare și cât de cât autentici au, fie în prim-plan și în deplină evidență, fie în ultimul plan al conștiinței, care li se dezvăluie pe neașteptate, prin sfâșierea aparentelor preocupări mondene, o problematică de nedezrădăcinat, un apel mistic.

Artiștii sunt mistici și sociali. Arta, în concepția scriitorului angajat care era André Malraux, este, o spune chiar el, „strigătul tragic al omului care se adresează divinității“ sau, după părerea sa, cerului gol, aparent în opinia sa, dar care, fără știrea lui, nici pentru el nu era cu adevărat gol, sau spera să nu fie gol, întrucât acest strigăt este, până la urmă, o rugăciune a angoasei.

Social și nonsocial, socialul îl pune în lumină un scriitor și filosof precum Eugenio d'Ors, atunci când consideră că universul întreg, că societățile cele mai diferite nu sunt decât unul și același lucru. Pentru el, cultura este, pe de o parte, amenințată de invazia nonculturii, pe

care cultura o integrează, iar aceasta este, am senzația, semnificația concepției sale asupra barocului. Dar, pe de altă parte, cultura este ca un fel de parlament vast, în care Kant îi răspunde lui Platon, în care Plotin discută cu Meister Eckhart, în care Freud îi pune întrebări lui Sofocle, în care Hegel îl reia și-l adoptă pe Heraclit, în care Karl Marx îi răspunde lui Proudhon, în care Jacques Maritain îi cere explicații lui Toma de Aquino, în care Dostoievski critică marii inchizitori, în care Heidegger îi adresează întrebări lui Husserl și-l duce mai departe etc. Dar, pentru ca acest dialog, de dincolo de timp, să continue să fie posibil, este nevoie de libertate. Mai ales fără libertate nu există cultură. Dictatura ucide cultura.

În cartea sa, *L'Utopie et le socialisme*[12], Martin Buber consideră că socialismul ar fi putut realiza calea către cultură. Numai că nu s-a dovedit decât o fărâmițare, o atomizare mai profundă decât au fost vreodată societatea capitalistă sau oricare altă societate. Există în lume excesul răului, iar unul dintre aspectele excesului de rău, pentru a utiliza o expresie a lui Philippe Nemo, e statul. Numai că statul liberal, când tolerant, când represiv, a fost

înlocuit, după cum știm, cu un alt stat de o violență și o intoleranță enorme. Concentrarea puterii, statul excesiv înseamnă moartea omului. O ordine dreaptă nu este posibilă fără caritate, fără iubire. Știu că acest cuvânt este discreditat, că aceste două cuvinte sunt discreditate, și vă rog să nu zâmbiți fiindcă le-am pronunțat.

[12] „Utopia și socialismul“ (n. tr.).

Statul a ajuns peste tot, în alte părți încă mai mult, o mașinărie enormă, care zdrobește indivizii. Statul e moartea. Statul excesiv nu va abdica fără să fie constrâns, fără revolta noastră dusă până la capăt și izbutită. Întrucât este ceva mort, puterea statală nu scade și nu va dispărea decât cu forța. Ori statul e ceva mort, ori poartă moartea în el. Însă, ne mai spune Martin Buber, „moartea își poate exercita imperiul asupra viului“. Nu este nimic comic aici, este mecanicul aplicat pe viu, dar, cu o asemenea forță, încât duce la omogenitate, la entropie, la moarte.

Pliouchtch ne-a spus în ce consta viața de toate zilele în Uniunea Sovietică. Și asta e nimic prin comparație cu China, unde individul nu are o marjă de libertate. În Rusia, există totuși revoltă.

Omul nu este complet desfigurat, dar e foarte aproape, iată de ce cărțile lui Zinoviev mustesc de angoasă. Așadar, în China, utopia este cel mai aproape de a fi realizată: chinezii intervievați în China de către turiști, de către jurnaliști occidentali răspundeau cu ochii-n pământ. De ce? Fiindcă citeau răspunsurile gata fabricate, gata pregătite de responsabilii politici, responsabili ai răului.
Thomas Morus, Campanella, acești utopiști ai nefericirii, și-ar fi putut vedea visul aproape împlinit. Vai, ce spunea Soljenițîn despre China, despre Vietnam era absolut adevărat!
Cred însă că omul nu poate să nu se trezească. Da, proiectul lui Campanella era gata-gata să se realizeze: oameni asemănători, totul asemenea. Dar nu se poate să nu existe o fisură în sistem, iar personalitățile care sunt toți oamenii vii, fie ele și amorțite, se vor trezi. Răul cel mai rău, dacă acesta e posibil, este pe cale de a se realiza. Aceste mașinării enorme, care sunt statele monstruoase, se izbesc unele de altele. Se vor crăpa lovindu-se între ele. Și va regăsi, omenirea va regăsi echilibrul indispensabil dintre om și societate. Fiindcă statele nu mai subzistă decât printr-o violență excesivă, printr-o presiune orbească, iar

violența pe care o manifestă unele față de altele e chiar semnul descompunerii lor. De altfel, aceste utopii sunt demistificate, răul e diagnosticat, spiritele luminate o știu și o spun. Mai trebuie însă timp pentru ca aceste realități evidente să lumineze și multitudinea de oameni care constituie acum masele, mulțimile.

Or, nu de mulțimi avem nevoie. Pe acestea statul monopolizator le-a creat: în curând, sperăm cu ardoare, mulțimile vor redeveni multiple asocieri de oameni liberi, din ce în ce mai diverse, din ce în ce mai originale, din ce în ce mai personalizate în unitatea societății lor, în unitatea societății.

Lumile visate de cea mai mare parte a utopiștilor, dintre care ultimul este cu certitudine Marx, nu urmăreau problema culturii și, în special, a artei. Numai că toată lumea trăiește înlăuntrul culturii, fără să își dea seama: cei bogați se atașează de elementele lor de mobilier din secolele al XV-lea și al XVII-lea, care sunt opere de artă. Majoritatea oamenilor merge să vadă teatru de bulevard, așa cum ne-a fost el lăsat moștenire de la finalul secolului al XIX-lea, merge la cinema, unde nu mai vede decât filme comerciale, se

uită la televizor la lamentabilele producții teatrale ale lui Pierre Sabbagh, dar simte, nelămurit, că toate acestea nu reprezintă ceea ce i-ar trebui, iar oamenii sunt ca pe vremea războiului, când beau un înlocuitor de cafea (în care puneau zaharină în loc de zahăr).
În țările din Est, oamenii evită cinematografele și teatrele, unde nu văd decât deșeurile unei propagande simpliste. În America, lumea se uită la filme polițiste, mereu aceleași, mereu semănând într-atât unele cu altele, încât toți le confundă. Nu știu, dar simt că arta le lipsește. Ce am deveni cu toții dacă nu ar exista adevărata cultură? Politica are aici un rol de jucat, fiindcă trebuie să permită obiectiv dezvoltarea culturii în întreaga ei diversitate. Avem știința, dar știința înseamnă cunoașterea care permite existența culturii, însă, după cum am spus, nu este însăși cultura. Sperăm ca Vestul să găsească sursele gândirii și ale culturii ce sunt tradiționale în Est. Și că, dacă Vestul va merge spre Est, Estul nu se va îndrepta către Vest. Abia acum se desfășoară adevărata colonizare culturală, spirituală, care invadează și supune gândirea și cultura orientale.
Estul marxist, tehnicizat de Vest, este victima Vestului. Aparent, imperiile din Est se dezvoltă

și se topesc în tot restul lumii, pe toată planeta, însă există un Est care, în ciuda expansiunii sale militare și colonialiste, este, de fapt, spiritual, victima colonizată a Occidentului. Dar acest contact reprezintă o paranteză și o temă care, în curând, vor trebui analizate cu seriozitate.

Există două tipuri de cunoaștere sau, mai degrabă, două limbaje și două modalități de cunoaștere. Modalitatea logico-științifică și modalitatea artistică. Acestea se completează una pe alta, își sunt necesare una alteia. De unde și nevoia, pentru oamenii de știință, de a avea o cultură artistică, iar pentru artiști, nevoia de a avea o cultură științifică.

Acum câțiva ani, englezul Snowden deplângea faptul că există două culturi: cultura științifică și cultura umanistă, separate una de cealaltă. Ideal, aceste două culturi ar trebui să fie una singură. Ceea ce nu se va întâmpla mâine, căci temperamentele sunt contrare.

Aveam două tipuri de temperament: artistic și științific. Există însă și o a treia specie de oameni, politicienii. Aceștia nu aparțin domeniului niciunei culturi. Așezați pe vârful casei, nu sunt cu adevărat necesari decât pentru

lucrările unei a treia categorii, cea mai puțin importantă, bucătăria societății. Ar trebui să fie, pur și simplu, distribuitori de confort. Pentru a reveni la știință și la artă, aș spune că nu știința, ci arta este, în același timp, arhaică și modernă, foarte veche și contemporană. Așadar, arta este cea care asigură conștiința continuității noastre, ne asigură identitatea. Este rezervorul inconștientului colectiv, în care se găsește, ca într-un ocean, comoara spiritului uman. Știința este cunoaștere și descoperire. Arta este cunoaștere, descoperire și creație în același timp. Știința care nu este teoretică, aceea care e tehnică, înseamnă combinare, combinare ingenioasă, dar combinare, nu creație. Artistul și creația poartă-n ei lumea din preistorie până în prezent și anticipează viitorul. În ceea ce privește politica, pentru a reveni într-o singură frază la ea, aceasta poate fi o minciună. Savantul se poate înșela în ipotezele lui. Artistul nu poate minți. Artistul nu poate minți, chiar dacă ar vrea s-o facă. Chiar dacă vrea să mintă, n-o poate, deci, face, întrucât creațiile sale sunt imaginare, iar imaginația dezvăluie și semnifică. Arta conține

în sinea ei toate timpurile, după cum am spus, e preistorie, e, cum am spus, antică și nouă prin limbaj.
Wifredo Lam, pentru a numi unul dintre atâția alții, sesizează arcanele, structurile esențial arhetipale și ni le redă, perceptibile, prin modernismul lui. Expresie spontană sau căutată și inspirată a comunității universale colective, arta este, prin urmare, colectivă, însă nu colectivistă. Antică, modernă, profetică, arta i-l revelează omului pe el însuși.
Iată motivul pentru care ziceam mai devreme că imaginația este revelatoare și că numai ea exprimă realitatea omului, a omenirii.
Pe măsură ce trece timpul, unei opere de artă îi pot fi atribuite diferite interpretări. Însă acestea nu sunt exhaustive și nu ne prezintă decât unul dintre aspectele nedefinite ale operei de artă ce trece prin timp. Până la urmă, ideal, o singură interpretare e posibilă, opera are un singur adevăr, care se dezvăluie în mod ideal, incluzând, ca într-o sinteză vie, aspectele sale diferite.
Arta leagă, așadar, arhaicul și modernul. Arta însă, aflată la frontiera dintre real și irealitate, adică o realitate care este cealaltă realitate, leagă totodată lumea noastră, în structurile ei

esențiale, cu ceea ce este dincolo de lumea noastră. Asta fiindcă, printre alte motive, începutul secolului, așa cum este și așa cum îl percepe artistul, înseamnă, în același timp, și adevărul sfârșitului său.
Sfârșitul e în început.
De ce să facem însă cultură, de ce să facem artă, de ce să cunoaștem și de ce să contemplăm? Un remarcabil om de știință, medic, îmi spunea că trăia de pe o zi pe alta, fără să își pună întrebări. Este una dintre tehnicile zen. Însă vedeam bine că doctorul acela era, parcă, alienat, că nu știa cum și nu putea să își pună întrebări despre sorgintea noastră, despre continuitatea și finalitatea noastră. Aparent iubitor de opere de artă, nu știa să le citească, fiindcă nu putea fi convins că arta ne aduce o viziune tragică, dar suportabilă, grație limbajului ei inerent.
Am dat deja mai multe răspunsuri după întrebarea: „De ce arta?“ Principalul motiv asupra căruia nu mă pot opri să insist este că arta ne conduce dincolo de noi înșine, ne duce până la marginea misterului, în mod afectiv, spiritual, dar și științific, întrucât există și o știință a artei.

Da, duce omul de mână prin verb, prin muzică, până la însăși sursa misterului. Există o religie proprie spiritului sau, dacă vreți, o cale religioasă paralelă cu religia. Dacă arta nu ne oferă cheia, fiindcă niciun efort omenesc nu o poate oferi și nicio metodă, arta ne întredeschide totuși ușa care dă către viața de dincolo de viață, de dincolo de neant.
Arta ne adresează întrebarea legată de acea problemă de nerezolvat mai bine decât filosofia pierdută în erudiție, ne așază față-n față cu amintita întrebare pe care ne-o punem despre scopurile ultime ale existenței noastre. Arta este în mod esențial interogativă, iar această interogație este deja un început de răspuns.
Spre a ne restitui nouă înșine, arta ne extrage din noi înșine, ne pune față-n față cu noi înșine, deci cu enigma.
Fiecărui admirator al operei de artă, fiecăruia dintre cei care reflectează asupra operei de artă, necesitatea îi impune să meargă mai departe ori să plonjeze în mister, fiindcă arta este aceea care delimitează cel mai bine ce e aici de ce e dincolo de lume, purtându-ne în noaptea ce poate fi una înstelată.
În consecință, politica desparte oamenii, nu-i adună la un loc decât strict superficial, într-acel

umăr la umăr al fanaticilor care nu mai văd nimic în jurul lor. Fanatismul e orbire, cultura și arta, în special, ne reunesc pe toți în comuna noastră angoasă, ce constituie unica fraternitate posibilă, aceea a comunității noastre existențiale și metafizice.

Arta ne scufundă în miezul misterului inefabil, arta, singurul sistem de viață și de expresie care aproape că ne spune ceea ce nu se poate spune, adică indicibilul. Totodată, reconectând arhaismul nostru comun cu noi înșine și cu viețile noastre separate, arătându-ne în același timp cum e lumea pe cale de a se împlini, ne duce până la marginea a ceea ce rămâne de făcut sau a ceea ce nu se mai poate face. Prin urmare, arta spune „indicibilul". Atunci când totul va fi spus, vom aparține unor alte timpuri. Nu ne sfătuiește oare una dintre cele mai importante opere ale lui Shakespeare, *Macbeth,* să optăm pentru tăcere? Într-adevăr, după ce Macbeth a spus că totul nu este decât zgomot și furie, toate faptele duc la concluzia că misterul este pe buza tăcerii. Nu există operă artistică de mare anvergură care să nu ne călăuzească, să nu ne pregătească pentru a asculta tăcerea.

Criticul Jan Kott a relevat punctele comune dintre nebunul Macbeth, cel avid de putere, și revoluționarii ajunși tirani, ca Stalin. Spre sfârșitul vieții, Stalin le-a declarat lui De Gaulle și lui Malraux: „Până la urmă, tot moartea învinge.“ Constatare banală, dar nu și pentru Stalin, care și-a închipuit că reface politic lumea. A întrezărit deci absurditatea politicii pentru politică. Nu ar fi făcut mai bine să își continue studiile teologice, întrucât fusese seminarist, și să ajungă fie un modest administrator al bunurilor publice, fie un contemplativ? Până și în operele lor pur sociale, scriitorii numiți politici sau realiști nu critică ei oare tot timpul această lume și, implicit, pe ei înșiși?

Revelațiile artei sunt teribile și grandioase. Dar cum să citim operele literare și poetice, cum să contemplăm catedralele, cum să privim o operă picturală, cum să ascultăm muzica? Arta este totul. Arta nu este nimic, dacă nu ne angajăm profund în contemplarea ei. Dacă o capodoperă nu vă extrage din propria ființă înseamnă că nu ați privit-o cum se cuvine, nu ați înțeles-o, nu ați lăsat-o să vă vorbească.

Fiecare percepere a operei de artă este o luptă, o suferință. Împreună cu ea, trebuie să puneți totul sub semnul întrebării.
(Inedit)

DISCURSUL DE DESCHIDERE A FESTIVALULUI DE LA SALZBURG, 1972

Un festival de teatru și muzică pare un fel de sfidare a angoasei universale. Am sentimentul că ne aflăm pe o insulă înconjurată de valurile furioase ale furtunilor. Într-un mic ungher al pământului, câteva state europene se găsesc, pentru moment, într-un soi de adăpost precar. Mai departe e iadul.

De altfel, chiar și în această insulă, minată din interior, se presimt seismele devastatoare. Va mai fi, peste un an sau doi, un nou festival de teatru și muzică? Mâine, totul se poate preschimba în catastrofic. Cultura noastră, pe care o numim umanistă, nu pare a fi decât un castel din cărți de joc. Totul e de pus din nou sub semnul întrebării.

Secolul trecut, oamenii se puteau crede în măsură să știe spre ce se îndrepta omenirea, se considera că viitorul istoric putea fi prevăzut. De atunci, tot ce s-a construit se clatină. Revoluțiile făcute în numele dreptății și al libertății și pentru dreptate și libertate au devenit tiranie și infern. În alte părți, evoluția industrială părea să permită speranța că

problemele economice vor fi rezolvate și că o eră a prosperității urma să înceapă, pentru bunăstarea sau pentru fericirea fiecăruia. Irațională, istoria ne-a contrazis și ne-a înșelat speranțele. Industria și produsele sale ne-au adus în pragul dezastrului, al distrugerii Pământului și a atmosferei lui, plus că suntem amenințați cu o catastrofă cosmică. Pe vremuri, ura care arunca popoarele unele împotriva altora, speranțele prăbușite ale națiunilor și ale claselor sociale ar fi putut să pună capăt existențelor noastre.

Întreaga omenire a conștientizat nefericirea de a exista ori nefericirea de a trăi în conditiile de azi. Partizanii unor politici contrare se pregătesc să se arunce unii asupra altora, mai lucizi, adversarii tuturor politicilor în bloc doresc sfârșitul omului și propria sinucidere, prin ferocitate și violență. Ne e frică unora de alții.

„Trebuie distrusă lumea, e coruptă, plină de urâțenie... moartea“, zicea Antonin Artaud. Mai puțin agresiv, Strindberg spunea: „Nu detest oamenii, îmi e frică de ei.“

Câteva spirite, mai ales dintre cei tineri, care nu au avut timp încă să se resemneze și să aștepte nemișcate catastrofa inevitabilă, câteva

spirite fac încă apel la conștiința lumii pentru a împiedica, pentru a opri pregătirile de distrugere universală. Numai că acea conștiință la care fac apel doarme și nu se trezește.
Oricum, nu se mai poate da înapoi. Enormele mașinării ale devastării, milioanele de produse care poluează marea, cerul, pământul, nenumărate fiind, nu pot să nu se mai înmulțească și să nu distrugă totul.
Evident, toate acestea nu se pot explica decât prin instinctele distructive și prin ura pe care oamenii le nutresc pentru ei înșiși și pentru semenii lor. Trăim în epoca mâniei. Numai mânia ne poate purta cu un asemenea avânt către sfârșit. Cu ce viteză și cu ce siguranță!
Civilizația noastră a căutat fericirea, dar nu a găsit în calea ei decât derută, nenorocire, moarte. Nu sunt decât un om printre celelalte trei miliarde de oameni, cum de mi s-ar putea auzi glasul? Predic într-un deșert suprapopulat.
De altfel, nici eu, nici atâția alții nu putem oferi vreo soluție. Cred că nu există soluție. Dacă oamenii nu și-ar fi dorit să se distrugă, totul s-ar fi putut aranja. Nu ar fi existat o exploatare a omului de către om. Nu ar fi existat genocide. De ce stau astfel lucrurile?
„De ce nu ne iubim?“, se întreba în lucida lui

naivitate Idiotul lui Dostoievski. De ce să nu ne iubim sau, cel puțin, de ce să nu ne fim indiferenți unii altora? „Aventura umană a durat prea mult“, îmi spunea un prieten, nefericit de nefericirea oamenilor, „trebuie s-o încheiem.“

Filosofi bizari, maeștri ai gândirii din ziua de azi, predică eliberarea, defularea tuturor dorințelor noastre. Vedem bine totuși că dorințele noastre exasperate se opun dorințelor altora și că exacerbarea dorințelor duce tot la explozia finală. Sărbătoreasca bucurie așteptată îmi amintește de Carnavalul de la Köln, care ține douăzeci și patru de ore, sărbătoarea aceea a berii și a cârnaților, care este încoronată de vomă pe trotuare și de zece sau douăsprezece cadavre zăcând pe străzile orașului. Gânditorii timpului nostru însă, teoreticieni ai violenței, exasperând încă și mai tare, conștient ori nu, țin să se realizeze explozia universală de care, după câte vedem, dorințele și pasiunile ne-au apropiat deja.

Eliberarea, numită antiburgheză, a dorințelor, justificată de filosofiile la modă, nu va putea decât să ne poarte încă și mai repede către orgia universală, către distrugerea culturii și către sfârșitul a tot și a toate. Dar ce era această

cultură? Pur și simplu, fără îndoială, un paravan, ceva care ne ascundea nouă înșine propria teroare în fața mizeriei, a dezgustului, a tristeții, a anxietăților și, mai ales, în fața morții.

În ce măsură ne puteau ajuta să trăim atâtea tablouri, atâtea opere, atâtea romane, atâtea piese de teatru, atâta muzică, atâtea tratate de morală?

Cu toții umaniști de câteva veacuri încoace, am catalogat, am fișat, am introdus în operele noastre greutatea de a trăi și rătăcirile noastre. Aducându-ne mizeria, răul în cărți, am sperat să le îndepărtăm de noi înșine, le-am crezut îndepărtate. Arta contemporană este, într-o mare parte a ei, depozitul, muzeul disperărilor noastre. „Nu faci literatură bună cu bune sentimente“, zicea André Gide, și s-ar putea spune, de asemenea, nu cu fericirea facem literatură bună. Cultura umanistă nu a făcut altceva decât să ne expedieze nouă înșine. Or, tocmai asta trebuia evitat. Încă o dată, toate acestea ne-au căzut pe cap. Dorințele și pasiunile noastre, pe care le credeam sublimate, se dezlănțuie de zece ori mai puternic și așa ne și percepem. Se pot număra pe degetele de la o mână operele create cu bucurie sau cu

înțelepciune, care să ne ofere o cale către înțelepciune și bucurie. Pereții edificiului culturii se prăbușesc, paravanul pe care l-am așezat între noi și noi înșine e luat pe sus de vânt. Demonii pe care-i credeam exorcizați se ridică din noi și ne sfâșie. Rănile ne sunt deschise, suntem rupți de vii în bucăți. Nicio societate nu ne poate satisface. De dreapta ori de stânga, toate sunt infernale. Propaganda regimurilor totalitare încă își mai poate ține în frâu și opri supușii, prin imbecilizarea provocată de sloganurile acelei propagande. Însă nimic nu mai are o bază reală. Religiile și-au pierdut forța de consolare și de iluminare. Au ajuns la capătul puterilor. Nu mai au nici soluție, nici răspuns de oferit. Totul e epuizat. Totul e dezvăluit. În cărțile, ca și în privirile apropiaților, se reflectă propria derută. Doar o vorbă, și mulțimile se vor arunca unele asupra altora, ori se vor sinucide, doar o scânteie, și incendiul universal se va întinde. Cadavrele săracilor acoperă drumurile Asiei, sinuciderile se înmulțesc printre popoarele bogate ale Scandinaviei sau din alte părți, tinerii se droghează din lipsă de idealuri, fiindcă viața nu mai are un sens, iar muncitorii își detestă munca. Dacă există pe undeva

maeștri care cred că sunt în stare să ne lumineze, atunci, unde se află și de ce nu li se aude glasul? Hrana pământească lipsește pentru trei sferturi din lume, hrana spirituală pentru întreaga lume. Și, chiar dacă problema hranei, chiar dacă problema economică ar putea fi rezolvate, bogăția și pâinea, odată asigurate, tot nu ar fi de ajuns, tot nu ar fi suficiente pentru foamea noastră.
Fie ei marxiști ori psihanaliști, antifreudieni sau chiar nietzscheeni, toți noii maeștri ai gândirii nu pun decât problema lui „cum să trăim“ sau a lui „de ce să ne eliberăm pentru a trăi“: de instincte, de interdicții, de revoluție sau de antirevoluție? Trebuie zdrobite lanțurile interdicțiilor sau, din contră, reprimarea trebuie exercitată într-o manieră și mai violentă? Nu mai putem găsi echilibrul între a trăi și furoarea de a trăi, adică între dorința insațiabilă și frânele care ar permite canalizarea dorințelor. Pasiunile se aruncă unele asupra altora, iar imperialismele din Est și din Vest dau lumii o violență de nebănuit, care, în realitate, nu mai are nimic de-a face cu ideologiile. Nu săracul se dorește a fi ajutat, nu dreptatea așezată pe baze trainice, nu foamea potolită, nu setea astâmpărată, ceea ce fiecare

vrea este dominația lumii ori măcelul general. Știm de multă vreme că societățile totalitare nu au făcut altceva decât să întrețină birocrațiile burgheze cele mai aspre din lume, cele mai dure, și către acest gen de burghezie se îndreaptă, mărturisit ori nu, știind ori neștiind, tinerii burghezi antiburghezi, fiindcă, poate, burghezia occidentală e decrepită și preferă, instinctiv, o societate burgheză dură, cu funcționari, sau polițiști, sau „părinți" necruțători. Nu mă contrazic deloc: în derivă fiind, tineretul oscilează între dorința de a dori și sclavie, supunere în fața unei ordini implacabile. Nu suntem ceea ce dorim, nu înțelegem ce ne împinge, forțele iraționale depășesc violent și cu mult raționalitatea noastră. Este foarte probabil să vrem mai multe lucruri deodată, chiar dacă, sau mai ales dacă, aceste dorințe sunt contradictorii.

Gândindu-mă un pic și la Spengler, pot oare să afirm convingerea că, în prezent, despre lupta pentru *imperium mundi* este vorba? Imperiile coloniale își dispută stăpânirea lumii. Economic, sau politic, sau militar, marile imperii ocupă, colonizează, își smulg unul altuia națiunile. Bineînțeles, de fiecare dată ocupă spre a „elibera". E vorba, într-adevăr,

despre un război planetar pentru cucerirea lumii. Repet, nu este vorba despre foame, despre sete sau despre justiție, până și problemele economice sunt secundare, însă ceea ce însuflețește oamenii politici din întreaga lume este această sete mai puternică decât orice sete: setea de putere. După cum am văzut, cultura ne înșală. Am văzut cum s-a crezut că ar fi putut arăta sublimarea angoaselor și disperărilor noastre, am crezut că ar putea fi salvatoare, am dorit-o umanistă. Se poate spune și că am crezut că ar fi putut fi groapa de gunoi a ticăloșiilor noastre. Criza culturii, criza civilizației sunt constatate astăzi unanim. Câtă literatură veselă vedeți, de când există literatura? Găsiți în ea multe drame cu deznodământ fericit sau care să ne indice o voce eliberatoare? Dezastrele noastre apar acolo și mai mari, mai halucinante, mai abjecte decât oricând. Arta, literatura și teatrul nu au răspuns nostalgiilor noastre, nu au făcut decât să ne amplifice, să ne exacerbeze pasiunile. În cea mai mare parte a ei, cultura ne-a făcut doar mai conștienți de răul pe care l-a denunțat, pe care l-am conștientizat mai acut, dar ne-a și

aruncat în față propria nefericire, incurabila nefericire, întrucât nu au fost oferite nici soluțiile, nici tratamentele.
Politizarea extremă la care asistăm este, probabil, rezultatul disperării noastre. Ceea ce arta, muzica, literatura nu ne-au oferit, o să ne aducă politica, își spun mulți oameni. În realitate, aceasta nu va face, nu face altceva decât să încheie sfâșierea umanității. Problema nu mai este acum exploatarea omului de către om. Sau nu numai asta. Este vorba despre o dorință încă mai monstruoasă, despre dominarea omului de către om, dacă este posibil prin câțiva oameni care-i vor supune pe toți ceilalți. Acțiunea pare a fi rezultatul setei de putere, iar setea de putere este paranoică. Peste tot în lume, demenții puterii impun deja unor sute de milioane de oameni constrângerea și sclavia. Unor zeci de milioane de ființe le este amenințată existența, dacă nu își însușesc credința, adică erezia sau ceea ce se cheamă ideologia impusă de tirani și de dictatori. Noi catehisme trebuie citite și asimilate, absorbite cu tot cu întrebările și cu răspunsurile lor nebunești ori rudimentare.
Sloganul „este interzis să interzici“ devine foarte repede „este interzis să nu interzici,

trebuie doar interzis“. Libertarii cei mai încăpățânați sau mai dezlănțuiți se supun și își însușesc decretele cele mai fanatice ale antilibertății. Aparenta dorință de libertate nu mai este, în realitate, decât dorință de supunere, adică de sub masca dorinței de libertate sau de eliberare apare adevăratul chip al dorinței de a fi sclav. Se poate trăi în sclavie, omul se poate resemna, poate renunța la realizarea propriei persoane, fiindcă scapă astfel de o greutate deseori imposibil de susținut. Poate fi o ușurare.

Numai că această ușurare nu e de durată, supușii nu sunt niciodată suficient de supuși, sclavii sunt conduși cu gârbaciul de către autoritatea represivă, obligați să dea zilnic dovezi de fidelitate, de totală și necondiționată adeziune cu întreaga lor ființă.

Este nevoie ca omul să nu mai fie altceva decât cetățean, cu întreaga lui ființă. Trebuie ca omul să fie total, să fie absolut funcționarizat, adică, de fapt, denaturat, iar sufletul, persoana să îi fie dezagregate. Firesc, până la urmă încerci să reziști. Și-atunci, ceea ce era ocnă ajunge infern, iar mărturiile din acest infern sunt deja nenumărate. În țările încă libere sau pe jumătate libere, memoriile acelea nu sunt luate

deloc în considerare. Nimeni nu este îngrijorat de catastrofa altora și nu concepe că i s-ar putea întâmpla și lui. Cu aceeași ușurință, cu aceeași inconștiență, ne îndreptăm cu toată viteza către aceeași politizare dogmatică. Explozia dorințelor își cere ea însăși propria interdicție. Libertatea aleargă spre sclavie. Ce se poate face? Dacă viața este groaznică, dacă oamenii se detestă, dacă ființa omenească nu își iubește aproapele, dacă nici pe sine nu se iubește, dacă totul este insuportabil, dacă știința și cultura nu răspund întrebărilor celor mai angoasante, dacă nu ameliorează nimic esențial, dacă lasă omul înspăimântat pe marginea prăpastiei, atunci, acest biet om va cere răspunsuri la întrebările sale din partea politicii. Credem că putem afirma că politica singură ar răspunde încă mai puțin întrebărilor și nevoilor fundamentale ale omului și că politizarea excesivă nu duce decât la nenorociri încă mai mari decât acelea la care am fost supuși sau pe care le-ndurăm acum. Peste puțin timp, se vor împlini două secole de când revoluțiile se succedă într-un ritm din ce în ce mai rapid, mai înfierbântat. Revoluțiile vor continua, mitul revoluției regeneratoare încă va spori, iar majoritatea oamenilor îi va cădea

pradă, deși cunoaștem bine eșecurile istoriei. Evenimentele contemporane o arată zi de zi. Liderii politici nu iubesc oamenii. Am mai spus că nu vor decât să facă din aceștia uneltele lor. Dacă afirm că tot ce ar putea fi mai bun sunt înțelegerile amiabile, nu voi fi crezut. Evident, nu există decât relații de putere. Cu toate astea, profesiunile de credință ale revoluționarilor nu erau ori nu sunt „fraternitate, comunitate, camaraderie, unire, înțelegere, libertate, tovărășie, egalitate"? Dacă nu pot lua în serios cuvintele de ordine, devizele, sloganurile revoluțiilor, declarațiile lor, cum aș putea lua în serios revoluțiile? Cum să crezi în revoluțiile care nici nu au stabilit, nici nu au restabilit prietenia și fraternitatea pe care nici măcar nu au încercat să le determine, întrucât, imediat ce o revoluție a ajuns la putere, a adus alături pedeapsa, supliciul, răzbunarea. Revoluțiile nu se fac nici în numele iubirii, nici pentru iubire. Prietenia este o noțiune pe care politica a proscris-o. Noțiunea de iubire, cea de contemplare nu mai sunt noțiuni devenite ridicole, sunt noțiuni complet abandonate. Însăși ideea de metafizică trezește rânjete, atunci când nu amorsează mânia.

Criza a început de mult. Poate încă din secolul al XVII-lea, cultura și-a grăbit decăderea. A ajuns din ce în ce mai umanizantă, în loc să fie spiritualistă. Pe chipurile sculpturilor de prin catedrale sunt surâsuri de sfinți, de îngeri și de arhangheli. Nu mai știm să le privim. Oamenii se-nvârt în cerc în cușca aceasta care le este planeta, fiindcă au uitat să se mai uite la cer. Cum să trăiești, cum să trăiești din plin, cum să faci lumea să fie a ta, cum să te bucuri de ea, cum să te umpli de ea, așadar, cum să creezi obiecte prietenoase, instrumente ale plăcerii, cum să te bucuri continuu, fără a ține cont de ceilalți, refuzându-le bucuria, fără a-ți pune măcar problema fericirii ori a nenorocirii celorlalți, cum să industrializezi omenirea până la saturație? Asta și-au propus oamenii și ceea ce se cheamă umanismul. Or, este vorba despre abandonarea problemelor spirituale sau metafizice. Problema propriului destin, a existenței noastre în univers, a valorii sau a precarității condițiilor existențiale în care trăim, toate acestea nu mai sunt luate în considerare. Tocmai problema esențială a fost uitată, problema esențială, adică problema rostului nostru ultim. Și, astfel, nu mai știm încotro să ne-ndreptăm. Și de-asta, chiar

de-asta, tot dorindu-ne să trăim, ne-a devenit imposibil să trăim. Uitați-vă în jurul vostru, uitați-vă ce se-ntâmplă!
Lumea și-a pierdut orice direcție. Și doar nu ideologiile conducătoare ne lipsesc, cele care nu duc nicăieri. Plăcerea a fost înlocuită cu veselia. Avem de ales între torpoare, cu dorințele alienate, și moartea violentă în explozia propriilor dorințe, ce ni se izbesc unele de altele pe dinlăuntrul ființei, sau de cele ale semenilor noștri.
Am uitat ceea ce ar fi trebuit să fie contemplarea. Nu mai știm să vedem, nu mai știm să ne oprim în plină agitație generală și să privim, nemișcați măcar o clipă, chiar această agitație. Nu mai știm să ne privim nici gratiile, nici pământul, nu mai avem timp; totuși, numai uitându-ne de jur împrejur, numai uitându-ne înlăuntrul nostru, am putea vedea ceva făcându-și apariția. Numai „privind“ cu o atenție ardentă vom putea regăsi prospețimea uimirii, o uimire de copil, care ar face lumea tot atât de tânără, de neprihănită ca în prima zi a creației. Ar trebui să reînvățăm să ne minunăm. Bach dispunea de această uimire și

de această încântare. Mozart avea bucuria care nu venea decât din el însuși, dar care-l umplea și care se răspândea în jurul lui.
Dar mai știm să-l ascultăm pe Bach? Și aici, în țara lui Mozart, știm, știți să-l ascultați pe Mozart, al cărui mesaj nu e unul monden, al cărui mesaj nu este, pur și simplu, „cultură“ sau operă care s-ar integra liniștit în istoria culturii?
Poate că am fost prea pesimist, fiindcă, iată, îl avem aici pe Mozart, care ne vorbește despre o altă bucurie, despre o bucurie „inexplicabilă“, cu atât mai profundă, cu cât este inexplicabilă si cu cât el a murit în sărăcie si durere.
Ar trebui, trebuie să încercăm să înțelegem, chiar și în îngrozitoarea noastră lume contemporană, mesajul spiritual al lui Mozart.
Vara 1972

SĂ NE ELIBERĂM DE IDEILE NOASTRE

Sosirea la putere a stângii și a comuniștilor pare absolut probabilă. E o fatalitate istorică. S-a relatat ce s-a întâmplat în Est, au fost scrise nenumărate cărți de către francezi, ruși, români, iugoslavi, polonezi, unguri, cehoslovaci. Oamenii știu, intelectualii, cel puțin, știu ce-i așteaptă. Greviștii poate că nu știu că greva va fi imposibilă. Unii oameni știu, alții nu știu că necesitățile economice ale omenirii nu mai pot fi rezolvate de niciunul dintre sistemele actuale: socialism, social-democrație, capitalism liberal. Numai că, în abominabilul sistem capitalist, care totuși e cel mai puțin prost dintre toate sistemele, lucrurile puteau să meargă târâș-grăpiș. Șefii de întreprinderi, meșteșugarii, comercianții, agricultorii par încremeniți. Se vor duce să voteze pentru stânga ca sub efectul unei hipnoze. Se știe foarte bine că în țările din Est, șefii de stat și tiranii sunt detestați de întreaga populație, fie ea intelectuală ori muncitorească. Niciodată nu s-a vorbit atât de mult despre drepturile omului și se va face totul pentru a fi

desființate. Mareea se întinde. Incubația, apoi contagiunea, nu doar ideologică, dar și afectivă, au ajuns la paroxism. În Franța, scriitori lucizi precum Denis de Rougemont, Aron, Fejtő, Sperber, Besançon, Daix, Glucksmann, Jean-François Revel și alții au arătat cu luciditate pericolele, creșterea pericolelor. Toate acestea par inutile. Inteligheția de stânga sau comunizantă a îmbibat populația douăzeci de ani. Acum, chiar dacă s-au trezit câteva zeci de intelectuali, va fi nevoie de douăzeci de ani pentru a dezintoxica studenții, profesorii de liceu, învățătorii etc. Cunosc un excelent poet și prieten, membru al partidului comunist de patruzeci de ani. E extrem de lucid și de critic față de comunism, dar nu poate renunța la partid: „Unde să mă duc?“ îmi zice. O tânără eseistă, Elizabeth Antébi, a explicat această reacție psihologică într-o carte publicată recent: intelectualii occidentali, nemaifiind creștini, nemaicrezând în liberalism, și-ar pierde, dacă ar renunța la marxism, întregul lor sistem de referințe. Ar fi de parcă le-ar cădea cerul în cap, de parcă le-ar fugi pământul de sub picioare. Fiica unuia dintre prietenii mei, studentă la Litere, îmi spunea deunăzi: „Ce s-ar

face studenții, dacă nu ar mai avea dialectica?“ Întreaga lume s-ar simți pierdută fără ideologie. Mai presus de orice, oamenii au nevoie de o credință, bună ori rea, în ambele sensuri ale cuvântului. În realitate, ne îndreptăm cu toții către abator, și nu împărtășesc nădejdea lui Maurice Duverger, care crede, în pofida a tot și a toate, că socialismul va fi o reușită, în Franța cel puțin. Desigur, există euro-comunismul, așa-zisul euro-comunism în care unii se prefac a crede. În țările comuniste, atunci când unii se prefac că dovedesc existența unei schimbări de orientare, schimbă personalul. În Franța, în Spania, nici măcar acest efort nu este făcut. Cei care, ca Marchais, utilizau un limbaj dur, pur și simplu îl vor schimba de pe o zi pe alta într-un limbaj mieros. În cartea sa, *Le Coup de Prague*[13], din 1948, François Fejtő ne explică felul în care, și în Cehoslovacia, conducătorii comuniști declaraseră că renunțau, de exemplu, la dictatura proletariatului, că erau frați cu partidul socialist, și tot felul de alte astfel de lucruri. Imediat ce au ajuns la putere, și-au scos masca și știm ce s-a întâmplat. Știm, și nu știm, și nu vrem să știm. Nu vrem să știm ce s-ar putea întâmpla aici, în Franța, anul viitor.

[13] „Lovitura de stat de la Praga“ – lucrare despre cum comuniștii au preluat puterea în februarie 1948, având sprijin sovietic (n. tr.).

25 februarie 1977

Nu-mi aduc deloc aminte momentul precis al sosirii la București, împreună cu mama și cu sora mea. Eram totuși mare, aveam treisprezece ani. Au trecut zeci de ani de atunci. Am sentimentul că s-a întâmplat în altă viață, înainte de a mă naște. Am poposit la un mic hotel, Hotelul Europa, de pe Calea Griviței, în apropiere de gară. Ne aștepta oare cineva? Teodor, fratele mamei, venise să ne întâmpine la Gara de Nord? Tata nu și-a făcut apariția decât peste două sau trei zile, după ce a primit de la mama o scrisoare prin care îi anunța sosirea noastră. Într-o dimineață, pe la ora unsprezece, un angajat al hotelului ne-a bătut la ușă și ne-a anunțat: „Domnul avocat Eugen Ionescu.“ Tata avea mania de a-și preceda întotdeauna numele cu titlurile și calitățile sale. Întrucât ne părăsise pe noi, copiii, și pe mama, la Paris, cu mulți ani mai-nainte, nu mai dăduse niciun semn de viață și, între timp, se recăsătorise. Credeam că era pătruns de sentimentul vinovăției. La început, îmi închipuisem că nu băiatul acela de la hotel, ci

chiar el, dintr-un soi de timiditate culpabilă, se anunțase astfel. Am fost mirat să constat că nu se simțea absolut deloc vinovat. Purta o minunată pălărie de fetru, costum gri de vară, era proaspăt bărbierit și părea mai tânăr. Mama l-a primit cu răceală, ceea ce m-a îndurerat. Sora mea și cu mine i-am sărit de gât. Bietul om! Să se trezească încărcat, dintr-odată, cu doi copii și cu o fostă nevastă, reproș viu, în timp ce era atât de liniștit și, poate, se distra atât de bine cu noua soție, fără copii, în noua lui familie! Câștigase procesul de divorț intentat mamei, argumentând că ea părăsise domiciliul conjugal, deși el fusese cel care părăsise totul. Numai că, în acea minunată țară, se putea dovedi orice, chiar dacă, sau mai ales dacă, era fals.

Deocamdată însă nu vreau să vorbesc despre asta. Doream, pur și simplu, să exprim impresia care m-a adus la disperare, făcută de Bucureștiul despre care mama îmi spusese că era un oraș mai frumos decât Parisul, pentru a mă convinge să vin cu ea. Mi-am jurat că nu voi trăi nici în acel oraș, nici în acea țară. Dar, vai, mi-au trebuit paisprezece ani pentru a reuși să scap! A fost nevoie să trec bacalaureatul, licența în Litere, să ajung profesor de franceză,

înainte de a obține, din partea Institutului Francez de la București, o bursă pentru o teză de doctorat pe care nu am mai terminat-o niciodată și care nu era decât un pretext pentru a mă putea întoarce în Franța. Clădirile joase și murdare, străzile înguste, aspectul oamenilor de pe stradă, mirosul de mititei mâncați în restaurantele în aer liber, impropriu numite grădini de vară, orchestrele de țigani și țiganii prea numeroși – să fi fost eu rasist? –, toate acestea mă oripilau. Orașul era urât. Sunt foarte sensibil la absența frumuseții. Mai târziu, când am fost obligat să locuiesc la tata și să trăiesc în aceeași casă cu sotia si cumnatii lui, loc în care am fost nefericit, am avut o copilărie plină de persecuții. Și, apoi, când am cunoscut antisemitismul, odată cu ascensiunea nazismului, s-au adăugat și alte motive pentru a-mi dori să plec cu orice preț.

Încă de la început, m-au marcat două evenimente. Pe stradă trecea un pluton de soldați, având în frunte un drapel românesc și portdrapelul aflat sub comanda unui sublocotenent cu picioarele strâmbe. Pe trotuar, se opriseră câțiva oameni care priveau defilarea soldaților. Lângă mine, un țăran, cu căciulă de blană trasă pe urechi, rămăsese cu

gura căscată. Sublocotenentul a ieșit din rând și l-a pălmuit pe bietul om care uitase să salute drapelul și să se descopere.
Pesemne a murit foarte bătrân sublocotenentul acela, sau au murit soldații care defilau, ori țăranul cu căciulă de blană, drapelul a ajuns zdrențe, dar a rămas viu în memoria mea. Din ziua aceea, detest toate defilările, și toate manifestările publice, și toate marșurile militare. Mi-am întărit hotărârea de a nu trăi într-o țară în care un ofițer în uniformă poate pălmui un om cumsecade. Am priceput pe loc că militarii erau făcuți să oprime țara aceea, mai degrabă decât să o apere. Armata era constituită din cetățeni, dar, când cetățenii deveneau militari, fără voia lor, de altfel, jucau rol de opresori ai oamenilor. Odată demobilizați, redeveneau oprimați. Așa stăteau lucrurile în țara aceea, în care toți erau, pe rând, oprimați și opresori. Mai târziu, am observat că așa stăteau lucrurile în toate țările. În toate societățile. Opresorul este statul, o știm, însă eu pe atunci abia o învățam. Cum însă cetățenilor nu le place să fie soldați și totuși sunt, în pofida voinței lor, am înțeles că erau opresori oprimați.

Cel de-al doilea eveniment care mi-a întărit oroarea față de țara și de societatea aceea a avut loc puțin mai târziu. Obligat să stau cu tata, tocmai mă mutasem la el acasă. Era o clădire cu etaj, o vilișoară ca multe altele din București, cu o curte în spatele căreia se afla o construcție mai mică, în care locuia un chiriaș pe care tata dorea să-l dea afară. Din punct de vedere legal, nu avea dreptul s-o facă. Locatarul acela avea șaizeci de ani și nu voia să plece. Era evreu. Eram în dormitor, la etaj, deasupra curții, pe la început de iunie, cred, într-o seară. Am auzit glasuri, vacarm serios în curte. M-am aplecat pe fereastră și l-am văzut pe tata certându-se cu chiriașul. Tonul urca, după care tata a început să înjure: „Jidan împuțit!“, a zis, după care au urmat alte jigniri și înjurături. Tata, care avea patruzeci de ani pe atunci, l-a pălmuit pe „jidanul împuțit“, l-a scuipat în ochi, după care, cu o agilitate de nebănuit, a sărit în sus și l-a lovit pe sexagenar cu șutul în burtă. Acela nu făcea decât să spună: „Opriți-vă, domnule avocat, sunt om bătrân!“
De scârbă, sau de rușine, sau dintr-un soi de frică, am stins lumina și m-am ghemuit în pat. A doua zi, la masă, de față cu nevasta lui, mama mea vitregă, tata a comentat

evenimentul: „Și-n timpul ăla“, zicea, aruncând o privire spre locul unde mă aflam, „aici, la mine-acasă, toată lumea dormea.“ „Ai fost eroic!“, a zis mama mea vitregă, care nu se temea de ridicol.

Bietul chiriaș a fost obligat să plece. Evreu și de condiție socială modestă, nu putea face să i se respecte drepturile în fața tatălui meu, avocat și fost director în poliție.

A fost și o a treia întâmplare care li s-a adăugat primelor două. Într-o dimineață, încolțit în poarta închisă a curții, se găsea un bărbat pe care tata îl luase la pumni, ajutat de cumnații lui, căpitanul și funcționarul. Îl văd și acum pe bărbatul acela uscățiv, cu mustață, pe care se zăreau picături din sângele care-i curgea din nas, îmbrăcat modest, dar curat, și care, fără a face vreo mișcare sub ploaia de lovituri, repeta: „Sunt logodnicul domnișoarei Elisabeta (bona angajată de tata), de-asta m-ați găsit la ea-n cameră. Nu sunt hoț.“ Cravata îi era și ea pătată de sânge.

Soția tatălui meu intrase în dormitorul bonei, după care se întorsese pentru a da alarma. Cum ședința de spart dinții continua, am luat-o la fugă.

Și de data aceea, tata a fost vexat de lipsa mea de raliere. Se simțea de-a dreptul insultat.
Mai târziu, un prieten al tatălui meu mi-a spus că îl însoțise pe acesta în inspecțiile pe care le făcea pe vremea când era subprefect. Tata se ducea din sat în sat, punea să fie chemat primarul, de regulă, țăran, și găsea mereu ceva care nu mergea bine sau chiar considera că primarul nu sosise suficient de repede la primărie și fusese nevoit să îl aștepte. Drept care îl bătea, îl pălmuia. După război, după venirea comuniștilor la putere, au urmat vreo doisprezece ani de răzbunări. Erau aduși foștii militari, funcționari, burghezi și comercianți care își ascundeau aurul de poliție. Erau bătuți cu saci de nisip. Torționarii erau țigani, etnia cea mai năpăstuită de burghezii de altădată. N-aș putea spune că pedeapsa era cu totul nemeritată. Tata nu a fost nevoit să suporte genul acesta de pedeapsă. Făcuse în așa fel încât să fie bine văzut de noul regim comunist și a fost chiar unul dintre puținii avocați menținuți în barou după venirea comuniștilor la putere. Cât despre mine, părăsisem de multă vreme țara.
Tocmai fusesem chemat pentru a-mi satisface serviciul militar. Eram în cazarmă de vreo zece

zile, în dormitorul recruților unde stăteam, fie că dormeam, fie că nu. La miezul nopții, am fost treziți de două fluierături, de ordine și de înjurături stridente. Ne-am îmbrăcat cât mai repede cu putință. A doua zi, era „sărbătorirea regimentului“, se dădea o masă copioasă pentru domnii ofițeri, iar cartofii nu erau curățați. Vreo zece camarazi, printre care și eu, am fost trimiși în beci ca să aducem sacii cu cartofi. Amețiți, presați de ordine și de înjurături, am coborât în viteză maximă treptele care duceau în acea pivniță. Dar nu suficient de repede, după părerea gradaților. Un căpitan aștepta la baza scării, în întuneric. Pentru a accelera mișcarea, dădea palme recruților, când aceștia treceau prin fața lui. Am luat și eu una. M-am oprit și m-am proțăpit înaintea lui. „Ești elev-ofițer?“, m-a întrebat. „Scuză-mă, nu ți-am văzut însemnele pe întuneric.“ Am fost consternat nu din cauza palmei, ci fiindcă mi s-a părut incredibil faptul că soldații, nefiind elevi-ofițeri, nu erau scutiți de pălmuire și că lor nu li se cereau scuze. Astfel de lucruri s-au întâmplat zeci și zeci de ani. Lucruri infinit mai atroce, mai teribile, mai tragice s-au întâmplat de atunci. Desigur, nu era vorba nici despre campus

concentraționar, nici despre închisoare, nici despre gulag, însă spiritul era același, cel al cazărmii, aceeași putere arbitrară, pe care unii oameni o pot exercita asupra altor oameni. Da, era mai puțin grav. În asemenea măsură mai puțin grav, vai, încât țăranii din ziua de azi, muncitorii din ziua de azi, din România, regretă vremurile acelea, în care serviciul militar nu dura decât doi ani, doi ani de semiocnă, în care nu puteai primi, dacă erai primar ori țăran, decât câte-o lovitură de baston, din când în când, din partea vreunui subprefect. Dar toate astea, precum corecțiile aplicate de agenții guvernamentali în perioadele electorale, pentru a se vota cum trebuie, s-au uitat. Toate astea, toate astea nu erau decât niște glume față de ce se petrece în ziua de azi, în această țară nefericită, în care, de veacuri, fac ravagii invaziile, dictaturile, seismele.

La Nouvelle Revue Française
Septembrie 1977

TOTUL DE REÎNCEPUT?

Existența pură. Ar trebui să mă mulțumesc cu ea. E ca un trunchi neted, nu poți să te agăți de nimic. Totuși, anul trecut, de pildă, când am fost foarte bolnav, îmi ziceam că, de acum, va fi de ajuns, când nu voi mai suferi, să mă gândesc că nu sufăr pentru a fi fericit. Degeaba mi-o spun: nu întotdeauna ajunge, nu-mi mai ajunge. Vagă depresie, plictis teribil, gros. Cu toate astea, ele sunt aici, ele, amândouă. Mi-o spun. Și pot trăi.

Să conștientizezi existența pură... Doar atât. Nu se poate trăi continuu în beatitudine, în uimire. Spectacolul se uzează.

Mulți oameni ar vrea să fie în locul meu: infirmi, supraviețuitorii unor accidente, prizonieri, torturați. Degeaba mai stau eu pe gânduri. Niciun eveniment catastrofal, în acest moment, care să mă extragă din plictis. Zeilor, nu mă ascultați! Mai bine plictisul.

Începusem deja recensământul lucrurilor inexplicabile care mi s-au întâmplat. Astfel, experiența cu fantomele *(Cahiers de l'Est)*.

Era în 1948. Trăiam în sărăcie. Fata mea era micuță. Literalmente, nu aveam niciun ban.

Era ora pieței. Copilașul ne plângea. Cui să fi cerut ceva bani? Resursele erau epuizate. M-am înfuriat. Am pus dintr-odată mâna pe sacoșă și am ieșit la cumpărături. Mergeam la piață. Căutând pe jos. Am găsit un mic teanc de bancnote: 3.000 de franci. M-am întors cu coșul plin de provizii.

Ceva mai târziu, din nou fără bani, am refăcut experiența. N-am mai găsit, și asta cu dificultate, decât o bancnotă de 500 de franci. În altă împrejurare, în aceeași vreme, cea mică era bolnavă. Cu totul, aveam o bancnotă de 100 de franci. Trebuiau medicamente, așa că m-am dus la farmacie. Medicamentele costau 96 de franci. Am dat bancnota la casă. Farmacistul mi-a dat restul la 1.000 de franci. Am acceptat acel dar al destinului.

Mai târziu, prin 1952, când începusem să câștig ceva bani din piesele de teatru și din munca de corector, mi-am dorit să cumpăr niște ziare și niște reviste. Am plecat mai departe cu ziarele, dar mi-am dat seama că pierdusem trei bancnote de 1.000 de franci, care îmi căzuseră din buzunar. Mi s-a părut normal: cu câțiva ani înainte, providența îmi

acordase doar un credit, așa că îmi plăteam datoria. Sunt sigur că acela care a găsit banii era un om sărac.

Puțin mai târziu, în Portugalia, la Porto, am fost asaltat de niște copii care cereau de pomană. Unuia dintre ei i-am dat echivalentul a 100 de franci. Acela a rupt-o la fugă, cu toată gașca de puștani pe urmele lui. S-a lăsat cu bătaie! Făcusem mai mult rău decât bine. Câțiva pași mai departe, am găsit pe jos o monedă, echivalentul unui franc. Se zice că dacă dai ceva unui sărac, Dumnezeu îți dă înapoi însutit. Mie îmi dăduse de o sută de ori mai puțin. O eroare în contabilitatea divină. Sau o farsă?

Acum vreo cincisprezece ani, mă aflam în Thailanda, la Bangkok. Urma să vizitez, împreună cu doamna Vinciguerra, soția atașatului nostru cultural, galeria cu statuile celor o sută de Buddha negri. Le-am trecut în revistă. Unul dintre acei Buddha negri mi-a zâmbit, înclinându-și capul de mai multe ori. Căzusem oare pradă unei halucinații? M-am întors spre doamna Vinciguerra, care era lângă mine. Aceasta mi-a zis: „Mișcă din cap.“ Am făcut turul galeriei și am trecut încă o dată prin fața acelei statui a lui Buddha negru, care a

înclinat din nou din cap, de mai multe ori. Nu mai eram prea mirați. Când intri în lumea incredibilului, această lume ți se pare normală și credibilă. Din această perspectivă, exact lumea reală, de zi cu zi, *în care nimic nu se întâmplă*, ți se pare incredibilă. Faptul că există o realitate cotidiană și explicabilă nu este explicabil. Explicabilul e inexplicabil.

M-am întors la Bangkok anul trecut, în septembrie. M-am întors să-l văd pe acel Buddha care îmi făcuse semn, un semn ironic de prietenie. De data aceasta, nu m-a mai salutat. Nici acum nu am fost surprins. Mi se pare că, începând de la o vârstă, nu ți se mai face semn. Oare doamna Vinciguerra, pe care nu am mai văzut-o de atunci, își mai amintește acea întâmplare inclasabilă?

Brejnev sau urâțenia respingătoare.

Dificultățile sociale, politice, economice din interiorul Rusiei încă nu i-au incitat pe ruși la revoltă. Ar trebui totuși să se revolte împotriva urâțeniei lui Brejnev. Este inadmisibil să ai un șef de stat în asemenea hal de hidos, să-i privești portretul fără a întoarce capul, fără să-ți vină să verși. A accepta urâțenia unui dictator este cu adevărat semnul unei inadmisibile absențe a sentimentului estetic.

Numai un popor slugarnic poate admite un asemenea conducător, o mutră atât de respingătoare. Un tiran cu trăsături regulate, mai treacă-meargă, dar așa... Îhhh!
Cartea lui Pliouchtch, *Dans le carnaval de l'histoire*[14], mărturisește, încă o dată și implacabil, că, în Rusia, revoluția nu a avut loc. Sau, de fapt, nu a făcut decât să pună înapoi, la locul ei, o ordine socială care se șubrezise. Într-adevăr, în Rusia, clasele sociale există. Există bogați și săraci. Există tineri care nu aparțin familiilor privilegiate, care sunt obligați să muncească noaptea, pentru a-și putea continua ziua studiile. Există antisemitism, există minorități persecutate, precum tătarii. Există închistare și scleroză. Există aristocrați sau birocrați puternici, există o burghezie de mijloc, există mic-burghezi, pe care Pliouchtch chiar așa îi și denumește, „mic-burghezi". Există muncitori, există săraci. Scopul revoluției nu este oare transfigurarea oamenilor? Astăzi, poate că acest lucru este îndepărtat. Însă revoluția nici nu a reușit să îi desfigureze. Măcar atât.

[14] „În carnavalul istoriei" (n. tr.).

Brejnev și camarilele sovietice știu foarte bine toate aceste lucruri. De ce oare continuă să se

prevaleze de mituri revoluționare? Sunt necinstiți. Dacă erau cinstiți, pur și simplu ar fi renunțat la putere. Însă cinismul lor e fără margini. Conducătorii țărilor liberale sunt mai puțin cinici, admițând că sunt cinici. Oricum nu mai au mustrările de conștiință pe care încă le mai aveau acum câțiva ani, și asta grație lui Soljenițîn, Pliouchtch, Siniavski, Amalrik, Bukovski, care au permis demistificarea revoluției. Visez la o declarație pe care ar putea-o face într-o bună zi Brejnev și banda lui: „Revoluția nu a reușit, revoluția e o bătaie de joc.“ Aceea ar fi marea răsturnare, aceea ar fi adevărata revoluție. (Conform lui Pliouchtch, există chiar și prostituate de lux pentru membrii importanți ai partidului. Și multe alte avantaje.) Unica justificare a lui Brejnev pentru a se menține la putere și pentru a face politică, ce numește el a fi politică, este că se luptă pentru Rusia și că e naționalist. Încă una dintre ironiile istoriei: internaționalismul a oferit noi motivații de a fi naționalist. Mitul național rămâne încă de demistificat. (Și nu de demitizat, ceea ce ar fi tautologic. Nu toate miturile sunt minciuni. Miturile *adevărate* sunt arhetipuri, structuri esențiale ale gândirii. În

schimb, miturile politice sunt mituri false, dezrădăcinate, întrucât nu sunt fundamentate într-un extraconștient politic.)
În anumite filme de anticipație, este imaginată societatea viitoare: e prea multă lume pe pământul care nu mai poate hrăni omenirea. Pentru oameni, totul e raționalizat cu severitate, cu excepția câtorva privilegiați, care locuiesc în apartamente speciale, care au prostituate de lux la dispoziție, privilegiate și ele, plus posibilitatea de a se hrăni din belșug. Situația și ierarhia socială din URSS și din țările din Est par a ne dovedi că acest viitor se apropie. Societatea sovietică este deja o societate oligarhică (vezi Pliouchtch și ceilalți). Se compune din privilegiați, semiprivilegiați și un mare număr de mic-burghezi și proletari. În România, este același sistem: marii privilegiați sunt oamenii politici. Au magazine unde găsesc tot ce vor, ceea ce nu găsesc nicidecum ceilalți, au vile, mașini de serviciu cu șofer, servitori. Au restaurantele lor foarte bine aprovizionate și magazine de unde cumpără la prețuri rezonabile și unde găsesc totul, pește, băuturi străine, legume proaspete, tot ce lipsește restului populației. Există și semiprivilegiați: literații, jurnaliștii, scriitorii supuși regimului.

Și aceștia au restaurantele, cluburile, magazinele lor ceva mai puțin bine aprovizionate, dar, oricum, suficient, dacă nu chiar luxos. De exemplu, au pește, ajuns un aliment de negăsit în România, whisky, caviar. Acestei categorii îi mai aparțin câțiva oameni de știință și un număr restrâns de profesori universitari și de medici în vogă. În Vest, unde există concurență între oameni, pericolul unei asemenea oligarhii de neclintit nu este atât de mare.

Văd foarte bine cum se fixează o stratificare socială de felul acesta, care deja s-a realizat, după cum am observat, în țările din Est, dar și în țările arabe. Occidentul european, cu guvernele lui centriste, este mai puțin amenințat, pentru moment, decât celelalte țări. Țări precum Spania, Portugalia, poate și Franța au evitat pericolul, fiindcă au depășit fascismul și încep să nu mai aibă încredere nici în comunism. Dar cine știe ce pot aduce niște condiții economice mai aspre și o demografie galopantă! Este posibil ca o societate ierarhizată și stratificată în mod extrem să ajungă necesară. Noi, cei care urâm politica, vom fi satisfăcuți: nu va mai exista politică și-i vom duce dorul. Câtă vreme greva este posibilă și atâta vreme

cât vor rămâne legale revendicările, nu suntem în pericolul apariției oligarhiei. Însă acest pericol poate să apară în forță într-un regim comunist, social-comunist sau de extremă dreapta.

Uneori, diavolul mă împinge să cred că o societate nonumanistă (deja se critică atât de mult umanismul) ar fi de dorit și binevenită pentru viitorul cercetării și al descoperirii. Nu ar mai exista o elită literară, ci o elită tehnocrată, științifică și tehnică. În acel fel și în acel moment, la adăpost de greve și de revendicări umanitare, s-ar putea prospecta planetele și spațiul și se vor putea face descoperiri deocamdată inimaginabile. O elită aflată dincolo de bine și de rău va conduce omenirea, adică o va supune. Însă nu putem prevedea ce alte catastrofe ar putea antrena acea stare de fapt. În orice caz, puține șanse de supraviețuire pentru vechiul model de om. Doar dacă nu cumva acel om vechi nu este omul veșnic tânăr, care se va trezi și care va reacționa. Pentru acesta însă nu trebuie sufocate „stările sufletești“. Numai arta și filosofia, numai întrebările vii pot menține

omenirea trează și pot împiedica adormirea sufletului, numai arta și filosofia pot dezvolta ceea ce este elită în fiecare dintre noi. Regizorul modern este și el un „dezumanizator“ prin analogie cu „erbicidator“. O piesă de teatru este, în același timp, o mărturie și o construcție. Așadar, am ceva de spus. Am încredere că regizorul va fi purtătorul respectivei mărturii. Însă regizorul la modă nu mai ține deloc cont de acest lucru. Mărturia mea nu îl interesează. Vrea să vorbească despre mărturia lui. O poate face, dar nu ca regizor. Nu are decât să se facă autor. Atâta vreme cât exercită funcția de regizor, e dirijor, e executant, dar și executator, fiindcă mă execută. Mă reifică. Face din lumea și din mărturia mea vie un obiect. Ia o operă, un corp viu, și-l mutilează. Vrea să îl facă altceva decât ceea ce este. Îmi interzice dreptul de a spune ce am de spus. Oricare regizor la modă, prin însuși faptul că se declară regizor, își arogă dreptul de a tăia, de a modifica, de a transforma, de a deforma, de a aranja textul meu după cum îi vine lui. Ține cu orice preț să mă împiedice să mă exprim, pentru a exprima astfel ce îi convine lui. Pentru a exprima ori pentru a dezexprima. Uneori, are intenții

ideologice, alteori nici măcar intenții ideologice nu are. Coase, taie, agită, adaugă, combină conform propriilor capricii. Deși, la origine, a interpreta este o acțiune atât de generoasă! Dar nici că-i pasă. Nu vrea să fie blond copilul, îl face brunet. Nu vrea ca un personaj să fie alb, îl face negru. I se pare că așa e mai bine.

Diferența dintre el și autor este deseori următoarea: autorul are drept scop semnificația, regizorul caută efectul. Firește, pot exista lungimi într-o piesă de teatru, cutare ori cutare lucru e de accentuat mai mult decât altul. Dar nu acesta este scopul. Textul este pentru el pretextul unui aranjament. Nu-i pasă dacă omoară sensul. Jos cu acest scrupul „umanist“! Nu îl interesează esențialul care este mărturia, pariază doar pe detalii și le combină. E un tehnician lipsit de inimă. Caută să rupă gura.

La Nouvelle Revue Française
Noiembrie 1977

ÎMI ESTE DIN CE ÎN CE MAI GREU...

Îmi este din ce în ce mai greu să muncesc. A munci este un fel de a zice, vreau să spun că îmi este din ce în ce mai greu să scriu. Totuși, trebuie să faci ceva pentru a putea exista. Numai că toată viața am scris și, pentru moment, nu mai pot. Dar sunt departe de a mă fi golit. Sunt inhibat. Lucrurile pe care le mai am de povestit sunt atât de grele și de opresive, încât mi se pare că trebuie să fac imposibilul pentru a reuși. „La ce bun?“, iată întrebarea care mă macină. Dar dacă nu scriu e și mai rău decât dacă scriu. Aparent, am tot ce-mi trebuie. În realitate, nu mai am țel. Tot timpul am făcut asta: m-am scufundat în propria angoasă. Alcoolul mă poate scoate din acea stare, dar pentru atât de puțin timp, și agravează sentimentul de catastrofă universală. Prietenul meu C. îmi spune că viața este un coșmar, iar inventarul coșmarului este atroce și banal: naștere și moarte, crime și genocide, dezastre geologice și cosmice, lagăre și opresiune, violență și teroare, știm toate acestea de mult timp. Totuși, trăim. Nu ar trebui să acceptăm această condiție în fața căreia pare că

ne-am resemnat de milenii. Dar nu ar trebui să se sinucidă omenirea, din moment ce conștientizează tot mai deplin netrăitul universal? Chiar trăită în liniște, nu este bătrânețea un lucru inacceptabil? Când C. afirmă că totul e coșmar, o spune cu veselie. E om de știință, o inteligență obiectivă. Face toate aceste constatări cu luciditate. Fără s-o probeze. Eu mai degrabă resimt decât constat. Și-o resimt tot mai profund. Pentru C., totul este exprimabil și, odată *ce a exprimat*, continuă să trăiască de parcă totul ar fi în ordine. Pentru mine, e de neexprimat. Cuvintele pe care le spun sunt simple și banale și nu pot reda această angoasă profundă și autentică, pe care, paradoxal, numai artificiile subtile și sublime ale literaturii o pot exprima. Trăiesc în inexprimabil.

Așa este, omenirea vrea să se sinucidă, dar nu vrea de-adevăratelea, ci vrea pe jumătate. Iată ce explică războaiele, bombardamentele, faptul că oamenii se persecută unii pe alții. Vrea și nu vrea. Doar știm cu toții că avem tot ce trebuie pentru a arunca totul în aer. Se va întâmpla și asta din greșeală, dintr-o greșeală plină de sens, dintr-un act ratat sau într-un moment de disperare colectivă.

Întotdeauna am avut țeluri false. Ca adolescent, căutam absolutul, nu știu ce inițiere, nu știu ce descoperire, ce evidență ascunsă și reconfortantă, și am decăzut în literatură. Pentru o insuficientă înlocuire a înțelepciunii, am căutat și am obținut ce era mai ușor, un soi de glorie, un soi de notorietate. Am știut întotdeauna că era inutil, zadarnic, că „adevărata viață e în altă parte". Da, adevărata viață e în altă parte, dacă într-adevăr există viață. Succesul literar nu mi-a acoperit niciodată așteptările, disperarea, doar le-a ascuns. Cu toate astea, sunt atât de atent la ceea ce se cheamă vanul succes literar. Dacă-l ating, îl disprețuiesc. Dacă nu-l ating, sufăr. Mi se spune că am tot ce trebuie pentru a fi fericit: o soție infinit de devotată, de grațioasă, care și-ar da și viața pentru fericirea mea, o fiică mai cultivată și mai inteligentă decât mine, iată de ce ar trebui să trăiesc relaxat. Totuși, îmi doresc o pasiune arzătoare. Această dorință a unei pasiuni arzătoare, a dragostei, este, fără îndoială, cea care ascunde dorința unei alte iubiri. Soția și fiica mea sunt raze de soare în viața mea, atunci când e soare. Scrisoarea caldă a unui prieten mă reconfortează pentru câteva clipe. La fel și

vocea unei tinere la telefon: atâta vreme cât te mai sună o femeie, încă nu ești bătrân, încă nu e totul sfârșit.

Nu reușesc să-mi coordonez ideile sau să îmi regrupez sentimentele. Mi se părea, începând aceste pagini, că voi putea spune mult mai multe. Dar totul se oprește. Dacă nu pot spune totul, este, în mare parte, și pentru a nu-i face să sufere pe cei de lângă mine. Acum aș vrea să spun totul. Însă de mulți, mulți ani m-am obișnuit atât de tare să mă autocenzurez, încât gura mi se închide când vine vorba să spun anumite lucruri. Orice lucruri. Poate că voi reuși de-acum încolo. Direct sau pe ocolite. Dimineața e greu de suportat. Dorința de a nu mă mai ridica din pat, pe care trebuie să o învingă în fiecare dimineață. Nu mai am nimic de cerut acestei vieți sociale. De altfel, nimic nici de sperat? Dacă harul există, este inadmisibil să trăiești fără har. Oare cum or face cu toții? Trăiesc. Oare cum fac pentru a trăi? Vreau să spun, cum fac pentru a muri? Totuși, sunt tare puține chipuri vesele în jurul meu. Oamenii aceștia muncesc, în timp ce eu nu fac decât să scriu și să pierd vremea. Cei ce muncesc se bucură să ajungă seara acasă și să se odihnească. Eu sunt tot timpul și niciodată la

odihnă. Mă copleșește amărăciunea de dimineață până seara, cu momente de remisiune. Pentru asta, trebuie să umplu pagina albă și nu știu ce e mai bine: să scriu ori să mă plictisesc.
Trăiesc clipe în care totul îmi este indiferent. Mi se întâmplă să mă duc pe la oameni la care se discută despre tot ce m-a preocupat întreaga viață, întreaga mea viață, despre ce, până și ieri, mai eram preocupat: pictură, literatură, teatru (numai că teatrul nu m-a interesat niciodată cu adevărat) și chiar politică. Doar că această indiferență este departe de a fi aceea a înțeleptului, indiferența înțeleptului e senină. Eu sunt indiferent față de lucruri, față de tot ce se spune, și această indiferență este întunecată și furtunoasă. Nu e indiferență, e un soi de tristețe înghețată și angoasată, mai adâncă decât hăul. Totuși, anul trecut, după operație, am avut două luni fericite: a trăi mi se părea un miracol. A nu suferi mi se părea a fi o recompensă absolută, iar lumea era transparentă și limpede. Desigur, trec prin momente de depresie, cum se spune, sau de neurastenie, cum se spunea odinioară. Știu că în vara asta, pe puntea unui vapor, mă uitam la

marea albastră, care atât de des mă fermecase, iar acum o găseam numai noroi, neagră ca cerneala.
Știu bine ce mi-ar trebui pentru a păcăli această angoasă mortală. Să fiu foarte tânăr și să trăiesc pasiuni. Până la urmă, nu faptul că trăiesc mă exasperează, nu faptul că trăiesc. Sau să fiu copil.
Visul de noaptea trecută, pe care mi-l amintesc perfect. Ajungeam într-un aeroport. Trebuia să iau avionul de la un alt aeroport, din celălalt capăt al orașului. Pentru a merge până acolo, nu existau nici metrou, nici taxiuri, nici alte mașini. Trebuia să o iau pe jos, pe niște coridoare, prin niște pasaje subterane sau pe chei, pe la marginea orașului, mereu pe malul fluviului, care poate că era Sena, sau pe calea ferată. Din când în când, ajungeam la câte o intersecție plină de clădiri înalte și întunecate, dar nu erau decât niște fundături. Trebuia să trec prin niște uzine, un fel de uzine. Pe-acolo, oamenii se agitau, păreau că muncesc. Trebuia să mă cațăr pe grămezi de butoaie sau pe niște mașini stranii, un soi de rotative. Uneori, dădeam de câte un culoar care mă ducea până la o ușă. Deschideam ușa, și în fața mea descopeream un zid. Trebuia să mă-ntorc din

drum și ajungeam la alte uși care nu dădeau decât în camere fără ieșire sau, pur și simplu, mă trezeam în fața unui perete. La un moment dat, înțeleg că visez. Îmi zic că trebuie să mă trezesc din coșmar. Mi „se“ spune: Nu merită să te trezești, e inutil, fiindcă va fi același lucru. Acum trebuie să găsești ieșirea, altfel, oricum, totul o va lua de la început. Și-ntr-adevăr, după ce urc niște scări, ajung într-un loc deschis. Imposibil, îmi zic! Paznicii nu mă vor lăsa să ies. Mă arunc totuși spre ieșire și, pentru că o descopăr, paznicii nu mai pot să-mi facă nimic. Alerg. Paznicii se uită la mine nemișcați, cu brațele atârnându-le pe lângă corp. Ies. Câmp, șosea, spațiu deschis. Aud strigându-se ca în urma unei victorii: „Ionesco e pe drumul mare, cel deschis, e pe drumul mare, cel deschis.“
Și m-am trezit. Ce să însemne acest vis? Expresia dorinței mele, regândite într-un somn lucid, sau altceva, ca o revelație? Aștept săptămânile acestea concluzia.
Mă scufund în întuneric. Printre tenebre, licăriri firave. Dacă umblu pe stradă sau dacă mă uit la oamenii care circulă, mi se pare că nu sunt decât niște umbre. În jurul meu, nimic altceva decât fantome ambulante. Această impresie de irealitate. Existența nu mi se părea

reală. Nimicul era oare mai adevărat decât existența? Dintotdeauna aștept harul, ce îndelungată răbdare! Sau, mai degrabă, scurtă, că nu e atât de multă vreme de când ne-am născut. Numai Harul poate da sentimentul ori certitudinea că lumea aceasta este adevărată, substanțială. Numai realitatea metafizică poate oferi plenitudine, conținut realității cotidiene, care, altfel, mi s-ar părea goală, suspendată în neant.

Da, mă plimb și-mi plimb privirile peste aceste peisaje și-mi spun că toate acestea nu sunt adevărate, nu sunt decât halucinații, forme aparente ale luminii, forme care se vor risipi dintr-o clipă-ntr-alta.

Cum se face de încă mai sunt ființe vii?

Mă rog, dar cui?, pentru a-mi recupera părinții și prietenii morți. Mai mulți dintre prietenii mei au decedat recent, într-un fel neașteptat, doi s-au sinucis, un al treilea a murit în timp ce dormea. Altor trei dintre prietenii mei li s-au descoperit maladii teribile. Singur, într-un cimitir imens, umblu fără țintă printre morminte. Nu, nu singur, R. mă ține de mână. Este puternică, este curajoasă. Ce m-aș face fără ea? Își trage puterea din fântâna slăbiciunii mele.

Se poate pune și se va pune pe seama depresiei acest climat funebru. Dar și depresia are o rațiune. Un om cu spiritul „sănătos“ se înșală, nu se gândește la asta, uită, nu e conștient... Sau poate că nu o știe altfel, poate că se simte susținut și simte că lumea e susținută de coloanele sacre ale unei suprarealități. Acesta este Harul: să simți că lumea e profund, spiritual, mistic reală și deplină. Fără sentimentul conștientizat ori pe jumătate conștientizat al realității metafizice, totul e evanescent, lumea nu e carnală, încarnată. Lumea aceasta are totuși realitatea ei, întrucât este opresivă. Și-apoi, din nou, mi se pare că sunt un voal ușor, o licărire care tremură. Nu sunt mereu în această stare, dar mi se întâmplă deseori să fiu. Oricum, în străfundurile conștientului sau ale inconștientului meu e vidul.

Tot ce am făcut, toate activitățile mele nu sunt bazate pe nimic. Iubirea te poate face să trăiești. Dar nu cumva e un drog?

Când li se adresează oamenilor întrebări mai serioase, când sunt întrebați cu adevărat despre esențial, realizezi că întregii lumi îi vine greu să trăiască. Îl întâlnesc pe M. și îi spun în ce măsură moartea mai multora dintre prietenii

mei m-a așezat în fața veritabilei realități: nonrealitatea. Când toți se prăbușesc în jurul nostru, cum de noi mai putem rezista?
„Trebuie să-ncercăm să nu ne pese“, îmi răspunde. „Sau lucrăm, dacă mai avem ceva în șantier. Sau ne apucăm de pictură.“ Triste remedii, să muncești mi se pare și mai greu decât să te aneantizezi în dezolare. Cât de dură e austeritatea. Nu pot să suport existența decât în afara oricărei asceze. J. J., care tocmai a fost supus unei operații grele, este excepțional de bucuros. În așteptarea intervenției, se gândea că e fericit, fiindcă avusese o existență și că totuși se putuse realiza. *A fost*. Nu contează dacă va fi uitat ori nu, pentru el, a fi fost e satisfăcător...
Trebuie să merg la o adunare cu intelectuali francezi și contestatari din țările din Est.
Trebuie să iau cuvântul la un congres despre libertatea de conștiință. Despre libertatea de conștiință? De ce? Astăzi totul îmi este indiferent.
Acestor bătrâni savanți, acestor erudiți plini de interes pentru cultură, care discută la Academie despre definiția unui cuvânt, Franța le permite totuși să existe. Cultura franceză. Cunoașterea, gândirea. E încă o carcasă zdravănă, Franța,

intelectual zdravănă. Vinul, erotismul pot fi ultimele ecrane care îmi ascund neantul. Ei însă au cultura care îi face să trăiască, și lucrul acesta pare să le ajungă. Nu au nimic altceva pentru care să trăiască, nici alcool, nici amantă, nimic altceva decât austera știință. E ceva de-a dreptul monahal. Inclusiv prietenia.
Cu doar câteva excepții, Baudelaire, de exemplu, dar căruia îi era mai frică de putrezire decât de neant, în literatura franceză, de la 1850 până după ultimul război mondial, moartea, pentru a spune așa, nu „exista". Zola era totuși obsedat de moarte, iar agonia lui Nana, printre altele, îi ilustrează obsesia. Toată lumea însă nu a văzut în el decât un scriitor social. Balzac, scriitor social. Și dacă nu era vorba despre societate, literatura franceză era plină de psihologia iubirii. Se murea din dragoste, din cauza unui accident, a unei boli oarecare, a războiului, dar nu se murea de moarte. Într-un fel, nu era urmărită decât latura socială a morții, moartea rămânea exterioară. Abia spre 1945, moartea a început să fie interiorizată, să ajungă o evidență implacabilă, esențială, și nu accidentală. Proust a reflectat asupra morții, evident, toți marii scriitori s-au gândit la ea, dar și ei, și Proust

s-au lăsat prinși de aspectul spectacular al existenței, de caracterul ei fie somptuos, fie sordid, dacă erai scriitor socialist. Erotismul și politica erau mult mai evidente, păreau mai adevărate decât moartea. Sigur că și acum există o mulțime de oameni care fac politică și se hrănesc din ea. Numai că sentimentul morții, dar și acela al sfârșitului istoriei și al sfârșitului omenirii au pătruns în noi cu putere și au redevenit ceea ce sunt, evidențe reale, esențiale.

R. și cu mine: suntem fiecare refugiul și angoasa celuilalt. Noaptea ne adăpostim unul lângă celălalt. Adăpostul.

În pofida a orice, dincolo de angoasa mea, câtă vreme sunt aici, voi continua, voi reîncepe în fiecare dimineață și voi face totuși ceea ce cred că e datoria mea.

Fiindcă sunt un ignorant, nu pot, nu ar trebui să judec nimic. Poate că am însă toate motivele să fiu vesel. Nu pot decât să am încredere.

La Nouvelle Revue Française

Ianuarie 1978

CÂTEVA NOI MOTIVE PENTRU DISPERARE

Acum ceva timp, Raymond Aron fusese bolnav. Odată vindecat, a spus: „De-acum sper că mi-au mai rămas câțiva ani pentru a lucra.“ Pentru el, viața înseamnă muncă. Ce diferite ne sunt firile! Există oameni, ca Raymond Aron, care trăiesc pentru a munci, eu muncesc pentru a trăi. Îmi vine și așa destul de greu să trăiesc, dar să mai și muncesc! Deși munca e plicticoasă, e încă și mai plicticos să nu muncești deloc. Înțelegând că nu mai pot face nimic, indiferent cât de puțin, pentru a schimba cursul lucrurilor, știind că toate eforturile mele abia de adaugă o picătură de apă în ocean, am devenit conștient că eforturile mele sunt inutile. Poate că sunt prea ambițios. Depun mărturie și nimeni nu-mi ia în considerare mărturiile. Prin urmare, scriu doar pentru a mă exprima. Dar cine sunt eu pentru a avea dreptul de a mă exprima? De altfel, toată lumea se exprimă. Un haos asurzitor, zadarnic, de neauzit, de neînțeles.

Uneori, când mă trezesc, revenind în lume, lumea mi se dezvăluie în toată măreția, în toată

splendoarea ei. Un psihiatru îmi spunea că avea bolnavi cărora lumea li se părea urâtă și murdară. Nici în cele mai teribile momente de disperare ale mele, lumea nu mi s-a părut așa, ci, întotdeauna, un miracol al frumuseții, unicul miracol. În acele momente, sufeream doar fiindcă eram prea detașat, nu-l puteam atinge, îl simțeam inaccesibil. Dar, cel mai adesea, frumusețea lumii a fost consolarea mea. Urâțenia e diavolul. Mi s-a întâmplat să muncesc într-o uzină, și lucrul de care am suferit cel mai tare nu a fost oboseala, deși era o muncă grea, ci urâțenia locului, cimitirul de fiare, cutiile de tinichea goale, îngrămădite unele peste altele, toate acele carcase. Numai că ieșeam din acea închisoare hidoasă și, dincolo de marile porți din fier, care se deschideau la sfârșitul zilei de lucru, erau copacii și Sena. Dumnezeu nu putea inventa o lume mai crudă. A inventat cea mai cruntă dintre lumile posibile. Ceea ce înseamnă că Dumnezeu nu e moralist. Frumusețea lumii se lipsește de fantasmele noastre, care sunt justiția, caritatea, morala. Creația nu ține deloc cont de ele, fiindcă este minunată, nemiloasă. Nu este

inumană, este aumană. Nu aș spune că nu ține cont de dorințele noastre, ci că nu le cunoaște. Dumnezeu este artistul amoral prin excelență. Totuși, frumusețea ne este indispensabilă. În Roma antică, oamenii puteau trăi în cocioabe, fiindcă, atunci când ieșeau din cocioabele lor, dădeau cu ochii de splendidele monumente, de pieţele uriașe, de serbările somptuoase. Din acest motiv acceptau viața.

Toate sondajele electorale indică faptul că, în pofida disensiunilor interne, stânga va veni peste două luni la putere. Dacă actuala majoritate ar păstra puterea, cu siguranță situația economică nu s-ar ameliora. Cu stânga la putere, va fi și mai rea. Francezii nu pot să nu o știe. Ori, poate, cu-adevărat, n-o știu. La drept vorbind, nu știu nimic despre gândurile și psihologia straturilor profunde ale societății franceze. Totuși, s-a scris atât de mult despre teroarea care se exercită în toate țările numite socialiste. Țările europene din Est au căzut unele după altele sub dictatură, fiecare dintre ele zicându-și: „La noi nu se va întâmpla așa, la noi se va întâmpla altfel.“ Există însă în Franța mulți intelectuali, semiintelectuali care știu și care totuși se duc să voteze cu stânga. Certitudinile raționale nu contează. Pasiunile

câștigă în fața oricărei analize. Ispita iraționalului ori a subraționalului e mai puternică decât orice. Rațiunile sau, mai degrabă, defectele de raționament ale răsturnărilor sociale nu sunt economice, ci afective. Ca lucrurile să meargă foarte bine din punct de vedere financiar, de exemplu, pentru unii și bine sau destul de bine pentru alții, e inacceptabil pentru psihologia francezilor. Mai bine să meargă rău pentru toată lumea. Sau chiar foarte rău. Ca scara salarială să se desfășoare într-un raport de 1 la 5 în loc de 1 la 10 sau la 15, este argumentul cel mai puternic al socialiștilor pentru a atrage de partea lor mulțimile invidioase.

Știm că în America, dacă cineva are salariați, în funcție de salarii se deduc impozitele angajatorului. În Franța, dacă ai angajați, impozitarea angajatorului crește, fiindcă e semn de bogăție. Și fiindcă suntem invidioși. Există șomeri. Ei, și?

Astă-noapte, în vis, un tovarăș de vis mi-a spus că nu e ușor să te trezești din visul lui. Nu merge mereu. Într-adevăr, am încercat să mă trezesc și n-am reușit. „Ai dreptate“, i-am spus, „fac eforturi, vreau să mă trezesc, dar nu reușesc.“ „Uneori te poți trezi ușor din vis.“

„De data aceasta, nu reușesc. Oare așa se moare dormind?“ Tovarășul meu îmi răspunde: „Da, așa se moare dormind!“ Soția mea mă scutură și mă trezește. „Era să mor în somn“, îi spun. Filosoful Stéphane Lupasco mă asigură că, într-o zi, i s-a întâmplat ceva extraordinar. O lingură i-a scăpat din mână și n-a mai ajuns până pe podea. A dispărut. Afirmă că este evenimentul cel mai deosebit pe care l-a trăit vreodată. E convins că lingura a dispărut în lumea negativă. „Da“, îmi spune, „e o structură care s-a dezintegrat; științific, e de înțeles.“ Nu era o singură structură, îi zic, erau două: mânerul și lingura. Că asta s-a putut întâmpla cu o structură, evident, e de înțeles, dar fiind vorba despre două structuri, fie și lipite una de alta, nu mai este la fel de ușor de acceptat. „Pesemne, una a tras-o pe cealaltă după ea“, îmi răspunde Lupasco.

Visul de ieri-noapte. Mi-e greu să mi-l amintesc. Un bărbat din fața mea, foarte politicos, foarte prietenos, îmi spune cum se numește. „Vă spun numele meu, dar e inutil, nu vi-l veți mai aminti. Numai dacă nu mă veți visa din nou.“ Într-adevăr, nu-mi amintesc numele lui. Începea cu El, dar mai departe? Îmi caut un creion în buzunar. „Uitați unul“,

îmi zice. „Am nevoie și de un carnet de notițe.“ Se apleacă, găsește unul pe jos și mi-l dă. Îmi continui drumul într-o mașină care este, mai degrabă, un fel de sanie care merge singură. Ajung acasă la tatăl meu. Acolo e petrecere mare, o nuntă. Îi văd pe tata, pe soția lui, pe unul dintre frații ei, care mă întâmpină prietenește. Actorul Marcel Cuvelier se află printre membrii familiei. Sunt un pic mirat, fiindcă nu știam că face parte din familia mea. Se apropie de mine și murmură: „Nu mai sunt supărați pe tine. Nici tu pe ei, de altfel, totul s-a terminat cu bine. Ține de trecut.“ Răspund că, într-adevăr, toate acestea sunt iertate, am iertat totul. Mama e mulțumită? În vis, au mai fost multe alte lucruri, nunta a ținut enorm. Nu mi-au mai rămas detalii în amintire. Sper să mi le amintesc în alt vis, fiindcă, așa e, visele se continuă. Este adevărat că avem două vieți paralele.

Nu am mai visat însă vila aceea albă, de la munte, din azur. A trecut destul timp de când nu am mai visat nici câmpia aceea verde, care se întindea, oniric, dincolo de porțile Parisului. Treceam pe străzi murdare, cenușii și, dintr-odată, iarba și lumina!

Cum se va putea trece din locul acesta în celălalt, din cosmosul acesta în celălalt cosmos? Suntem aici, nu foarte fericiți, credem, însă nu vrem să plecăm, suntem smulși cu forța.
Mă felicit totuși că am ales Franța și că m-am așezat aici. Din când în când, îmi spun că e imposibil să locuiesc în altă parte. Aș vrea ca franceza să fie vorbită în lumea-ntreagă. Nu există limbă mai frumoasă. Sunt fericit că scriu în franceză. Frumusețea locurilor și a femeilor, frumusețea scriiturii.
Există francezi la care nu țin. De exemplu, Marchais. E un Rinocer. Nu-mi place. Nici Chirac. Îi detest ambiția, setea de putere. E o mașinărie doritoare de putere, de putere de dragul puterii. Cel puțin, Marchais se năpustește către un țel care îl depășește. Scopul lui Chirac e el însuși. Ar fi putut la fel de bine să fie om de stat sovietic, american sau de oricare alt fel. Nu e francez, face cu adevărat parte din rasa internațională a tehnocraților. Nu a existat niciodată un om politic francez atât de insensibil la cultură, deși pretinde contrariul, fiindcă i s-a atras atenția în acest

sens. ÉNA[15] este o instituție care dezumanizează, o fabrică de birocrați. Ar trebui desființată.

[15] *École Nationale d'Administration* („Școala Națională de Administrație") – unitate superioară de învățământ, înființată în 1945, la Strasbourg, pentru formarea înalților funcționari publici ai Franței (n. tr.).

François Mitterrand îmi displace la fel de mult. Cu acel rictus al lui. Și el este împins tot de dorința de putere. Sunt totuși mirat că știe să scrie, chiar dacă nu e prea tare în dispute. Știe să scrie și are simțul literaturii, asta fiindcă a urmat studii umaniste, nu pe cele de la ÉNA. Deși Mairie de La Chapelle-Anthenaise, fermiera la care mi-am petrecut trei ani, în copilărie, scria mai bine decât François Mitterrand. Îmi trimitea scrisori la fel de frumoase ca acelea ale Doamnei de Sévigné, în care îmi povestea ce se mai întâmplase prin sat. Voi dăinui oare o jumătate de veac sau poate chiar un veac prin ceea ce scriu? Apoi, după, și asta se va duce încetișor, dar „asta" își va fi croit deja drumul, se va fi integrat și ea. De fapt, nu vom dispărea niciodată, cine știe?

O mare dorință de a scrie. Ceva mai elaborat decât aceste pagini de note. O mare dorință și, pentru moment, o neputință dezastruoasă, care

ține de patru sau cinci luni. Am mai avut astfel de perioade. Odată, am rămas doi ani fără puterea de a scrie măcar scrisori. Desenam, însă. Acum, nu mai am destul timp înainte. Va fi oare dorința mai puternică decât neputința? Vorbesc prea mult despre mine. Nu ar trebui să fiu decât reflectarea gânditoare a celorlalți, o reflectare critică.

Ieri-seară, m-am întâlnit cu G. Stângist învederat. Ne-a spus că a cunoscut o evreică rusoaică, abia sosită din Uniunea Sovietică. Aceasta părăsise URSS-ul, fiindcă acolo evreii sunt oprimați, supravegheați. Li se refuză accesul la funcțiile de stat, sunt insultați etc. „În afară de asta", spusese evreica rusoaică, conform lui G., „în Rusia, te simți foarte bine." Nu ar fi părăsit Uniunea Sovietică, dacă nu ar fi existat acele persecuții. „Viața e mai bună decât în Franța." „Nu știam însă", adaugă G., „că evreii erau persecutați în Rusia sovietică." Închipuiți-vă, nu știa! Dar bluzele albe16, dar republica evreiască distrusă, cu tot cu a ei cultură? Și de ce atâția evrei ruși doresc să emigreze în Israel? Nu știa! Candoarea stângii. Doar este vorba despre Rusia, și intelectualii ei, și gulagurile. În sfârșit, lucruri cunoscute de toată lumea, cu excepția candidei

stângi. Mai sunt și tătarii, cărora li se adresează tot atâtea injurii, batjocuri, insulte. G., care citește mult, din întâmplare, nu a citit și cartea soției lui Amalrik[17], ea însăși tătăroaică. În Rusia sovietică, tătarii constituie un subproletariat. Soția lui Amalrik povestește despre mizeria în care și-a petrecut copilăria. G. nu a citit nici cartea lui Pliouchtch, disident sovietic și comunist, care ne descrie viața în Rusia: cel mai lamentabil conformism, cel mai mărginit spirit mic-burghez și atâtea alte lucruri, care, de altfel, deja se știau.

[16] Referire la așa-zisul „Complot al bluzelor albe", acuzație de spionaj și asasinat adusă în ianuarie 1953, la sugestia lui Stalin, unui grup de medici în majoritate evrei, în cadrul unei mai ample politici de antisemitism comunist. (n. tr.).

[17] Andrei Amalrik – istoric, scriitor și disident rus, mort în condiții suspecte în Spania, în 1980. Soția lui, Güzel, pictoriță, a semnat volumul *Souvenirs d'enfance et de misère* („Amintiri din copilărie și din mizerie") (n. tr.).

Acum aproape un an, parcă, sau poate puțin mai mult de un an, în vremea revoltei și a încarcerării muncitorilor polonezi, Jean Daniel, aflat într-o călătorie în Italia, declara comuniștilor italieni următoarele: „Grăbiți-vă să apărați muncitorii polonezi, altfel o va face dreapta." Stângiștii încearcă să recupereze totul, printre altele și pe disidenții sovietici.

Motivațiile le sunt partizane, politice, inumane, meschine. Nici măcar nu urăsc dreapta, urăsc oamenii de dreapta. Dacă s-ar pune problema să salveze omenirea alături de oamenii de dreapta, mai degrabă ar lăsa omenirea să piară, decât să întindă mâna dușmanilor lor temperamentali și structurali. Tocmai a apărut un dicționar al literaturii franceze contemporane. Câtă sărăcie! Niciun scriitor al vremii noastre, cu mine cu tot, bineînțeles, nu prezintă vreo valoare spirituală, cu excepția unor negatori precum Cioran. Aragon se joacă abil cu vorbele. Poate că Malraux și Michaux prezintă puțin interes, în măsura în care sunt metafizicieni, dar, oricum, nu sunt îndeajuns. Tot restul... literatură fără rost. Totuși, există Queneau, fiindcă nu ia literatura în serios și fiindcă, pentru el, literatura nu este decât un joc liber, gratuit. În ceea ce îl privește pe Jean-Paul Sartre, acesta apare ca vetust îngâmfat, greoi, numai grafomanie și confuzie. Cât timp a pierdut scriind mii și mii de pagini, cuvinte peste cuvinte?! Întreaga literatură contemporană: numai vorbe, idei de-a gata, clișee. Nu ni se propune nicio rațiune de a exista. Scâncete în tenebre ori în ceață. Numai disperare. Nu este

vorba numai despre absența oricărei valori spirituale, ci a oricărui sens omenesc. Mă întreb, mă întreb împotriva propriei convingeri, dacă, până la urmă, statele autoritare nu au dreptate să nu le pese de literatură.

Aseară, soția mea și cu mine ne uitam la televizor. Ea a adormit cu capul pe umărul meu, cu gura întredeschisă. O mare oboseală i se citea pe trăsături, de care nu îți puteai da seama în timpul zilei. Mai slabă ca niciodată, se odihnea în angoasă. Întreaga greutate de a trăi, întreaga duritate a existenței erau exprimate pe chipul ei. Am simțit o imensă milă pentru ea și, astfel, prin intermediul ei, pentru toate ființele care suferă fiindcă există. Am sărutat-o ușor, ca să n-o trezesc, întrebându-mă dacă într-adevăr făceam bine că n-o trezeam. Nu știu însă dacă acest coșmar al vieții diurne nu este mai groaznic decât cel din vis.

Aș vrea să pot, dar nu-i pot ușura povara existențială. Cum să ușurezi suferința tuturor ființelor care există? Suferința celorlalți ne inspiră milă, adică dragoste adevărată. Oare am iubi oamenii care nu ar suferi?

Cred din ce în ce mai mult, la fel ca Swedenborg, că infernul aici se află, că acesta este infernul, această existență. Un har totuși ne-a fost acordat, cel de a nu o ști tot timpul. Nu știu dacă am mai scris-o. Mă trezesc pe la finalul după-amiezii. Nu pentru mult timp, fiindcă mă culc la loc spre miezul nopții. Dar de la ora șase până la miezul nopții sunt destul de viteaz. Sunt plin de idei, de proiecte. Apoi, dimineața, totul se prăbușește. Am senzația că nu am făcut nimic util, nimic valoros în viață, că nu am reușit să spun nimic. Chestie de ficați. Credința depinde de ficați. Ce joc stupid de cuvinte![18] Cu-atât mai rău! Am făcut eu altele încă mai proaste. Din când în când, îmi zic că trebuie să mă grăbesc pentru a povesti totul, pentru a exprima acel esențial pe care nu am știut cum să-l exprim. Dar cum să exprim în puținul timp care mi-a mai rămas ceea ce nu am putut exprima în zeci de ani? Și-atunci: angoasă, agitație. Muncesc prea puțin și muncesc prea mult. Scriu pentru mine un ceas, un ceas și jumătate pe zi, iar în rest: interviuri, prefețe, explicații legate de pictori, întâlniri, manifestări la radio, la televiziune. Nimic

substanțial. Prezidez comitete, înființez asociații, răspund la scrisori. Și toate astea pătruns de oboseală.

[18] În lb. franceză, *la foi* – „credință“ și *le foie* – „ficat“; cel din urmă, folosit în lb. franceză în anumite expresii, are sensul de furie, frică, lipsă de energie, același sens regăsindu-se și în expresii românești, care utilizează pluralul substantivului *ficat* (n. tr.).

Ultimii ani ai vieții ori ultima parte a vieții înseamnă tot ce poate fi mai penibil, mai iritant. Ai făcut sau n-ai făcut ceva în timpul care ți-a fost dat, oricum nu mai înțelegi ceea ce nu ai înțeles niciodată. Știi tot ce-ai putut ști, adică nu știi nimic. Și n-ai să știi mai mult. E copleșitor, e inadmisibil și încă mai ești pe-aici și nu vrei să pleci.

Nu e chiar adevărat. Din când în când, există surprize. Am văzut de curând *Ifigenia*, filmul lui Cacoyannis. Uităm de Shakespeare și de Sofocle, uităm de Euripide, fiindcă citim și comentăm tot ce se scrie zilnic. Există, desigur, noutate în știință. În filosofie, nu știu dacă e ceva nou. În literatură însă, câțiva uriași au spus totul. Cruzi mai sunt zeii, teribile și nebunești, pasiunile, nefericiții, oamenii. Totuși, e și ceva reconfortant: opera lui Euripide ne vorbește de parcă ar fi fost scrisă ieri. Este reconfortant faptul că opera lui ne

dovedește, de-a lungul șirului de veacuri, că există o identitate umană ce se perpetuează. Este dezesperant, întrucât condiția umană rămâne emoționantă, tragică de-a lungul istoriei, de-a lungul tuturor răsturnărilor sociale. Este reconfortant, deoarece aceasta dovedește că omul nu poate fi desfigurat și că există o constanță, că ne vom înțelege întotdeauna. Regizorul Cacoyannis s-a depășit pe sine. E cel mai frumos film pe care l-am văzut vreodată. Îl voi reciti pe Euripide. O vreme, am făcut o pasiune pentru teatrul japonez, dar cred că teatrul grecesc e mai adevărat și mai uman. Ne împacă pe noi cu tarele și cu virtuțile omului.

Și tot ce poate fi mai frumos sunt cuvintele. Eu și-atâția alții care ne batem joc, în piesele noastre de teatru, de limbaj! Aceste cuvinte de o frumusețe extravagantă, metaforele, adjectivele!

În fiecare dimineață, mă mir că încă sunt aici. Cum se face că mai exist?

La Nouvelle Revue Française

Aprilie 1978

O LUNĂ MAI TÂRZIU

Îl visez pe tata. Din nou pe el. Îmi zice că a trecut multă vreme de când nu m-a mai văzut: „Ai reușit în viață, ai ajuns faimos. Ia arată-mi ce-ai făcut!“

Îl chem la mine în birou, deschid dosare, îi arăt la ce lucrez. Hârțogăraie vraiște, caiete îngrămădite unele peste altele, foi mâzgălite, caricaturi, figuri fără formă, nimic. Îmi pare rău. De altfel, la asta mă gândesc întreaga zi. La tot ce-am făcut, o operă sau o tentativă de operă inutilă. De folos la nimic. Dar poate folosi ceva la orice-ar fi să fie? Shakespeare a spus-o demult: „zgomot și furie“.

Au aceștia o vitalitate oarbă. Cândva, beneficiam și eu de una chioară. Fiindcă nu mă mai tem să spun adevăruri simple, adaug: Nimic nu e acceptabil în lipsa extazului. Sau dacă nu te bucuri de clipa prezentă. Eu n-o mai pot face. După toate astea, ce s-ar mai putea scrie și pentru cine, cui?

Soldați francezi în Libanul de Sud, în uniforme ale ONU, în încercarea lor de a despărți combatanții și de a stabili un armistițiu, se lasă

masacrați curajos de ucigași în transă. Fapt divers tragic, printre nenumărate alte fapte diverse, de același fel.
Ideologii politici și oamenii politici au înnebunit lumea întreagă. Toată lumea e bolnavă de politică, de revoluție, de furie. Abia a reușit o revoluție să transforme o societate delabrată într-una infernală, că o altă revoluție este gândită pentru a răsturna numita societate în momentul în care a ajuns cu mult mai puțin infernală, pentru a clădi o alta cu adevărat infernală, și așa mai departe. Jocul revoluțiilor. Monotonă manie și acaparatoare pe deasupra. Oamenii nu se mai pot gândi la altceva, împotmoliți cum sunt în politică. M-am săturat să spun tot timpul aceleași lucruri. Se pare că moartea naturală nu mai este de ajuns, trebuie ucis pentru a împiedica suprapopularea. Dar nici asta nu ajunge. Ei sunt din ce în ce mai mulți, din ce în ce mai monstruoși, din ce în ce mai criminali. După cât se pare, rasa albă va dispărea cea dintâi. Dintre toate rasele, ar fi fost cea mai reușită. Știu, abia de ai dreptul s-o spui. Poate că ultimii albi vor fi băgați în rezervații, unde vor putea degenera și agoniza în pace.

Și nu doar că se omoară unii pe alții, dar se mai și vorbește, se mai și vorbește! Cât zgomot, câtă oboseală!
De curând, am văzut niște spectacole. Nici nu pot să spun în ce hal m-au plictisit și m-au scârbit. Fie erau piese ideologice, pisălogind cu aceleași mituri idioate și tocite, fie piese anarhiste, mai puțin stupide, dar așa de evidente. Repetări ale unor adevăruri sceptice ori pesimiste, care nici măcar nu-ți mai rămân în minte sau pe care le uiți imediat, pentru a te arunca din nou în vehemența cotidiană.
Trebuie să te refugiezi în clipă, s-o trăiești, mă sfătuiesc persoane pline de bun-simț. Desigur, în interiorul unei clipe bine apărate. Dar ce să faci în clipa aceea, din moment ce nu mai poți medita? Dragostea și vinul. Genul acesta de clipe nu mai e pentru mine. Ușile sunt închise. Dac-aș putea deschide vreuna, aș da direct în neant.
Totuși, atâta vreme cât voi exista și voi fi conștient, mă voi bate și voi combate. Uite-așa. Din obișnuință. Cât de puțin ar fi să fie.
Nu sunt sigur decât de trei lucruri: m-am născut, încă exist, voi muri. Uneori, mă gândesc, în mod absurd, fără îndoială, că, pornind de la aceste trei elemente

fundamentale ale certitudinii, ar putea fi clădite și alte certitudini. Pe aceste temelii s-ar putea ridica pereți, acoperiș. Însă, în clipele de depresie, care mă copleșesc din ce în ce mai des, alt perete apare: acela care mă desparte de ceilalți. Aproape că nu le mai pot spune nimic, fiindcă tot ce-a fost mai înainte a însemnat să spun că nu pot spune nimic și că nici vorbele lor nu mai ajung până la mine. Doar glasul angoasat al soției mele, care răspunde propriei mele angoase, încă îl mai aude inima mea.
Aflăm de moartea lui Moro, președintele democrației creștine, asasinat după patruzeci și patru de zile de tortură. Oamenii de stat și oamenii politici au fost deseori uciși în decursul istoriei, nu însă și torturați. Această cruzime ține de modernitate.
De câteva zile, nu mă mai trezesc obosit sau abulic. Mă trezesc furios. Fac parte, ba chiar conduc asociații umanitare, pentru apărarea libertății, și asta mă plictisește. X, romancierul, nu s-ar plictisi niciodată, fiindcă este interesat de ceilalți și plin de compasiune față de ei. Eu nu mai am acest har. Ucigașii nu merită decât furie. Ura nu merită decât ură și, acum, din ce

în ce mai des, indiferență. Posibilitățile iubirii se desprind de mine și lasă un gol pe care-l umple un enorm plictis.
Și, neîncetat, întrebarea, obsesia: mai interesează literatura pe cineva? Vehemența vieții o depășește de departe, și atâtea lucruri, cum ar fi autocenzura, îmi interzic s-o spun, dar, și asta, la ce bun, de ce aș continua? Am văzut totul, tot ce ochii mei au putut vedea, am cunoscut tot ce inteligența mea a putut cunoaște. Nu mă mai interesează nimic, totul e uzat.
Pentru a reacționa la atacurile unora, dar și pentru a răspunde manifestărilor de simpatie ale altora, trebuie să fac un efort aproape supraomenesc. Nu știu ce veche obișnuință mă face să cred că a le răspunde este o îndatorire. Până la urmă, toate acestea nu ajung într-adevăr până la mine, și-apoi e greu să ies din propria piele. Numai dragostea soției și a fetei mele mai ajung până la mine. Nu știu dacă voi publica aceste pagini. Lupt împotriva dorinței de a abandona totul, de a mă abandona pe mine însumi. Oare cum fac toți pentru a exista? După cât se pare, trec prin ceea ce se cheamă o criză depresivă. Și cât de cenușii sunt cerul, și oamenii, și peisajele, cât de feroce e

viața! În realitate, revoluționarii nu ar trebui să se revolte împotriva oamenilor, ci împotriva Creației.
Când voi depăși criza, dacă o voi depăși vreodată, va trebui să învăț din nou să râd. La fel ca unii mistici, ca unii gnostici, cred din ce în ce mai mult că acest univers a fost creat de un demon neîndemânatic. Că nu este decât o farsă sinistră, care-o să treacă. N-o să mai țină mult.
Cu toate astea, mi s-a întâmplat să fiu orbit de ceea ce mi s-a părut atât de des a fi frumusețea lumii. Acum doi ani, la țară, unde am stat două luni după operație, lumea mi s-a părut transparentă și luminoasă. Satana e prințul acestei lumi. Din când în când, Dumnezeul cel bun ne face semn. Dar de atât de departe!
De la un capăt la altul al planetei, oamenii se omoară-ntre ei de la un capăt la altul al planetei. Își închipuie că au motive. Chiar să fiu singurul care nu a înnebunit? Camaraderiile au ucis iubirea și prietenia. Și, cu cât realitatea asta merge mai departe, cu atât e mai înspăimântătoare. Nu mi-e chiar frică sau doar frică. Sila e cea care mă paralizează.
Asta-i preocupă. Ajung să înțeleg cât de cât exaltarea celor care omoară, deși nu pricep ei

cu adevărat pe ce sau pe cine sunt supărați. Alții încă mai reușesc să trăiască în colțișorul lor, în infima lor clipă și sunt aproape fericiți, fără a ști ce îi așteaptă.
Dacă am putut trăi, asta s-a întâmplat fiindcă am sperat. Dar ce? Oare ce am putut spera? Propria vitalitate este cea care m-a întreținut. În curând, Africa va ajunge în mâinile sovieticilor. Deja scrieri clare și vehemente îmi sunt refuzate de ziare cu care obișnuiam să colaborez regulat. Armata rusă de la granița Germaniei e gata să ocupe întreaga Europă, inclusiv Franța, evident. America e indiferentă, nu se mai află în competiția pentru *imperium mundi,* care, după cât se pare, va aparține rușilor. Unica mea bucurie este certitudinea că, de câștigat, va câștiga China. Peste puțin timp, peste douăzeci de ani, spun unii experți, chiar și în armata rusă vor fi mai mulți musulmani decât ruși. Chiar și în Rusia va scădea natalitatea. Astfel, totul va fi rezolvat. Adio, bătrână Europă! Pentru moment, rușii au început să cenzureze serios piesele de teatru și operele literare care nu le convin, iar asociațiile autorilor francezi semnează contracte în acest sens cu guvernul sovietic. Am fost la Târgul de Carte de la Nisa și nu am dat de nicio carte

importantă. Literatura e moartă și ea. Niciun scriitor francez de talent, niciunul italian, din țările socialiste nici atât. Éditions du Seuil, care a publicat operele lui Soljenițîn, nu a îndrăznit să le prezinte la standul ei, fiindcă standul Republicii Democrate Germane era prea aproape. Nu mai folosește la nimic să vorbești. Ah, să învăț să tac!

„Cine are Africa are Europa", zicea Lenin. Zis și făcut: o au. Zis și făcut: ne au. S-a vorbit mult despre imperialismul american, dar nimeni nu îndrăznește să spună că rușii sunt imperialiști. Îmi aduc aminte că, acum câțiva ani, Alain B. spunea că Rusia nu iese dincolo de frontierele ei și că nu dorește defel să își aproprieze alte teritorii. A uitat toată lumea de istorie și că, de când e regimul țarist, Rusia e imperialistă. Când naziștii au ocupat unele după altele toate țările Europei, am trăit aceeași angoasă. Până la urmă, șandramaua s-a dărâmat. Și-o să se dărâme și de data asta. Poate. Regret nu atât retragerea armatelor și a tehnicienilor francezi de peste tot din lume, cât retragerea superbei limbi și culturi franceze. La ce bun s-a mai câștigat în 1945 războiul? Unde va ajunge omenirea peste o sută de ani? Vom vedea. Dar peste două luni? Atunci când

va apărea acest text? Unde va ajunge omenirea mâine-dimineață? Totul se poate schimba de pe o zi pe alta.
Ne masacrăm din ce în ce mai aprig. Pentru un colț de pâine, pentru o bucată de pământ, pentru a spori un imperiu, pentru petrol, pentru fier sau aramă. Până la urmă, adevăratele motive ale războaielor nu sunt și motivele masacrelor. Masacrul are adevărata și conținuta sa rațiune de a fi.
Totuși, până în prezent am avut o viață privilegiată. Cea mai mare parte dintre oameni muncește din greu. Până și în țările socialiste, această muncă proletară este considerată o pedeapsă. Oamenii politici sau intelectualii care se ridică împotriva partidului sunt expediați la muncă în uzină. În România, unii dintre protestatari sunt trimiși, cum se spune, „la munca de jos“. X, profesoară în învățământul superior, vrea să emigreze. E dată afară din funcție și i se oferă postul de femeie de serviciu. Dură pedeapsă. Munca manuală este desconsiderată tocmai în țara celor care muncesc cu brațele. Intelectualii și liderii politici importanți ai Primăverii de la Praga sunt folosiți ca magazioneri sau chiar ca muncitori, dacă nu sunt băgați în închisori ori

în azile psihiatrice. Opozanții sunt degradați social. Țările socialiste sunt cele mai elitiste dintre țări. De mult nu mă mai miră acest gen de paradox, care nu a fost nicicând observat de partizanii socialismelor. Nimeni din respectivele țări nu se plânge de existența unui popor de rând. Un călător mi-a povestit că într-una dintre aceste țări a putut vedea oameni fericiți. De pildă, un fost om bogat, redus inițial la nivelul de mic funcționar, care tocmai se pensionase. Era sărac, dar fericit. Nu protesta, nu cerea nimic, era fericit că putea, o dată sau de două ori pe săptămână, să meargă într-un local pentru a bea un pahar cu bere.
Nu poți fi fericit decât dacă nu te mai interesează nimic. Fericit sau, cel puțin, liniștit. Oricum, legea biologică te va pedepsi. Ce vor face cu toții, dacă nu vor fi morți până atunci, când vor avea șaptezeci de ani?
Pentru a putea suporta insuportabilul, mă agăț cu disperare de ideea că tot ce mă înconjoară nu este adevărat, că lumea nu este adevărată.
La Nouvelle Revue Française
August 1978

MONOLOGURILE ȘI REGIA UNOR ANUME VISE

Apare, urlă, se zvârcolește, merge, vorbește, șușotește, se caftește, se înjură, se obișnuiește, iar se-njură, are dorințe, se invidiază, se fură, se torturează și-apoi se șterge, dispare.
Unii trag la preafrumoase hanuri. Alții urlă la poarta hanului și urcă pentru a-i alunga pe ceilalți. Deseori, se lasă cu foc și fum, totul arde. Reconstruiesc. Alții iau la rândul lor locurile bune, stau pe-acolo pentru vreo două zile și, după patru zile, tot acolo sunt. Sunt alungați, sunt smulși de-acolo, trebuie tăiate funiile și legăturile, apoi dispare și asta.
„Nu suntem pe-aici decât în trecere...“, zic ei, dar, de fapt, nu se mai dau duși. Cei fără adăpost se-nfig și ei. Nimeni nu vrea să dispară prin bună înțelegere, amiabil. Cei foarte bogați sunt la fel de cruzi ca săracii, și tocmai acestora începe să le placă cel mai tare gustul sărăciei lor.
Sunt atâtea seisme, le spun, atâția vulcani care își aruncă pentru noi flăcările, lava arzătoare. Sunt atâtea incendii în păduri și prin orașe. Atâtea furtuni și cicloane. Și-apoi, există atâtea

epidemii mortale. Să le lăsăm să-și facă treaba. Fiindcă oricum ardem, să nu ardem de nerăbdare.
Să dansăm, mai bine, într-o horă sau, și mai bine, să ne ținem cu toții, fără de număr, cum suntem, de mână sau la braț, privind către eternitatea nimicului, către paradisul tăcerii.
Hai să ne grăbim, în loc să ne agățăm, să fugim cu pas grăbit!
Vai, cine ne poate garanta că nu suntem decât abia în primul cerc? Cel de-al doilea poate că va fi mai rău.
Este pentru a doua oară în câteva zile când visez că mă însor. Astă-noapte, am visat că sunt îmbrăcat în smoching, dar nicio amintire despre mireasă. Tot ce-mi amintesc este că, pentru a mă căsători, trebuia să trec un examen de latină și engleză. Unul dintre examinatori îmi pune întrebări în latină și în engleză pe care nu le înțeleg deloc. Se preface că mă crede că știu și, până la urmă, îmi dă nota de trecere. Restul nu mi-l mai amintesc.
Visul acesta e de acum două zile, două nopți. Nu știu dacă mi-l voi mai aminti. De aproape doi ani, poate chiar de mai mult, dar de doi ani mai frecvent, îmi visez morții. Pe mama, pe bunica, pe tata. Uneori, pe cea de-a doua soție

a tatălui meu și pe frații ei, mai rar pe sora mea. S-ar zice că mă pregătesc pentru o întâlnire sau pentru un fel de reglare de conturi, dincolo de viață. De o jumătate de veac, procesul cu mama, cu tata, cu cea de-a doua soție a tatei încă mai ține. Războaiele, exilurile, decesele nu ne-au lăsat timp să dezlegăm drama. Poate că aș fi putut obține câteva lămuriri în 1968, când Nina, cumnata tatei, soția unuia dintre frații celei de-a doua soții a lui, a venit la Paris. Am avut o scurtă întâlnire, trebuia să ne revedem, dar revoltele din mai au făcut-o să se întoarcă la București mai devreme decât fusese prevăzut. Am putut doar să aflu că viața conjugală a tatei nu mergea foarte bine cu cea de-a doua soție. Astfel, tata avea o amantă, o țigancă, fostă bonă în casa lor. Îi cumpărase o casă și-i stabilise o rentă. S-a aflat totul și a fost o dramă teribilă, se pare, despre care aș fi vrut să aflu mai multe amănunte. Cu toate astea, cea mai mare parte a averii tatălui meu a moștenit-o a doua lui soție. Deși ar fi trebuit să o moștenim sora mea și cu mine, averea tatălui meu a fost pusă pe numele soției lui. A doua soție a tatălui meu a murit la puțină vreme după el, lăsându-i totul nepoatei ei. Sora mea nu e în stare de

nicio inițiativă. Nici eu nu pot să iau vreuna și nici să întreprind vreun lucru. Aș fi făcut oare ceva? De altfel, cea mai mare parte a averii, în definitiv chiar toată, a fost confiscată de guvernul comunist. V. însă, nepoata mamei mele vitrege, a putut păstra un apartament în care locuiește și în ziua de azi. Când mama mea vitregă a dat-o afară din casă pe sora mea, iar aceasta a fost nevoită să plece doar cu o boccea, nepoata, V., a venit în locul ei. Mama mea vitregă pretindea că prezența surorii mele îi stânjenea relația cu tata, soțul ei. De fapt, nu putea s-o sufere. Iar V. dormea în patul cel mare, matrimonial, între tata și nevasta lui. Ceea ce explică faptul că tata și-a luat o amantă.

Bărbile bătrânilor acoperă străzile, se-afundă pe ulicioare, iar marchizele se lipesc de ele.

Ba nu. Asta nu are nimic de-a face cu ceea ce văd. Nu mai am felul meu de a folosi cuvintele. Voi mai avea oare buze? Buzele visurilor mele.

Iertați-mi nerăbdarea. Am zis nerăbdare? Am încurcat încuietorile. Cum se numea editorul acela francez, Michel, Claude și Gaston? Cum oare, Pichard, Clovis și Gerdrard? Numele prietenilor mei? Au dispărut. Editorii mei? Ce

era un editor, ce-nseamnă c-ar fi fost? Mi s-a spus că totul îți revine. Ce mi s-a spus? Omul este un animal vorbitor. Eu nu, nu mai și nu încă. Desfacerea e dificilă, ca a mațului de pe cârnat. Încă există reminiscențe, științe, sciențe, pacienție, pestilențe, carențe, parențe, parante, vacanțe, trăncăneli de trăncău și-un nume de Nătărău.

Cavalerii disprețismului n-au gustat din creta umerilor. Ia să vedem: un efort. Să gândim. Să fi intrat oare la festilul rebuliștilor? Gata, intrarea va fi festivalul carnal, Hannibal al pandișpanului. Nu, nu arahida din stal va juca în culise? Gata, gătatul vede că se gată? Obișnuirea cu ușile de mătase. Ăia freacă pereții din neliniște. Uite, în sfârșit, o frază sacră. O plajă sidefată. O prață tulidă. Tudidă, tudidă. Zic, vreau să zic că tudidă și thucididă nu fac decât un cuvânt, nu fac decât o punte, nu fac decât o friptură. Ah, singurătățile de la avanscenă! Vorbit-am? M-au îmburic?

Mă hotărăsc să mă duc să o văd pe mama, care locuiește încă în casa aceea din apropierea Porții Saint-Cloud. Pe strada care seamănă, însă cu totul deformat, cu strada Claude-Terrasse. Nu sunt departe de casă, iar prin

cartier încă mai există minunate și vechi clădiri, cu micile lor grădini. Ca de obicei, ajung destul de greu. Strada pare absolut normală, apoi, dintr-odată, apare o casă în capul străzii, care barează trecerea. Ocolesc, ajung într-o altă stradă și îmi dau seama că și aceasta e o fundătură. La un moment dat, mă trezesc într-o altă stradă, care, încă o dată, e tot o fundătură. Atâta doar că, de data aceasta, există o poartă mare, cu două canaturi și un pasaj care dă firesc în strada Claude-Terrasse. Ajung cu teamă acasă: o s-o mai găsesc pe mama în viață? Ușa mi-o deschide bunica din partea mamei. Mă lasă să intru, dar îmi reproșează că am ajuns atât de târziu. Mama, care e la Paris de optsprezece luni, nu se mai bazează pe mine. „Din ce trăiți?“, o întreb pe bunica. „Muncește ea.“ În sfârșit, apare și mama, iar eu par a-i fi destul de indiferent: nu se mai baza pe mine. „Totuși“, zice bunica, „mama ta e aici, în același oraș cu tine, aproape în același cartier, dar nu ai dat pe-aici, te-a așteptat ea, te-a așteptat, după care s-a resemnat.“ Mă uit la mama, s-a schimbat mult, a slăbit, e ca o scândură. Îi explic că nu am putut veni mai devreme, fiindcă a trebuit să îmi închei studiile. Am douăzeci și nouă de

ani, tot nu mi-am luat licența și doar ce am avut un conflict cu tata, care este tare dezamăgit de lipsurile mele. Se înfuriase. Într-adevăr, trecusem primele examene pentru licență și pe cele finale, dar nu și pe cele de la mijloc. Asta era lipsa. Îmi dau seama că e și sora mea aici. Mama le întreține pe bunica și pe sora mea. Mama îmi spune că, dacă nu mă înțeleg cu tata, pot veni să locuiesc la ea. Cunosc apartamentul, l-am văzut deja (în vis). Există o cameră pentru mine la primul etaj. Trebuie urcată scara de lemn și e acolo o încăpere pe care o știu foarte bine, foarte lungă și întunecată. Nu are decât o ferestruică, în fund. Nu e prea confortabilă. Sunt însă fericit că am unde să locuiesc.

Am mustrări de conștiință, nu mi-am făcut datoria. La vârsta mea, la douăzeci și nouă de ani, încă să nu-mi fi luat licența! Sigur că-mi trecusem anumite examene, dar nu pe cele de la mijloc, cele mai grele. Pentru mine, nu există decât teatrul, nu cred că voi putea ajunge să-mi închei studiile. Nu-mi mai stă mintea la asta. Tata nu-mi mai dă bani, iar mama trebuie să se spetească muncind. N-o să poată face asta toată viața, iar eu nu-i pot fi de niciun ajutor. Și știu că nu-i voi putea fi nici de cel mai mic ajutor.

Mă trezesc cu această stare de rău.
Încercare de punere în scenă a visului.
Decor. Cameră modestă, încăpere destul de întunecoasă. Pe peretele din fund se văd două ferestre care dau spre stradă. Siluete trecând. În cameră, sunt două somiere puse direct pe jos, un scaun, o masă, un fotoliu vechi, un balansoar, o femeie foarte bătrână în balansoar, care cârpește ciorapi. Prin fundal, se vede trecând personajul. După o clipă, este auzit bătând la ușă.
BĂTRÂNA: Cine e?
PERSONAJUL: Eu, Jean, fiul tău.
BĂTRÂNA: Numai pe-ăsta nu-l mai așteptam. Intră. *(Jean deschide ușa.)* Ți-a luat ceva timp până te-ai hotărât să vii.
JEAN: Bună ziua, mamă!
BĂTRÂNA: Tare de mult nu ne-am mai văzut. Nu sunt maică-ta, sunt bunică-ta din partea mamei.
JEAN: Mai trăiește mama?
BĂTRÂNA: Da. E la muncă. De doi ani ne-am întors la Paris. Maică-ta și cu mine nu mai speram să te vedem, iar ea a renunțat la tine.
JEAN: Tot mai sunt case bune și vechi, cu grădinițe, pe la voi prin cartier, am circumstanțe atenuante, am încercat de mai multe ori s-o fac, coborâsem deja în stradă ca

să vin să vă văd, dar, în realitate, strada era o fundătură și am fost nevoit să fac cale-ntoarsă. Ocoleam, treceam pe alte străzi, care, de fiecare dată, tot fundături erau. Am încercat de cel puțin douăzeci de ori să vin. Întotdeauna o casă ori o palisadă îmi bloca trecerea, și-atunci renunțam, după care o luam de la capăt a doua zi, și tot așa se-ntâmpla: fundături, îngrădituri, palisade foarte înalte. De data asta am reușit să vă găsesc, am trecut printr-o poartă mare, cu două canaturi, după ce am ocolit ceva. Și uite-așa am găsit poarta cu două canaturi și pasajul care dă absolut natural la voi pe stradă, nu știu dacă voi mai putea găsi iar trecerea prin poarta aceea, care să mă ducă înapoi acasă. Oare aș putea să dorm aici? Mereu mi-a fost teamă că nu îmi voi mai putea vedea mama în viață, acum te recunosc, ești bunica.

BĂTRÂNA: Mult te-am așteptat.

JEAN: Da. Din ce trăiți? V-am adus de-ale gurii. Uite, sacul e plin ochi. *(Saltă sacul pe care-l ținea-n spate și-l lasă jos.)* După cum vezi, am fructe, am legume, am flori.

BĂTRÂNA: Maică-ta a găsit de lucru într-o uzină. Și eu sunt portăreasă aici, în clădirea asta. După cum vezi, ne-am descurcat și fără tine.

Intră mama.

JEAN: Mamă, mamă, de ce pari așa de nepăsătoare când mă vezi?

MAMA: Tu ești? Nu mă mai bazam pe tine.

BĂTRÂNA: Totuși, mama ta locuiește în același oraș cu tine de, în curând, doi ani, aproape în același cartier, și n-ai venit pe-aici, deși te anunțasem printr-o telegramă.

MAMA: Am așteptat, și-am tot așteptat, și-apoi m-am resemnat.

JEAN *(mamei)*: Cât te-ai schimbat, ce tare-ai slăbit, ești ca o scândură, dacă n-am venit mai devreme este fiindcă a trebuit să-mi termin studiile. Am douăzeci si nouă de ani si tot nu mi-am luat licența. Tare-aș mai fi vrut să vin la tine, ca să-ți arăt diploma, dar pe urmă m-am hotărât să vin fără diplomă, însă, după cum ți-am spus, nu găseam strada.

MAMA: Totuși, aici ai locuit când erai mic.

Trece o siluetă și, aproape instantaneu, se aude cineva bătând la ușă.

JEAN: Trebuie să fie tata.

BUNICA: Nu a venit niciodată pe-aici.

MAMA: De când s-a recăsătorit, nu vine să ne vadă. Nici el. Îi e frică de nevastă-sa.

Ușa se deschide și intră un bărbat de cincizeci și cinci de ani.

TATĂL *(adresându-se celor două femei)*: E vina voastră că nu și-a terminat studiile. Se gândea tot timpul la voi. Numai la voi se gândea.
BUNICA *(adresându-i-se bărbatului)*: Tu l-ai împiedicat să vină.
MAMA: Nu suntem noi de vină că încă mai trăim. De-acum, poți să-ți păstrezi fiul.
BĂRBATUL: E nebun, are niște lipsuri ciudate, și-a trecut primele examene de licență și ultimele. Dar nu și pe cele de la mijloc, asta-i marea lipsă.
Pe o altă ușă, în dreapta spectatorilor, intră sora care pare
de aceeași vârstă cu mama.
MAMA *(adresându-i-se lui Jean)*: E sora ta.
SORA: Mama ne întreține și pe mine, și pe bunica. *(Adresându-i-se tatălui)* Nici tu, nici Jean un ban nu ne-ați trimis.
TATĂL: Fiindcă sunt foarte dezamăgit de lipsurile lui Jean.
MAMA *(adresându-i-se lui Jean)*: Bunică-ta ar fi trebuit să-ți spună. Poți locui aici, dacă nu mai poți trăi la taică-tău, apartamentul îl știi.
JEAN: L-am văzut în vis.
MAMA *(adresându-i-se lui Jean)*: E o cameră pentru tine la primul etaj.

SORA: Trebuie să urci pe scara de lemn, e o încăpere pe care o știi atât de bine, foarte lungă și întunecoasă, alături de a mea, și nu e prea confortabilă.
JEAN: Știu, nu are decât o lucarnă mică în fund, dar sunt fericit totuși că am unde să locuiesc.
BUNICA: Până când îți vei încheia studiile, te vei putea căsători și vei avea o casă mai bună.
TATĂL: De nimic nu e bun, n-o să facă niciodată o carieră minunată, nu va fi niciodată avocat ca mine.
JEAN: E vina mea, e vina mea, știu că la vârsta asta, în curând treizeci de ani, ar fi trebuit să-mi fi încheiat studiile, dar nu cred c-am să pot să le termin, nu-mi stă mintea la asta. Numai teatrul mă interesează.
TATĂL: Un ban nu-ți mai dau.
BUNICA *(adresându-i-se lui Jean)*: Maică-ta va trebui să muncească în continuare, să se spetească, dar n-o va putea face toată viața.
JEAN: Iar eu, pentru moment, nu-i pot fi de niciun ajutor.
BUNICA *(adresându-i-se lui Jean)*: Niciodată nu vei putea fi nici de cel mai mic ajutor.
JEAN: Ce-i de făcut, ce-i de făcut?
Își frânge mâinile.

BUNICA: Se simte el vinovat, dar asta nu schimbă cu nimic lucrurile.
SORA: Ești făcut să trăiești pe spinarea altora.
TATĂL: Păstrați-vi-l dacă vreți.
CORTINA.
La Nouvelle Revue Française
Martie 1979

MYRIAM ȘI ALȚII

Myriam s-a aruncat pe fereastra de la etajul șase. S-a zdrobit într-o curte interioară mică. Acolo a descoperit-o femeia care face curățenie. O cunoșteam de douăzeci și cinci de ani. Hans-Rudi a murit în somn din cauza unui stop cardiac. Și pe el îl cunoșteam de douăzeci și doi de ani. Ce-au cu toții de mor unii după alții?

Acum douăzeci de ani, Myriam ne-a fost de mare ajutor. A condus până la moarte Galerie de France. Grație ei, am cunoscut noua pictură. Ne primea deseori la ea, împreună cu pictorii și prietenii ei. Nu o mai văzusem de mai multe săptămâni. Nimic nu te făcea să-i presimți acest sfârșit. Avea multe datorii și necazuri fiscale. Soțul o părăsise și o sunase cu patruzeci și opt de ore înainte de sinucidere, anunțând-o că nu va mai pleca din America de Sud, unde se afla și unde încă se mai află. Pus la curent telefonic cu moartea soției, pur și simplu răspunsese că nu va veni la înmormântare, rugându-i pe toți să fie atenți

ca lucrurile lui să nu se piardă. Se pare că Myriam văzuse, într-un ziar sud-american, o fotografie cu el, la braț cu „soția lui".
Acum ceva vreme, Hans-Rudi mi-a mărturisit că își făcuse bilanțul vieții, iar acel bilanț era negativ. Acum vreo zece ani, își propusese să ia totul de la capăt. O părăsise pe fermecătoarea Sylvie, soția lui, pentru a trăi cu o altă femeie, mult mai puțin delicată. La începutul noii relații, încetase să mai bea, apoi, după un timp, se apucase din nou. Ca agent literar nu reușise. Cu vreo cincisprezece zile înainte de a muri, îi spusese secretarei că-l durea inima. Era bolnav psihosomatic. A murit de tristețe. Edda, cu care până la urmă se căsătorise, își deschisese un restaurant. Acolo, Hans-Rudi își petrecea cea mai mare parte a timpului, întrucât agenția aproape că o abandonase. Chiar înainte să moară, plecase din restaurant ca să se culce. Când s-a întors din restaurant în apartamentul ce se afla chiar deasupra localului, nevasta îl găsise mort în pat.
A murit nemulțumit de propria viață. Din punct de vedere social, eu ar trebui să fiu mulțumit de a mea. Dar ce înseamnă a-ți rata viața sau a reuși, a fi făcut o carieră sau a nu o fi făcut nicidecum? În realitate, un singur lucru

e insuportabil: acela de a trăi fără har. Numai harul ne poate susține în îngrozitorul nostru purgatoriu.
Dimineața încă mai merge, deși lucrez foarte greu de câteva luni. După-amiaza este insuportabilă, sunt împărțit între agitație și plictis. Dacă ele nu ar fi aici, ce s-ar alege de mine? Fumez țigară de la țigară.
Abia ce am tras un fum sau două, că-mi și doresc să aprind o alta. Ca și cum mi-aș dori ca fumul să umple acest vid interior.
Am evitat cele mai groaznice catastrofe care nu i-au ocolit pe cei din generația mea. Războiul nu l-am făcut, mulțumită combinării incredibile a unor circumstanțe. Nu am ajuns în lagăr, nu am murit în închisoare, pentru moment, nu sunt măcinat de vreo maladie gravă. Totuși, viața mi se pare de nesuportat. Totuși, mă tem de moarte. Cred, cum am mai spus-o, că această condiție existențială este inadmisibilă.
I-am visat întotdeauna pe mama, pe tata, pe bunica. Noaptea trecută, am visat că doream să mă duc în vizită la mama, care era la Paris de luni, de ani buni, și care locuia dintotdeauna pe strada Claude-Terrasse, în apropiere de Poarta Saint-Cloud. Am plecat de acasă de la

tata, pentru a mă duce să o văd. Mereu se întâmplau aceleași lucruri în visul meu: nici vorbă de autobuze, de taxiuri, de trăsuri. De data aceasta, am reușit totuși să ajung până la ea. Îmi văd bunica, iar aceasta seamănă cu o Tsilla Chelton extrem de bătrână, cu obrajii scofâlciți, aproape cadaverică. Bunica ori Tsilla Chelton îmi spune: „Mama ta e aici, dar în ce stare! Pare moartă, dar e tot vie.“ O văd pe mama, într-adevăr, un schelet într-un șasiu. Un mic schelet cu oasele frânte. Figura s-ar zice că mai are ceva carne. Îi spun: „Mămico, dacă mă auzi, fă-mi un semn.“ Și văd scheletul întorcându-se spre mine. Deci, încă trăiește. Sosește un medic care-mi spune: „Vom tăia curentul, e inutil să mai prelungim starea asta.“ Îi răspund doctorului: „N-o faceți, nu tăiați curentul, vedeți bine că este conștientă încă, mi-a răspuns...“ Restul nu mi-l mai amintesc, dar se pare că doream să mă întorc la tata, ca să-mi dea niște bani pentru a plăti „curentul“. În sfârșit, cerul e albastru după acest iulie ploios, însă în inima mea e cenușiu. Un deșert cenușiu. Nu mai fac noi achiziții. Nu mai am răbdare să citesc, nici să visez, nici să meditez. Plăcerea de a scrie, de a crea universuri cu personaje a dispărut pentru moment. E

singurul lucru care mă mai ține în viață. Nici vorbă de cheful unor noi activități. Aceasta este depresia, langoarea. Ce peisaj din această lume m-ar putea uimi, surprinde? Nu mai sunt interesat de nimic, cu excepția hranei pământești. Am o natură păgână. Nu cumva, din pesimism, nu sunt decât un hedonist?
Ce inhibiție! Nu știu ce impuls mi-ar trebui pentru a mă repune în mișcare. Plictiseala. Prea obișnuit cu lucruri tari: războaie, răzmerițe, cataclisme, seisme. Când nu se întâmplă asta, mă plictisesc. Am pierdut gustul lucrurilor simple, subtile ori delicate.
Sunt cuprins de nerăbdare imediat ce ajung în fața paginii albe, de dorința de a o lua la fugă, de precipitare, de agitație. Nenorocirea nu înseamnă a nu putea rămâne în cameră, nenorocirea înseamnă a nu putea rămâne așezat.
Și, neîncetat, acest impuls al unei fericiri interioare, care vrea să se avânte și care cade. De ce nu pot da la o parte dorința și așteptarea? De ce nu pot da la o parte anxietatea, care este frica de ceea ce s-ar putea întâmpla? De ce nici vorbă de bucurie liniștită, lipsită de vreun plan? Iată planul care mă-mpiedică să trăiesc. În fond, totul e frică de

moarte. Frica de moarte e o sminteală, întrucât moartea, la fel ca eternitatea, sunt în afara timpului. Când m-am operat, operația a ținut un pic mai mult de un ceas. Trezindu-mă, aveam impresia că nu durase decât câteva clipe. Înainte de a fi fost adormit, mi se părea că va fi ca o amețeală, o cădere în abis. Nu a fost deloc așa. A fost doar o pauză din viață. Că durează o oră, că durează luni sau ani, e același lucru, fiindcă timpul nu mai există.

Se iscă un soi de plăcere anticipată când îmi zic că voi fuma o țigară. Și-apoi, din nou angoasa. Ce voi face atunci când țigara se va fi stins?

Când încep lectura unei cărți sau a unui eseu, aceeași nerăbdare de a ajunge la final. Ce voi face apoi? Alerg citind, în loc ca fiecare cuvânt să fie o odihnă. Obosit de alergat. Obosit de a fi înăuntrul proiectului.

Ea ține tot în micile ei mâini. Reține tot. Fără ea, totul s-ar mișca în derivă. E centrul a tot. Atașează, construiește, leagă, ne ține pe toți și totul pe buza prăpastiei. Este și adăpostul, refugiul. Mă întreb cum de poate avea această putere. Nimic nu-i scapă. Simt că uneori e obosită. Efortul ei e imens. E cuprinsă de oboseală, își revine, nu se lasă niciodată.

Până și masa mă agită. Abia aștept să fi mâncat. Mereu precipitarea. După-amiezile sunt lungi și ele, și agitate. Așteptarea a nu știu ce. Seara sosește în sfârșit, îmi este permis să mă întind, să mă bag în pat, să adorm. Singura pauză de la agitație.

Nu mai știu cine se întreba cum, în aceeași epocă, poate exista amestecul acesta de irațional (răscoale, mulțimi dezlănțuite, pasiuni revoluționare) și de raționalitate extremă. Știința. Cucerirea spațiului, printre zeci de mii de alte lucruri, ar trebui să le deschidă oamenilor ochii asupra posibilităților și imensei lor puteri, imensei puteri a inteligenței. Cum de pot coexista în aceeași epocă savanți atât de mari și un Amin Dada, cum pot coexista Raymond Aron și Bokassa, cum au putut coexista Einstein, Stalin și Hitler? Cum, în vremea noastră, au putut fi revelate atâtea adevăruri obiective, odată cu cei șaizeci de ani de pasiuni și minciuni care au permis ascunderea realităților sovietice? Cum de pasiunea politică nu a putut fi pulverizată prin spiritul științific? Cum de un savant poate fi, de altfel, chiar el un pasionat al puterii, un pasionat al politicii, un om care acceptă orbirea? Da, cum de poți fi, în același timp,

clarvăzător și orb? Totuși, știm bine, și cred că și politicienii o știu, că socialismul nu poate rezolva problemele economice ale omenirii, continuând să se prefacă a crede în programul său politic. Cum de poți fi victimă conștientă a pasiunii puterii, a mizerabilei pasiuni a puterii? Individualismul este o cucerire a Occidentului prin comparație cu societățile colectiviste mesopotamiene, egiptene, africane. Ceea ce se întâmplă în țările din Est, în Vietnam și în Cambodgia înseamnă o întoarcere pasională și instinctuală, irațională la forme ancestrale de organizare. Utopicii urăsc fericirea, pe care o consideră un fel de viciu. Nu rațonalitatea, ci afectivitatea îi conduce. O afectivitate tulbure. Prin urmare, nu suntem stăpânii propriei afectivități. Literatura și arta, dar, mai ales, literatura, sunt domeniul afectivității. Înțeleg disprețul pe care Platon și alți filosofi îl au pentru poeți. Evident, literatura e un debușeu al afectivității mai puțin grav decât politica. Prin comparație cu biologii, fizicienii sau matematicienii, literatorii sunt, poate, cu toții un fel de imbecili. Cam ca sportivii.

Știu însă bine că afectivitatea este inseparabilă de om, că intră în constituția lui spirituală și că, fără dorința pasionată de a cunoaște, nu ar exista nici știință, nici cunoaștere.
(Inedit)

DOCTORUL I. V. SOSEȘTE ÎN FRANȚA

Doctorul I. V. și familia lui au sosit în Franța din România. Lupta a fost îndelungată și grea. I. V. este unul dintre psihiatrii cei mai renumiți din țara lui. Poate cel mai renumit. Iscălise împreună cu Paul Goma și cu alte șaptezeci de alte persoane o scrisoare către șeful Guvernului român, Ceaușescu, pentru a cere aplicarea, în țara lor, a acordurilor internaționale semnate recent la Helsinki, pentru respectarea drepturilor omului și pentru libera circulație a ideilor și a persoanelor. Își dorea de multă vreme să emigreze, însă nu i se acorda viza. Ca urmare a semnării cererii adresate șefului guvernului, a fost pus sub supraveghere, interogat timp de două săptămâni la miliție, dat afară din serviciul de la spitalul de psihiatrie, dar pus totuși la dispoziția unei uzine, ca medic. A fost acuzat, făcut tâlhar, amenințat cu un proces pentru înaltă trădare, însă torturat nu a fost. Ca urmare a articolelor apărute în presa internațională și a intervenției Colegiului Medicilor Psihiatri Francezi, autoritățile române au renunțat la proces și,

până la urmă, l-au lăsat să plece. Dacă s-a dovedit vinovat de „înaltă trădare“, cum de a putut fi lăsat în libertate un asemenea trădător? A vrut să-i ducă niște alimente prietenului său, romancierul Paul Goma, publicat la Gallimard, nu însă și în țara lui, căruia îi era interzis să iasă din casă. A fost împiedicat. Niște zbiri care se găseau în fața ușii romancierului l-au făcut hoț, bandit. La ieșirea din școală, fiul lui a fost pălmuit de un milițian. În timpul lungilor interogatorii însă, i se spunea ,,domnule doctor“. I s-a cerut să scrie o scrisoare în care să adreseze scuze șefului statului, un adevărat Amin Dada al Balcanilor. A refuzat să scrie scrisoarea. Până la urmă, excedat, a acceptat totuși să semneze o declarație în care spunea „că nu avusese intenția de a-l calomnia pe șeful statului“. Ceea ce îl mirase cel mai tare pe anchetator, un colonel de la Securitate, era faptul că semnase laolaltă cu niște derbedei. Chiar așa, l-a întrebat milițianul, cum de dumneavoastră, un doctor cunoscut, un „savant“, v-ați pus semnătura alături de cea a unor oameni de nimic? Într-adevăr, printre cosemnatari se aflau meșteșugari necunoscuți, șomeri, muncitori necalificați. Cert e că toți ceilalți semnatari fuseseră chemați la miliție,

bătuți, torturați și obligați să iscălească scrisori în care declarau că se desolidarizează de Paul Goma și că își retrag semnăturile.
Menajamentele relative cu care a fost tratat I. V. se datorau faptului că acesta, fiu al unui mare om de cultură al țării sale, fost ambasador al regimului, făcea parte din clasa sus-pusă. Fiindcă, în această țară așa-zis socialistă, ierarhia claselor este foarte serioasă. Să ne imaginăm că, în Franța, lui Jean-Paul Sartre i s-ar reproșa că a semnat un manifest împreună cu niște muncitori și alți „golani"! Da, încă o dată ne uluiește să constatăm în ce măsură Occidentul s-a putut înșela, până nu cu mulți ani mai-nainte. În România, de fapt, a existat întotdeauna o semidictatură, o dictatură burgheză, numai că dictatura așa-zis socialistă este de o mie de ori mai dură.
Paul Goma nu a avut norocul lui V. Deși romancier, nu aparținea clasei sus-puse. După semnarea manifestului pentru libertate, a fost dus la miliție, bătut, torturat, i s-a smuls barba. A fost zdrobit. A semnat scrisoarea de scuze adresată șefului statului. Nici pe vremea regelui nu și-ar fi putut închipui cineva un Thierry le Luron19. În țările fasciste, până și umorul este imposibil. Paul Goma lucrează acum, de

dimineața până seara, la o bibliotecă publică, într-o încăpere ticsită de microfoane. E neutralizat, nu mai e nici revoltat, nici deprimat, nu mai acționează, e resemnat, e un mort viu. Rezistența românească e aneantizată pentru mai mulți ani. Acest lucru se datorează în mare parte apatiei, inconștienței, lașității țărilor libere din Occident.

[19] Thierry le Luron (1952-1986) – umorist francez (n. tr.).

(Inedit)

FRICA DE UTOPIE

Mă tem de împlinirea generalizată a utopiei. Trebuie să dezvolt această idee. Mi-e frică de o transformare a omului, de o mutație a omenirii. Ideea egalitară este una dintre expresiile acestui pericol. Generalitatea nu este universalul. Ar fi convenabil dacă s-ar rămâne la psiho-sociologie. De temut ar fi socio-biologia. Poate că suntem împinși, inconștient, către realizarea unor ființe omenești ajunse și biologic, nu doar socialmente, funcționari sociali. Ar trebui să avem ca scop nu egalitatea, ci diferențierea, particularitatea. Poate că evoluția se realizează, în pofida noastră, în direcția perfecționării instinctului și nu a inteligenței. Inteligența ezită, tatonează, alege. Instinctul nu alege. Poate că albinele și furnicile au fost cândva inteligente, până când comportamentul lor s-a oprit și a încremenit. Nu mai există eroare în lumea albinelor și în a furnicilor. Dacă evoluția merge în sensul egalității, eu sunt reacționar. O carte recentă a profesorului Hamburger pare să demonstreze că scopul evoluției ar fi diferențierea. Mie această teză mi se pare reconfortantă. Scopul

evoluției ar fi, așadar, realizarea unor structuri individuale infinite ca număr. Justificarea științifică a individualismului ne-ar putea ajuta să ne apărăm împotriva concepțiilor sociologice colectiviste și totalitare.
De fapt, tendința generalizării și tendința particularizării ar fi ambele posibile, de putere egală, și poate că încă mai avem libertatea de a ne îndrepta către unul sau către celălalt scop. Poate că asta nu depinde decât de noi. Tentația egalitară este foarte veche, o regăsim chiar în *Republica* lui Platon, care admite totuși în același timp diferențierea în cadrul elitelor. Ar fi bine ca noi filosofii antisocialiste să se opună curentului egalitar utopic care ne vine, amplificându-se, din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. De fapt, ambele tendințe ar trebui să se echilibreze. Utopiile egalitare îndreptate, la început, către desființarea diferenței dintre ce este al tău și ce este al meu, au devenit, până la urmă, împotrivirea față de diferența dintre ce ești tu și ce sunt eu. S-a dovedit deci, finalmente, că nu diferența dintre cele avute o urau utopiile, ci diferența dintre ființe.
Utopiile nu urau clerul, ci pe Dumnezeu.
Utopiile sunt demoniace. Un dictator se

adresează colectivității, Dumnezeu se adresează fiecăruia dintre noi. Are drept interlocutor nu toți indivizii odată, ci fiecare individ în parte. Poetul Robert Desnos, la întoarcerea din Rusia, se plângea că angoasa morții nu reușise să fie distrusă de comunism. Eu nu mă plâng din această cauză, mă bucur, căci, desființând angoasa, se desființează și speranța. Și psihologia. Ceea ce caracterizează un suflet, un suflet individual, este faptul de a fi împărțit între angoasă și speranță. Pe asta e bazat întregul comportament al omului. Acest lucru diferențiază omul de toate celelalte creaturi. A schimba omul înseamnă a-l desființa ca ființă în același timp temătoare și plină de speranță. Utopiile au ținut să schimbe omul, însă nu au reușit nici măcar în China. Poate că nu vor reuși niciodată. Poate. În realitate, se vrea denaturalizarea, despiritualizarea omului. Am greși dacă am crede că omul nou, nădăjduit de socialism, e același om nou dorit de utopici. Omul nou al socialismului nu este un om uniformizat, ci un om sanctificat. Dușman al creștinismului, Nietzsche poate că nu a înțeles prea bine că omul sanctificat nu e

departe de supraomul lui. Omul utopic ar ucide angoasa și speranța. Omul sanctificat trece mai departe de angoasă, în speranță.
(Inedit)

EVENIMENTE INEXPLICABILE ARE MI S-AU ÎNTÂMPLAT

Mai întâi, nașterea mea. Apoi, existența, adică faptul de a fi aici sau, pe scurt, de a fi. Existența universală. Lumea care mă-nconjoară. Misterul morții. În definitiv, totul e mister: astfel, viața de zi cu zi, tot ce ni se întâmplă. Existența celorlalți. Ceilalți: faptul că eu nu sunt ei sau că ei nu sunt eu. Suferința, bucuria, binele și răul. E surprinzător faptul de a te obișnui cu existența în asemenea măsură, încât să ți se pară absolut normală. E surprinzător faptul de a găsi în acest haos puncte de reper: să poți să te deplasezi dintr-un loc într-altul; să poți face previziuni pe termen mai lung ori mai scurt. Să vorbești, să gândești. Să fii mai mult sau mai puțin înțeles de ceilalți. Să-i înțelegi mai mult sau mai puțin pe ceilalți. Nu am crezut niciodată în imposibilitatea comunicării cu ceilalți. Incomunicabilitatea ar putea părea mai logică, dacă îmi este permis să întrebuințez acest cuvânt. Toată lumea înțelege pe toată lumea, dacă se vrea cu adevărat, făcând un mic efort, dând lămuriri, vorbind. Uimitor este tocmai că ne putem înțelege. S-a

considerat că una dintre temele principale ale scrierilor mele era cea a incomunicabilității. E o greșeală. Nu am căutat să ilustrez ideea imposibilității de a comunica. În acest domeniu este vorba, uneori, despre neînțelegeri minore între oameni, care se pot rezolva. Cu toate astea, trăim într-o ignoranță fundamentală între pereții existenței. Într-o ignoranță majoră, fundamentală, esențială. În neînțelegere absolută. În interiorul acesteia, înțelegerea relativă este absolut posibilă.
E surprinzător faptul că, știind că nu vom ști niciodată nimic, cea mai mare parte dintre oameni nu este surprinsă. Sunt răbdători, acceptă, nici măcar nu așteaptă, nu așteaptă nimic sau atât de puțin. „De ce"-ul și „Cum"-ul, Originea și Țelul nu-i tulbură. Nici „ce mai e și cu toate astea?", „ce mai e?", „ce?".
Problemele lui „de ce" și ale lui „cum" în cadrul istoriei umane sunt întrebări la care se pot aduce răspunsuri corecte ori nu. De exemplu, de ce războaiele, de ce revoluțiile, cum vin bolile, ce putem face pentru a îngriji, a vindeca, a agrava? De ce ploaia, de ce furtunile, de ce secetele? Oamenii știu cum să procedeze, ce le trebuie pentru a obține recolte, pentru a face să crească plantele. Știu cum să

facă și de ce să facă mijloace de transport, construcții. Și multe, multe alte lucruri.
Bineînțeles, toate astea nu ne pot ajuta să trecem dincolo de zidurile Ignoranței fundamentale. Înțelegerea lucrurilor mici, a lucrurilor din interior, a explicației lor ține loc de o explicație a inexplicabilului.
Ceea ce precedă nu are nicio legătură cu ceea ce urmează.
Atunci când se va ajunge, și deja se ajunge la a explica evenimentele care urmează, tot nu vom avea vreuna dintre cheile Enigmelor absolute.
Erau, unul lângă altul, doi copaci mari într-un parc pe unde mă plimbam, chiulind de la orele de liceu, alături de prietenul meu, V. Dintr-odată, zgomot de cădere amortizată de frunzele și de crengile care-mi mângâiau spatele. Un copac căzuse la un pas, la o secundă în urma mea.
Câțiva ani mai târziu, mă plimbam prin același loc cu viitoarea mea soție, când, brusc, a căzut cel de-al doilea copac, la picioarele noastre, însă, de data aceasta, în față. La nici măcar o secundă...
Mă aflam, împreună cu soția mea, într-un orășel românesc de provincie. Ajunseserăm în Ajun, seara târziu. Luaserăm o cameră la unicul

hotel al orașului. Cu greu fuseserăm primiți. În sfârșit, am fost conduși în camera aceea. Pentru a ajunge până acolo, a trebuit să trecem printr-un soi de hol sau de salon plin cu liceeni, cu tineri ofițeri și cu prostituate care se uitau cu uimire la noi. A doua zi dimineață, după ce am dormit pe jumătate îmbrăcați din cauza așternuturilor murdare, acoperite cu tot felul de pete suspecte, mă duc spre fereastră, o deschid. Era acolo un balcon vechi, din lemn, spre care pășesc. Mă uit în jos, în dreapta și în stânga, la strada principală a orașului, plină de praf, căci nu era pavată, și mărginită de case urâte și joase. În depărtare, strada se pierdea în câmp, după ce traversase orașul. Totuși, în orașul acela era un liceu. Chiar două. Un liceu de fete și un liceu de băieți. Soția mea venise pentru a ocupa catedra de filosofie și de drept a liceului de fete. Era imposibil de acceptat, mă gândeam. Dau să mă întorc în cameră. Fac un pas. Abia când ridic celălalt picior, balconul se prăbușește cu un zgomot infernal. Din fericire, nu trecea nimeni pe trotuar.

Accidentul nici nu m-a înspăimântat, nici nu m-a mirat. Ceea ce gândeam, și i-am și spus

soției mele, era că ar fi fost imposibil să accepte postul acela. Era și ea hotărâtă să își dea demisia.
La București. Nu aveam paisprezece ani. Sosisem de la Paris de două sau de trei luni. După masa de prânz, mama, sora mea și cu mine ne instalaserăm în mica încăpere care servea drept salon, în jurul mesei rotunde, destul de joase. Pe fața de masă brodată, era așezat un vas mare, în stil „chinezesc“, cu imagini pictate ce reprezentau, evident, chinezi și chinezoaice în costume tradiționale. Brusc, fără a-l fi atins cineva, vasul se sparge în mii de cioburi mici. Mama se ridică, duce mâna la gură și țipă: „A murit mămica!“ Bunica se afla la Paris. „Nu are nicio legătură“, zic. Mama s-a liniștit. Nu eram foarte mirați că vasul se spărsese în atât de multe și de mici bucăți. Totuși, chiar dacă vasul ar fi fost crăpat, nu s-ar fi spart în felul acela. Nimeni nu-l împinsese. Nu fusese nicio zdruncinătură, niciun cutremur. Și chiar de-ar fi fost un cutremur! Am adunat miile de ciobulețe fără a căuta să ne explicăm fenomenul. Spre seară, am primit o telegramă de la Paris: într-adevăr, bunica murise chiar în clipa în care se spărsese vasul.

În 1936, pe la început de octombrie. La București. Eram căsătorit de puțin timp și am visat că mama era cuprinsă de flăcări. Mă privea, săraca de ea, cu ochi înspăimântați. Mă ruga s-o salvez. Am încercat s-o fac în mai multe rânduri. Nu reușeam să o iau în brațe, să o ating din cauza focului. Mi-era ciudă pe mine. Mă simțeam infinit de vinovat. Nu era nimic de făcut. Și ochii ei înfricoșați, părul zburlit, amestecându-se cu flăcările! A doua zi dimineață, o întâlnesc la o expoziție de pictură, unde venise împreună cu sora mea. Se apropie de mine, plângându-se că îi e prea cald. Într-adevăr, chipul i se înroșise. I-l ating. Ardea. I-am răspuns, ușor enervat, că nu era nimic, nu avea de ce să își facă griji. Eu și soția mea o lăsăm acolo și ne întoarcem acasă. S-au întors la ele acasă și mama împreună cu sora mea. După prânz, sora mea vine să ne anunțe (nu aveam telefon) că mama se simțea rău. Ne-am dus într-un suflet la ea. Mama se plângea că nu-și putea mișca un braț. „Asta fiindcă sunt atât de obosită“, mi-a zis. Sora mea a spus că, întrucât mama nu își putea mișca brațul, chiar ea, sora mea, i-a dat să mănânce felul preferat, pe care îl pregătise pentru ziua respectivă. Apoi, în fața noastră, chipul i s-a crispat. Am

întins-o pe pat și partea dreaptă îi era paralizată, cu tot cu picior. Prietenul surorii mele, doctorul S., care fusese chemat, ne-a spus că mama avea hemiplegie. A plecat rapid, fără a încerca să facă ceva. Am alergat în căutarea unui medic, greu de găsit, căci era duminică. Cât am lipsit, se pare că a întrebat unde eram. I s-a răspuns că urma să vin repede, că plecasem să caut un medic. Până la urmă, am găsit unul. I s-a luat sânge. Inutil: intrase în comă și a murit în timpul nopții. Îmi reproșez mereu că nu m-am gândit să-l chem pe doctorul Lieblich, un prieten devotat. Sigur ar fi putut fi salvată. Mi-am reamintit visul doar când a murit.

Știu. Visele premonitorii, care țin de clarviziune, sunt cunoscute dintotdeauna de către psihologi. Nu se poate crede în ele în Occident, fiindcă, pentru noi, evenimentele se petrec în timp. Avem o gândire cauzală. Există un înainte și un după, acesta din urmă fiind efectul celuilalt. Înainte, după, cauzalitate, timp. Orientalii nu sunt înțeleși de occidentali, fiindcă orientalii văd lucrurile într-un ansamblu de corelații, de semnificații. Evident, este o altă modalitate de a explica lumea, oricare adevăr nefiind decât explicația pe care o

putem oferi unui lucru și tuturor lucrurilor. Explicație subiectivă, valabilă în interiorul unui sistem, unui complex cultural. Pentru a admite aceste fenomene, de neînțeles pentru mentalitatea noastră, pentru logica noastră, ar trebui, așadar, substituite gândirii noastre istorice, cauzale, o gândire și o imaginație spațiale, o figurare spațială, nontemporală. Dacă am putea să nu istoricizăm, am avea o altă imagine a lumii, fiecare figură existând în spațiu: o explicație noncauzală a lumii.
Sunt singur cu P. B. în atelierul lui. Nici televizor, nici radio în încăpere. Dintr-odată, auzim câteva fraze muzicale, sunetele unui instrument cu coarde. Reperăm rapid locul din care vin, dintr-un colț din spatele canapelei. Zgomotul sau muzica încetează: „Radio era și, fără îndoială, niște unde rătăcite au ajuns până aici.“ „Da“, zic, „trebuie să fi fost o perturbare în transmiterea undelor, iar colțul de lângă canapea a servit drept receptor accidental.“
După care am coborât cele opt etaje, ca să ne ducem la restaurantul unde ne aștepta soția lui.
Nu voi vorbi despre anumite întâmplări absolut banale, care li s-au întâmplat tuturor: să ridici receptorul telefonului pentru a suna pe cineva; numărul apelat e ocupat. Închizi și suni

din nou. Persoana de la celălalt capăt al firului este exact aceea care încerca să te apeleze adineauri. Se mai întâmplă și ca, la o persoană anume, să se gândească mai multe altele timp de un sfert de ceas, un ceas, până în momentul în care acea persoană te sună sau vine, ca din întâmplare, pe la tine. Acesta aproape că este un joc de societate.

Foarte adesea se întâmplă ca, atunci când ești împreună cu cineva din intimitate, să îi adresezi mental o întrebare la care să-ți răspundă cu voce tare.

La București, era un restaurant cu orchestră. Mă aflam acolo cu doi prieteni: I., care avea anumite puteri mentale, celălalt, Z., care era un personaj foarte sensibil. I. mă întreabă care este muzica pe care vreau să o ascult, pentru a comanda orchestrei să o cânte. I. îmi spune să mă gândesc la asta. Îmi zice: „Îți va răspunde Z.“ Z. se gândește, se concentrează. Îmi spune care este partitura pe care vreau s-o ascult. Și asta se și apucă de cântat orchestra câteva clipe mai târziu. În acea seară, repetăm de trei ori experiența cu succes.

A mai fost și acest vis, cu urmările lui, pe care deja le-am povestit. Iată-l! Acum mai mulți ani, îmi petreceam vacanța în Anglia, împreună cu

soția și cu fiica mea. Locuiam circa o lună la o prietenă englezoaică, D. Aceasta avea o casă frumoasă, o parte din secolul al XVII-lea, o altă parte modernă. Casa era situată în mijlocul unei grădini mari. Evident, o grădină cu magnifice peluze englezești. Prietena noastră rezerva, pentru invitații ei, o întreagă aripă a clădirii. Personal, locuia la celălalt capăt, împreună cu cei doi copii ai ei. Lângă camera cu două paturi, care ne fusese oferită, se afla camera fetei mele, mai mică, separată de a noastră printr-un perete. La o săptămână după sosire, am avut un vis înfricoșător. Eram undeva, într-un loc neprecizat, înconjurat de un întreg cerc de medici în halate albe. Unul dintre ei îmi spune: „Domnule, trebuie să vă operăm pe creier.“ „Nu e o plăcere, dar, dacă trebuie, faceți-o.“ Dintr-odată, medicii au dispărut. Unul singur s-a întors pentru a-mi spune că el și colegii lui discutaseră mult și că, până la urmă, ajunseseră la concluzia că se înșelaseră cu toții, că nu aveam nimic și că mă puteam întoarce acasă. Lucrul mi s-a părut suspect și i-am rugat pe medici să îmi spună adevărul: „Am o tumoră canceroasă la creier, neoperabilă, incurabilă, acesta este motivul pentru care vreți să plec. Chirurgul nu mai

poate face nimic pentru mine. Vă conjur, spuneți-mi adevărul.“ „Pentru că țineți neapărat să cunoașteți adevărul“, îmi spune medicul, „așa e, aveți cancer la creier și nu mai putem face nimic.“

Pe această replică m-am trezit, cuprins de angoasă. Era în zori. O lumină palidă venea prin ferestre. Îmi aduc aminte de un prieten care a murit de mult, din cauza unei tumori la creier. Printre simptomele maladiei, era și pierderea simțului direcției. Dacă voia să o ia la dreapta, se trezea mergând spre stânga. Dacă voia să se îndrepte spre ușă, se trezea în apropierea ferestrei. Prin urmare, m-am sculat din pat transpirat tot. Pentru a mă liniști, am ținut să văd dacă mai aveam simțul direcției. Mi-am propus, așadar, să mă duc spre fereastră și am reușit. Mi-am zis: Acum, hai spre ușă! Am ajuns fără probleme. M-am simțit ușurat, însă doar pe jumătate, întrucât, sub imperiul groazei, continuam să umblu prin încăpere pentru a ajunge la anumite obiective pe care singur le stabileam, unele după altele: noptiera, cealaltă fereastră, șifonierul, celălalt perete, apoi iarăși primul perete și așa mai departe. Soția, trezită de vânzoleala mea, a deschis un ochi și, uluită, m-a întrebat dacă nu cumva

înnebunisem. I-am răspuns că nu credeam și i-am oferit explicația călătoriei mele în jurul camerei. Mi-a răspuns că era ridicol să iau în serios un coșmar. Urmându-i sfatul, m-am băgat la loc în pat, dar nu am mai putut să adorm. Pe la nouă, ne-am dus să luăm micul-dejun în sufragerie, la celălalt capăt al imobilului. Stăpâna casei și fiica mea erau deja acolo. Aceasta din urmă mi-a spus: „Te-am auzit prin perete cum sforăiai. Foarte tare sforăi.“ „Nu puteam să sforăi, în primul rând, fiindcă eu nu sforăi și, în al doilea, fiindcă deja mă trezisem.“ „Ba da, sforăiai, și încă foarte tare, un sforăit caraghios.“ Am dat să protestez, când D., prietena noastră, i-a spus fetei mele: „Da, micuțo, desigur, tatăl tău sforăia.“ Am amuțit, cam mirat. Imediat ce fiica mea a plecat, D. mi s-a adresat: „Scuzați-mă, nu dumneavoastră sforăiați, ci bunicul meu. Nu era sforăit, ci un soi de horcăit de agonie. Bunicul a murit acum șapte ani, pe 8 august. Astăzi e comemorarea morții lui. La fiecare comemorare, dimineața, la ora la care a murit, se aude acest horcăit. Fiți liniștit, altceva nu face.“ „Știu din ce cauză v-a murit bunicul“, i-am spus. „Din cauza unei tumori la creier, a fost trimis la spital pentru a fi operat, apoi

medicii au renunțat, fiindcă, așa cum unul dintre doctori i-a comunicat, la cererea lui, tumora era inoperabilă. Și așa a murit acasă.“
„Exact. Cum de știți?“ a întrebat D. „Fiindcă am visat toate astea azi-noapte“, am răspuns.
De la acel eveniment, horcăitul nu s-a mai auzit. De parcă l-aș fi luat asupra mea. Nici pe 8 august anul următor, nici în anii care au venit, mortul nu s-a mai manifestat, iar părinții lui D., adică fiica și ginerele defunctului, s-au stabilit din nou în acea aripă a casei, pe care o părăsiseră din cauza prezenței mortului, ducându-se astfel să locuiască într-o casă pe care si-o construiseră o sută cincizeci de metri mai departe. Léonor Fini, căreia i-am povestit visul, a strigat: „Nefericitule, ai fost posedat de moarte!“
Nu acord acestor evenimente o semnificație supranaturală. Cred, ca atâția alții, că toate astea se întâmplă în lumea noastră. O explicație a acestui gen de evenimente, o explicație „științifică“ va fi dată, într-o zi sau alta. Un singur lucru este absolut stupefiant, inexplicabil: existența, existența noastră. Cu această excepție, nu mă miră nimic din tot ce se întâmplă. Povestea pe care tocmai am relatat-o, poveste adevărată, este un fenomen

care nu se mai poate produce în Europa, în Franța. Acum douăzeci și cinci de ani, se pare, încă mai existau fantome în vestul Bretaniei, în apropierea litoralului. Acum nu mai sunt. Faptul de a nu se mai crede în ele cu siguranță le-a vexat. Or mai fi umblând prin Anglia? Acum cincisprezece ani erau, visul meu e dovada. De-atunci, partidul laburist trebuie să le fi alungat. În Irlanda, trebuie să mai fie câteva. O să mă duc să văd.

Am avut și false premoniții, avertismente stângace, întâlniri ratate cu fantomele. Astfel, într-o noapte, am visat numerele de la Loteria Națională. Când m-am trezit, nu mi-am mai amintit decât ultimele două cifre: 78. Am dat fuga la tutungerie, unde se vindeau biletele, și am găsit unul care se termina cu 78. La extragere, niciun bilet câștigător nu se termina cu 78.

Trebuia să plec la Londra. Soția mea își vede mama în vis. Nu am mai făcut de mult vreun parastas pentru ea. Îngrijorată, soția mă roagă să nu iau avionul. „De ce?“, întreb. „Mama te sfătuiește să nu iei avionul. A repetat: «Cade, atenție, cade!»“ Nu iau avionul, iau un bilet la vagonul de dormit. Plec la data stabilită. Intru în compartiment. Iau un somnifer. Mă trezesc

dimineața, pe la ora unsprezece, afară e frumos și suntem pe mare, deși ar fi trebuit să ajungem la Londra de la ora opt. Cer lămuriri însoțitorului de vagon. Expresul Bruxelles – Zürich deraiase în timpul nopții. Erau multe victime. Trenul nostru se putuse opri la doar două sute de metri de vagoanele răsturnate ale trenului care tocmai deraiase. „A fost zgomot mare“, spune însoțitorul. Nu ați auzit nimic? Ce somn greu aveți!“

Mama soției mele dăduse o informație inexactă. Nu avionul nu trebuia să-l iau, ci trenul. Am scăpat însă și de catastrofa feroviară. Probabil s-a lăsat cu ceva rumoare confuză prin lumea morților. Cu ceva „bârfe“. Încurcături, suflete prost informate.

Eram la Oxford, la Maison Française. Venisem pentru a susține o conferință. Seara, la cină, Fluchères, directorul Maison Française, mă anunță că încăperea în care urmează să îmi petrec noaptea e bântuită. O fantomă, fantoma unei bătrâne doamne îmbrăcate în rochie violet, apărea, la două noaptea, în oglindă, o dată pe săptămână, în noaptea de joi spre vineri. Era exact joi seara. Mă duc să mă culc, îmi e prea somn pentru a mai rămâne treaz. Pun ceasul să sune la două fără un sfert. Odată

trezit, sar din pat, mă învelesc într-o pătură, pun un scaun în fața oglinzii și mă așez. Aștept. Sună de două, apoi de două și un sfert, apoi de două și jumătate. Nimeni. Totuși, directorul Maison Française însuși văzuse vizitatoarea. Și mulți alții, de asemenea. Poate că nu ținusem cont de ora englezească.
Noiembrie 1941, la București, sosit din Franța pentru câteva săptămâni, și cu doar câteva zile înainte de întoarcere, în plină noapte, mă trezesc tresărind. Strig: „Cutremur!“ Soția mea se trezește și ea și se dă jos din pat. Toate lucrurile sunt la locul lor, nu fusese niciun cutremur.
Noaptea următoare, s-a mișcat toată casa. Mă trezesc, sar din pat până în mijlocul camerei și strig din nou: „Cutremur!“ Soția mea se trezește. „Iar nebunia aia a ta“, îmi zice. Nici nu termină bine începutul de frază, că se și ridică, înspăimântată. De data asta, casa se zgâlțâia teribil, era cu adevărat cutremur, și încă ce cutremur: unul dintre cele mai grave care au avut loc vreodată în țară. S-au prăbușit imobile mari. Două sate de la munte au fost înghițite de pământ. Nimic nu lăsa să se prevadă cutremurul. De ani întregi, nu mai fusese nicio zguduire. Am aflat din ziare că

vacile, în ajun, începuseră să mugească și reușiseră să fugă din grajduri. Caii, cuprinși de panică, ieșiseră din boxele lor.
Ceilalți au râs de mine: eram singurul care avusese această premoniție, alături de vaci.
Mai târziu, am aflat că, de fapt, nu fusesem singurul. Cu o jumătate de oră înainte de seism, soția lui G. se trezise și reușise să își convingă soțul să se îmbrace și să coboare din cauza, spunea ea, unui pericol iminent. Erau în stradă de câteva minute când a început să se cutremure pământul.
Se spune că poetul T. voia să se întoarcă acasă, după numeroase libații. Tocmai ajunsese cu mașina personală pe trotuar, în fața blocului înalt în care locuia. A văzut clădirea mișcându-se foarte puternic. „Sunt groaznic de beat!“, și-a zis. A ieșit din mașină și a văzut imobilul prăbușindu-se cu un zgomot infernal.
La sfârșitul lui august 1944, mă aflam la Marsilia. Debarcarea aliaților în sudul Franței tocmai avusese loc. Orașul Marsilia nu fusese încă eliberat. Totuși, insurecția izbucnise.
Locuiam la niște prieteni, poetul Léon-Gabriel Gros și soția sa, Mickey. Aveau un mic apartament, la etajul nouă al unui imobil de pe bulevardul Pasteur, între Fortul Saint-Jean și

Fortul Saint-Nicolas, ținute cu dinții de nemții retrași în acele fortărețe. Tunurile de pe vasele englezești și americane trăgeau către Marsilia. Auzeam canonada. Puțin panicați, dar, mai ales, fericiți, Gabriel Gros și cu mine stăteam de vorbă într-o cămăruță care ținea loc de salon. Beam pastis, evident, în așteptarea prânzului. Soția lui gătea în bucătărie. A venit să ne anunțe că masa era gata. Ne-am ridicat. Am făcut câțiva pași pentru a o lua către bucătărie. Nici nu am intrat bine, că am și auzit zgomot de geamuri sparte. Ne-am întors să vedem ce se întâmplase. Nu mai erau ferestre. Pe fotoliul de pe care de-abia ce mă ridicasem de câteva secunde, stătea o magnifică schijă de obuz. Trecusem la un pas de moarte. Însă portretul poetului Voronca, al cărui geam se făcuse țăndări, avea o crăpătură lungă, de la tâmplă până la bărbie. Câteva luni mai târziu, poetul avea să se sinucidă la Paris.

Tot la Marsilia, câteva zile mai târziu. Orașul era eliberat, cu excepția colțului în care locuiam noi, încă în mâinile nemților, pe care nu reușiseră să-i alunge din cele două forturi. Urmau să se predea peste câteva zile. Fără îndoială, tratativele deja începuseră. Focurile de armă încetaseră, dar germanii tot acolo

erau. Băcănia din colțul străzii încă mai avea oblonul de fier coborât. Totuși, se putea intra, trecând prin curtea imobilului, întrucât încăperea din spate avea ușa deschisă. În sfârșit, ne puteam aproviziona. Am cumpărat, printre altele, două sticle cu vin de Corsica, de 14 grade. Mai mulți locatari ai imobilului se aflau, împreună cu noi, la familia Gros. După ce am băut o cantitate apreciabilă de vin, am deschis fereastra. Sub ea era o bordură care dădea ocol întregii clădiri. Bordura avea o lățime între patruzeci și cincizeci de centimetri. Evident, stinsesem lumina din cauza celor din fața geamului. Mi-a venit ideea să mă urc pe bordura aceea. În pofida împotrivirii persoanelor de lângă mine, am urcat și am dat ocol casei, la etajul nouă, lipindu-mă de perete, apoi m-am întors. Fereastra se închide, se trag draperiile, se aprinde lumina și văd în jurul meu chipuri înspăimântate. Mă simțeam cu totul în largul meu. Am spus că era foarte simplu să faci ce făcusem eu, fiindcă o lățime de patruzeci de centimetri era suficientă pentru a permite plimbarea. A doua zi dimineață, mi se reamintește ce făcusem, fereastra a fost deschisă și m-am uitat la bordură, apoi în jos, și am fost cuprins de o uriașă amețeală

retrospectivă: „Cum de-am putut să fac așa ceva?“ Se înserează, bem din nou din vinul corsican. Mă simt din nou foarte sigur pe echilibrul meu, ceea ce făcusem era extrem de simplu, o puteam lua de la capăt. Ceea ce și fac, în pofida opoziției unanime. Refac drumul sigur pe mine și cu plăcere. Ziua următoare mi s-a amintit iarăși ce făcusem. Mă uit la bordură, mă uit în jos și, din nou, amețeala și panica retrospective. În a treia seară, după câteva pahare de vin, mi-am zis că nu exista niciun motiv să-mi fie frică, așa că am vrut să-mi reîncep isprava. Au reușit să mă împiedice. Poate că și eu simtisem nevoia de a face un act de eroism.

Soția mea avea șase ani. Avea jucării în podul unde urca adesea. Într-o zi, a avut surpriza să vadă, în fundul podului, în locul zidului, o grădină mare și lungă, scăldată de soare, sub un cer cenușiu, cu mulți copaci și flori. Nu mai văzuse niciodată o grădină atât de frumoasă. A coborât în fugă și și-a chemat mama și bunica pentru a le arăta grădina. Când acestea au ajuns în pod, nu mai era nici urmă de grădină, ci doar zidul. Era sigură, este și acum, că văzuse acea grădină luminoasă.

Drept care, soția mea a nădăjduit mereu, în copilărie, că, într-o zi sau alta, peretele avea să dispară, iar în locul lui va apărea din nou acel paradis. Mi-a povestit de mai multe ori întâmplarea a cărei nostalgie o resimte încă. Descrierea ei m-a impresionat enorm. Acum câțiva ani, locuiam într-un apartament aflat la parter, destul de întunecos, cu un culoar încă și mai întunecat, care ducea către camera din spate. Într-o noapte, visez că mă plâng de faptul că locuința noastră e atât de întunecoasă, atât de tristă. „Asta fiindcă nu știi, casa noastră poate fi frumoasă și luminoasă, habar nu ai ce e în spatele camerei din capătul coridorului. Hai să vezi!“ A dat la o parte șifonierul cel mare, care ascundea ceea ce credeam a fi peretele. Era intrarea într-o grădină asemănătoare celei pe care mi-o descrisese, așa cum o văzuse când era mică. O grădină plină de copaci și de lumină, care se întindea până departe. Luminoasă în lumină, coborând din cerul albastru, în stânga mea se afla o scară de argint și, alături, un tufiș.
În piesa mea, *Setea și foamea,* despre această grădină vorbesc, grădina pe care o vede Marie

Madeleine la finalul primului act, atunci când, dintr-odată, în disperarea ei, zărește un paradis deschizându-se în lumină.
Am încercat să îi descriu grădina lui Jacques Noël, creatorul de decoruri, pentru a fi cât mai aproape cu putință de grădina pe care mi-o descrisese soția mea.
Cahiers de l'Est, nr. 1
Ianuarie 1975

J'ACCUSE...

Am citit o carte care abia a apărut: *La littérature soviétique*[20], de Alain Préchac. Am aflat din lucrare că acei câțiva mari scriitori ruși contemporani, precum Soljenițîn, Pilniac, Amalrik, Pasternak, Pliouchtch, Brodski, Maldeștam, Ahamatova, Maximov, Nekrasov, Babel, nu au fost singurii care au suferit, care au murit în lagărele sovietice ori care au fost obligați să se exileze.

[20] „Literatura sovietică" (n. tr.).

Au mai fost și Serebriakova, condamnată la douăzeci de ani de lagăr; Vesiolîi, arestat și dispărut; Nikolai Punin, condamnat la mai mulți ani de lagăr; Buharin, exilat în Urali, eliberat și din nou arestat, mort într-un lagăr de trecere; Kliuiev și Klicikov, dispăruți în Siberia; Anatoli Kaminski, Marina Țvetaeva, al cărei bărbat a fost împușcat, iar ei i s-a interzis să publice; Zabolevski, deportat în Siberia; Daniil Harms, interzis; Erdman, refugiat în provincie, nu a putut scrie decât scenarii de music-hall; Kirșon, deși pe linie, a dispărut în 1937; alții, foarte numeroși, nu au mai scris decât literatură pentru copii sau nu au mai semnat decât traduceri; Meyerhold, Kataiev,

Vesiolîi, Klicikov și alții, cu sutele, au fost obligați să dispară, în timp ce Țvetaeva, Vedienski s-au sufocat în lagăre și în teroare, Zoșcenko a fost atacat violent pentru subiectivism, iar publicarea operelor sale a fost interzisă, Spasski a fost dezavuat oficial, Pasternak a fost atacat ca „străin de realitatea sovietică", *Simfonia a IX-a* a lui Ceaikovski a fost considerată de către Saharov și Hrenikov (actualii secretari ai Uniunii compozitorilor) ca fiind dăunătoare maselor. Schneerson, Weinkop, Jitomirski, Mazel, G. Kogan, Yampolski au fost declarați apatrizi și cosmopoliți.

Acești artiști erau acuzați că ilustrează „umorile antipatriotice ale criticii și ale științei muzicale". Un scurt moment de dezgheț a avut loc în vremea lui Hrușciov. Dar spiritul lui Jdanov și neostalinismul au avut câștig de cauză: *La Nouvelle Affectation*[21] (1965), romanul lui Alexander Bek nu a putut fi publicat decât în străinătate. Grossman, prost văzut, moare în 1964. Apartamentul îi este cotrobăit de miliție. Norocul face ca manuscrisul celei mai bune cărți ale sale să

scape de percheziție. Scriitori contestatari precum Andrei Voznesenski și Evtușenko sunt obligați să se ralieze, să se supună.

[21] „Noua numire“ (n. tr.).

Mișcarea literară modernistă Smog, al cărei teoretician era Batchev, iar principalii reprezentanți, Gubanov, Veliceanski, Aleinikov, Lion, susținuți de prozatorul Tarsis, este interzisă în 1966, iar conducătorii ei, arestați de miliție.

La Gazette littéraire officielle[22] îi reproșează lui Zoșcenko, autorul cărții *Les aventures d'un singe*[23], că nu zugrăvește Rusia în culori idilice; *Pravda* îi reproșează că deformează „realitatea“ tocmai fiindcă refuză să idealizeze realul. Peste puțin timp, Ahmatova și Zoșcenko sunt excluși din Uniunea scriitorilor. Platonov, exclus și el din Uniunea scriitorilor, moare măturător. Scriitori ca Iuzovski, Borceagovski, Gurvici, Subotski, Altman sunt acuzați că au răspândit influențe ale Occidentului capitalist și idei cosmopolite. Se manifestă o mișcare antisemită și este atacat Raskin, scriitor rus, de origine evreiască. Schneerson, Weinkop, Jitomirski, Mazel, Kogan, Yampolski sunt declarați apatrizi și cosmopoliți. Siniavski, acuzat că și-a tipărit ilegal operele în

străinătate, este condamnat la șase ani de închisoare. Iuli Marcovici Daniel va fi condamnat la cinci ani de închisoare pentru propagandă antisovietică. Ca urmare a acestui proces, apărătorii celor doi scriitori sunt și ei condamnați, apoi apărătorii apărătorilor. În 1966, Batchev e trimis în Siberia. Gubanov trece pe la sanatoriu. Literatura oficială e muribundă, lipsită astfel de elementele ei cele mai vii, iar singura literatură interesantă este cea samizdat. Grossman, autorul volumului *Panta rhei*, e publicat în samizdat; Grossman petrecuse treizeci de ani într-un lagăr de concentrare. Se ridicase împotriva proletarilor îmburgheziți născuți de socialism. Și alte nume ale altor persecutați, ale altor martiri pot fi adăugate listei de mai sus: Galanskov a murit într-un lagăr. Bogatyriov a murit ucis la el acasă. Lista nu este completă. Tot ce are talent, tot ce are curaj e oprimat, respins, închis, exterminat. După un dezgheț superficial și scurt, începe un nou îngheț, iar acest nou îngheț e în plină desfășurare.

[22] „Gazeta literară oficială“ (n. tr.).

[23] „Aventurile unei maimuțe“ (n. tr.).

Și, în acest timp, guvernele occidentale se pleacă în fața guvernului sovietic. Occidentalii

nu mai au nici onoare, nici independență. Cine poate apăra scriitorii și artiștii sovietici, cărora li se poate adăuga o întreagă listă de scriitori germani, cehoslovaci, români, polonezi, de artiști, de pictori, de muzicieni, de gânditori? Tot ce e spiritualitate e zdrobit sub cizma ajutoarelor grosolane ale politicului. Ce face UNESCO, așa-zisul apărător al culturii? L-am rugat pe un prieten, funcționar al acestei instituții, să-mi spună ce părere are. Mi-a răspuns: „Facem și noi ce putem, evident, sunt puternici, dar suntem și noi buni la ceva, încercăm să evităm ce e mai rău, intervenim cu blândețe, persuasiv, pentru a salva câte un scriitor, câte un intelectual, pentru a-l scoate din închisoare sau pentru a obține un pașaport. Facem și noi ce putem mai bine. Mai salvăm unul ici, altul colo, și atenuăm, da, atenuăm. Știți că nu sunt nici comunist, nici prosovietic, e mai bine să fiu eu în această funcție decât un altul, vreun partizan de-ai lor.“ Funcționarii de la UNESCO nu știu că nu e cazul să-i implore deloc pe sovietici, trebuie să le ceară imperativ: nu utilizezi viclesuguri cu o lege nedreaptă, ci o combați.

Secretarul Institutului Internațional de Teatru, al cărui președinte este un om de teatru oficial

al unei țări din Est, m-a rugat, anul trecut, să scriu un mesaj pentru oamenii de teatru din lumea întreagă, mesaj care se obișnuiește să fie adresat în fiecare an autorilor, publicului, actorilor lumii. Spuneam, în acel mesaj, că nu poate exista viață culturală fără libertate și că niciun creator nu are ce face cu ordinele diferitelor guverne. Mesajul a produs un adevărat scandal în țările din Est. A fost refuzată transmiterea lui. Darcante, secretarul Institutului Internațional de Teatru, a alăturat publicării mesajului o notiță în care spunea că respinge conținutul acestuia. Acum câțiva ani, în Monaco, la o întâlnire internațională a autorilor și a compozitorilor dramatici, am propus ca un mesaj similar să fie adresat tuturor guvernelor lumii. Jean Valmy, asistat de un anume Ziegler, secretar al comisiei, a refuzat transmiterea mesajului.

Societatea autorilor dramatici de la Paris a acceptat să devină mandatarul Societății autorilor sovietici. Conform acordului stabilit între oficialii sovietici și Societatea autorilor dramatici, aceasta poate refuza punerea în scenă a unei opere semnate de un cetățean sovietic, dacă Ministerul sovietic al Culturii se opune. Nu doar autorii sovietici care vor să fie

jucați nu o pot face, întrucât societatea noastră nu discută decât cu oficialii sovietici, ci oricare alt cetățean al țărilor din Est, care se află în străinătate, riscă aceeași interdicție. Autorii dramatici francezi nu au niciun avantaj în urma acestei aserviri: operele lor nu sunt, cu toate acestea, jucate în Rusia sovietică. Din contră, ca rezultat al acestui acord, am putut vedea revărsându-se pe marile noastre ecrane, pe canalele de televiziune, pe scenele teatrelor, o cantitate enormă de produse rusești.
Editorii francezi rezistă mai bine. Acesta este motivul pentru care atâtea opere ale disidenților sovietici au putut fi publicate în Franța. Însă apărarea lor începe să slăbească. Un editor parizian, romancier și el, a hotărât să publice cartea unui scriitor din Est. Era vorba despre amintiri din închisoare, scrise cu un umor tragic, umor negru. Numai că respectivul editor a făcut o călătorie în capitala acelei țări din Est, unde a fost acceptată publicarea unui roman al său. Drept care, editorul francez a revenit asupra deciziei de a publica volumul fostului prizonier.
În timp ce talentați scriitori disidenți sovietici se găseau în închisoare, le era interzis dreptul la exprimare sau erau alungați din țările lor,

Societatea oamenilor de litere organiza recent o mare recepție în onoarea unor scriitori sovietici oficiali, aflați în trecere prin Paris. Cu excepția lui Evtușenko și Voznesenski, toți ceilalți scriitori erau doar niște scribi pe linie, funcționari oficiali, academiști, obedienți, profitori, submediocri.

Cel puțin, dacă Societatea autorilor și Societatea oamenilor de litere tot sunt în relații atât de bune cu oficialitățile sovietice, le-ar putea da prin cap gândul de a interveni pe lângă acestea pentru a-și scoate din închisori și din lagăre confrații mai curajoși. Însă nici că se gândesc la așa ceva, nici că îndrăznesc, nici că vor. Din contră, organizează călătorii și vizite oficiale în țările care au inventat gulagurile. Și-apoi, trăiască vodca de la recepțiile moscovite!

Le Figaro

24 decembrie 1977

ACEȘTI AMERICANI ANTIAMERICANI

Uimitoare America, uimitoare California! În pofida ultimelor cutremure, oricând posibile, californienii trăiesc într-o anume inconștiență, voită ori nu, față de tot ce se petrece mai la est de ei.

Marea majoritate a populației habar nu are ce se întâmplă la New York și, mai ales, ce se întâmplă în Europa, în Rusia, în Liban, în Vietnam, în Cambodgia. O singură persoană cu care am stat de vorbă despre invadarea progresivă, de către sovietici, a Africii, a Orientului Mijlociu, a Europei și, eventual și nu peste mult, a Americii de Sud, unde revoltele „spontane“ și abil teleghidate pot face în orice clipă să sară învelișul protector american și să încheie încercuirea Statelor Unite, o singură persoană mi-a spus că Statele Unite constituie ultima fortăreață a libertății noastre.

Vedem bine că, pe măsură ce sovieticii înaintează, americanii se retrag. Deși Cuba e un pumn înfipt în coastele americane, americanii nu știu, nu vor să știe nimic.

Dintr-o sută de studenți, nouăzeci și cinci sunt depolitizați, iar cinci sunt marxiști: aceștia însă sunt activi, răzbătători. Cei care se cheamă intelectualii americani, adică jurnaliștii, romancierii, actorii, editorii, avocații, sunt de stânga, în ciuda tuturor greșelilor istorice, care pot fi imputate, de cincizeci de ani încoace, stângii. Această stare de spirit există și la New York. „Dumnezeu a murit, Marx a murit și nici eu nu mă simt prea bine“, spunea un slogan în 1968.

Americanii de stânga nu se simt nici ei foarte bine în propria piele, dar, pentru ei, pentru intelectualii de mâna a doua, Marx rămâne viu. Nici la Los Angeles, nici la New York nu sunt cunoscute crizele de conștiință ale partidelor comuniste de mai peste tot în lume. Cărțile noilor filosofi, cum ar fi Glucksmann, Bernard-Henri Lévy, Jean-Marie Benoist, Besançon etc., se află la editori americani, care îi au în vedere ca opțiune, *fără a se decide să îi publice*. Ca să nu mai vorbim despre Thierry Maulnier, Raymond Aron, Jean-François Revel și despre mine însumi, printre alții, care sunt în carantină, în birourile editorului meu american.

Cât privește noii mari autori sovietici, aceștia nu prea sunt iubiți. Soljenițîn le pare „prea orgolios“ și dă bine să zici, de pildă, despre înaltul funcționar sovietic de la ONU, care nu s-a mai întors acasă, ci s-a refugiat în Statele Unite, că e plătit de CIA. Unul dintre editorii mei americani afirma, fără să glumească, faptul că CIA chiar îi făcuse cadou o amantă funcționarului refugiat.

Ah, ce șmecher e editorul meu, cât de bine informat și cum nu poate fi el păcălit! În realitate, e victimă a tuturor șarlataniilor, clasice de acum, care au copleșit mai bine de o jumătate de veac conștiințele europene. Acestor oameni nu trebuie să le spui, mai ales, că America are și latura ei bună, că Planul Marshall ajutase o bună parte a lumii să supraviețuiască și că hegemonia ei nu avea nimic de-a face cu imperialismul totalitar și cinic al rușilor. Numai că americanii vor să se simtă vinovați, au nevoie să fie vinovați, masochism pe care l-a cunoscut și Franța acum nu mult timp. Simțeam continuu nevoia de a le ridica moralul. Încercam s-o fac. Le spuneam că antiamericanismul american nu era decât produsul antiamericanismului de la

Café de Flore și Les Deux Magots[24], dar că, în Europa, antiamericanismul era de-a binelea demodat.

[24] Café de Flore și Les Deux Magots sunt două cafenele pariziene celebre, din Saint-Germain-des-Prés, centre ale vieții artistice, frecventate, într-o anumită perioadă, de personalități ale stângii radicale, de Sartre, Simone de Beauvoir etc. (n. tr.).

E ciudat că acest antiamericanism a început în Franța, în 1945, chiar după eliberarea țării de către americani sau cu ajutorul serios al americanilor. Încă din 1945, într-adevăr, piesele de teatru ale lui Sartre, romane precum *Ora 25*[25] dovedeau o ură deplasată la adresa americanilor, dar nu suflau un cuvințel împotriva rușilor care semnaseră pactul cu Hitler, în 1939, permițând acestuia să se arunce asupra Occidentului. Când oameni precum Kravcenko sau uimitorul Arthur Koestler și mulți alții încercau să pună lucrurile la punct, afirmând că Statele Unite nu erau nici dușmanul Franței, nici al Europei, erau înjurați.

[25] Cartea lui Constantin Virgil Gheorghiu, apărută în 1949 (n. tr.).

Noi, ceilalți, o știm deja. Americanii nu vor s-o știe. Ei nu recunosc că noi nu suntem antiamericani. Nu pricep nici cum europenii cred că greșelile lui Nixon nu erau chiar atât de

grave. Pe de altă parte, în pofida oricărei evidențe, nu vor să fie cu niciun chip de acord că regimul proamerican de la Saigon era infinit mai puțin groaznic decât actualul regim de la Hanoi.
Pentru antiamericanii stângiști, nici în ziua de azi nu poate veni nimic bun din America. Trebuie să se spună că sunt naziști, că sunt toți rasiști și că societatea de consum e mai rea decât toate societățile sărăciei. Îi ușurează să fie calomniați, înjurați.
Acum sunt bântuiți de răul pe care li l-au făcut indienilor, pieilor roșii. Mai exact, nu este vorba de răul pe care l-au putut face, ci de răul pe care continuă să li-l facă. Am auzit, la New York, trei mărturii despre situația actuală a pieilor roșii, despre rezervații. Cea mai mare parte dintre pieile roșii nu vrea să muncească. „Este dreptul lor", îmi zice un avocat. Mărturia francezului mă încredința că indienii erau plătiți cu minimul pe economie, având, bineînțeles, mașină și televiziune la dispoziție. Minimul respectiv e confortabil. „Nu este adevărat", afirmă avocatul, „trăiesc în niște magherniță, în mizerie, trăiesc în ghetouri."
Întreb: „Este interzis să își părăsească ghetourile și să fie asimilați de societatea

americană? „Asta nu vor, întrucât țin să își păstreze tradițiile culturale.“ „Dacă vreuna dintre fetele lor se mărită cu un alb american, e oare respinsă de comunitate?“ „Da, dar numai din cauză că sunt condiționați astfel“, îmi răspunde avocatul, „După ce au trăit în rezervație până la unsprezece ani și jumătate“ (de ce nu până la unsprezece sau până la doisprezece?) „nu se mai pot integra într-o altă societate și-atunci trăiesc în magherniţele acelea, marginalizați.“ „Deci este vina lor“, spun, „dacă poate fi vorba despre o vină, fiindcă vor să își păstreze, după cum mi-ați spus că au dreptul, cultura ancestrală.“ „Da, au dreptul“, zice avocatul, „să își păstreze cultura ancestrală, dar trăiesc într-un ghetou mizerabil.“ „Atunci, să plece din rezervație.“ „Nu trebuie obligați!“ „Dacă vor continua să se căsătorească între ei, se vor stinge, sau își vor păstra cultura și se vor stinge, sau vor ieși din ghetouri și se vor integra în societatea americană.“ „Nu e adevărat“, îmi răspunde avocatul, „suntem rasiști și-i persecutăm.“ „Atunci, și ei sunt rasiști, chiar admițând că este vorba despre un rasism justificat.“ „Nu vor să iasă din ghetourile lor și nu are nimeni dreptul să îi oblige.“ „Drept care, vor pieri, iar

dumneavoastră sunteți într-o contradicție absolută: ori trebuie să iasă, ori nu trebuie, nu e altă ieșire. Ce soluție propuneți?“, îl mai întreb pe avocat. „Suntem vinovați, suntem vinovați“, repetă avocatul, în loc să propună o soluție, imposibilă de altfel!

Suntem cu toții vinovați de crime unii față de alții, dar toate țările care au comis genocide, masacre, care au oprimat popoare, categorii sociale întregi sunt acum în afara oricărei vinovății. Americanii ar trebui să privească spre viitor, este unica modalitate de a-și depăși vinovăția. Această autopedepsire pe care și-o aplică, acest masochism care continuă să-i bântuie vor face încă și mai mult rău, vor fi mai periculoase pentru omenire decât tot ce a făcut omenirea împotriva ei înseși, de atâtea secole la rând.

Da, spun, America a făcut mult rău, toată lumea a făcut mult rău întregii lumi, însă americanii au făcut mai puțin rău decât alte națiii.

Trăiască America totuși, cea care ne-a salvat de nazism!

Interlocutorii se uită urât la mine. Pentru a fi apreciat în America, nu trebuie, mai ales, să spui că americanii nu sunt cei mai mari criminali ai omenirii.

Le Figaro

25 decembrie 1978

CONTRA REGIZORILOR CENZORI

Regizorul la modă nu mai este interesat de altceva în afară de propriile toane.
Sau de propria ideologie. Ce devine autorul?
Dar publicul? Unde merge, de altfel, teatrul aflat în plină criză?

Maurice Chevalier îmi spunea, într-o zi, că actorii sunt călugării vremii noastre.

Tocmai îmi văzuse cele două mici piese, *Cântăreața cheală* și *Lecția*, care încă se mai joacă la Théâtre de la Huchette. Un teatru vechi, murdar, delabrat și mic-micuț: între optzeci și optzeci și cinci de locuri.

Eram la cafeneaua din fața teatrului, împreună cu un prieten, când au început să iasă actorii. Una dintre actrițe, radiind, s-a apropiat de mine pentru a-mi spune: „Am avut un public bun în seara asta, foarte bun.“ În timp ce actorii munceau pentru mine, am stat să beau liniștit. Simțeam o anume vinovăție. Cu ce drept încărcam actorii cu angoasele ori cu farsele mele?

Pentru că așa este, actorul își asumă fantasmele, visele, coșmarurile altuia. Și le și apără. Le încarnează. Fără îndoială, se și regăsește în

crizele altuia. Totuși, autorul e cel care rămâne îndatorat. Cu siguranță, actorii vorbesc și despre ei prin intermediul meu, dar tot eu sunt cel care, încă mai mult, vorbesc prin el, prin ei, grație lor.

Prima dată când am asistat la o repetiție pentru prima mea comedie, am fost cuprins de un sentiment straniu, un amestec de fericire și de stare de rău. Aveam oare dreptul să imit Creatorul? Aveam oare dreptul să dau naștere unor ființe? Spectacolul de teatru se sfârșește noaptea. Spectacolul lumii va sfârși la fel. O nouă manifestare divină o va înlocui pe cea de acum, tot așa cum un nou spectacol va veni să ia locul celui vechi, în teatru. Dar poți să te joci de-a Dumnezeu? Cândva, Bisericile nu o permiteau nicidecum și excomunicau actorii, nu și autorul, deși acesta era cu mult mai vinovat și mai răspunzător. Între autor și interpreți există o înrudire spirituală, care se stabilește în mod intim, sunt uniți de legături spirituale foarte profunde.

Ce vine să facă regizorul care se interpune între autor și actori? Nu cumva este un intrus? Pe vremuri, autorul era cel care, împreună cu *capo comico*, cel mai bătrân dintre actori, făcea regulile spectacolului.

Ereziile moderne țin să așeze, în ziua de azi, regizorul mai presus de autor. Se încearcă să fie considerat ca adevărat autor al operei. Ca și când s-ar spune că antreprenorul sau zidarul sunt adevărații creatori ai clădirii. Inventarea regizorului datează, cred, de la André Antoine, de la finalul secolului trecut. De fapt, Antoine era un maestru al actorilor, îi învăța să joace, le era profesor. Regizorul poate fi văzut ca un dirijor. Ceea ce nu-l împiedică să fie genial. Însă geniul este altul. Există foarte mari dirijori care nu s-au dat niciodată drept autorii operei. Aceștia imprimă orchestrei mișcarea, ritmul, respirația lor, dar sufletul operei rămâne intact. Regizorul modern are alte pretenții. L-am avut pe Piscator. În ziua de azi, îl avem pe Peter Brook, principalul răufăcător al spectacolelor noastre. Există regizori care trunchiază o operă sau, dimpotrivă, o augmentează, adăugându-i fragmente dintr-o altă sau din alte piese ale autorului.

Un tânăr regizor francez îl cenzura pe Molière, declarând că una sau alta dintre scene era prost scrisă. În ziua de azi, e la modă să mergi să vezi *Mizantropul*, dar nu de Molière, ci de Planchon, *Regele Lear,* dar nu de Shakespeare,

ci de același Peter Brook, pe care l-am amintit mai sus. Da, chiar așa se și intitulau, deseori, anumite cronici teatrale din ziare.
Alți regizori încep cu finalul piesei de teatru și încheie cu începutul. De parcă autorul nu ar fi știut ce face. Trebuie spus că nu s-a auzit niciodată de vreun dirijor care să intercaleze într-o simfonie a lui Beethoven pasaje dintr-o altă simfonie a lui Beethoven. Așa s-ar întâmpla însă, dacă dirijorul ar deveni regizor muzical.
Chiar și în cinematografie, ar trebui reconsiderată concepția conform căreia regizorul este autorul filmului: autorul filmului sau al spectacolului de teatru, autorul adevărat este acela care dă sensul, linia conceptuală a unei lucrări anume. Iar aceștia sunt scenaristul sau autorul dramatic.
Este adevărat că există regizori de film și, poate, și de teatru care modifică ori vor să modifice scenarii ori piese de teatru comandate.
Jean Vilar mi-a cerut să vadă manuscrisul uneia dintre piesele mele. „Schimbați actul al treilea“, mi-a spus, „întrucât cutare personaj, care se găsește în primul act, nu mai apare și în al treilea, or eu îl vreau și în al treilea act.“ N-am vrut cu niciun chip. Un alt regizor atent, exact,

José Quaglio, a montat atunci *Ucigaș fără simbrie*, al cărui monolog final, pe care Vilar dorea să-l schimbe, se învață acum în școlile de teatru.

Regizorul la modă nu vrea să știe decât de propriul lui chef. De propriul capriciu. Ori de bunul-plac al ideologiei pe care vrea să o scoată în evidență. Deja Stanislavski și mulți alți regizori din ziua de azi se iau drept maeștri ai gândirii. Atâta doar că nu sunt deloc maeștri ai gândirii, ci ideologia manevrează gândirea în locul lor, iar ei nu sunt decât uneltele acestui mod de a gândi.

Regizorul ar trebui să fie caracterizat de fidelitate și obiectivitate. Bineînțeles, totul este subiectiv, dar este vorba despre a fi obiectiv în subiectivitate. Și, când zic „fidelitate“, înțeleg că orice fidelitate este impregnată de personalitatea regizorului în așa fel încât este vorba despre o fidelitate absolut subiectivă. Lucrul nu este grav decât atunci când infidelitatea este profesiunea lui de credință. Regizorul trebuie să releve, să descifreze ceea ce e sau ceea ce se poate descoperi mai adevărat ori mai profund în opera pe care o alege.

Nu am avut de-a face decât o singură dată, de curând, cu un regizor conștient și deliberat

infidel. Pentru el, între autor și regizor era competiție. În realitate, trebuie să fie colaborare, fiecare fiind complicele celuilalt. Primele mele piese de teatru se numeau, eu le numeam, „antipiese“, „farse tragice“, „drame comice“ etc. Unul dintre defectele regiei, principalul, este de a fi „teatrală“, tot așa cum se spune despre o carte că e livrescă. Cel mai mare defect al literaturii este acela de a fi „literară“.

Aș vrea să sucesc gâtul teatralității, la fel cum Verlaine sucea gâtul elocinței.

Cântăreața cheală însă, prima mea piesă, care își dorea să arunce în aer teatralitatea, a ajuns, până la urmă, să se conformeze.

„Este ceva mai bun decât colaborarea dintre autor și regizor, ei trebuie să coabiteze“, îmi spune Simone Ben Mussa[26].

[26] Simone Ben Mussa (1931-2001) – regizor, dramaturg, scenograf, scriitor francez, născută la Tunis (n. tr.).

După cum am mai spus, actorii se lasă locuiți de text. Nu voi fi niciodată îndeajuns de recunoscător actorilor care au binevoit să mă primească în ei. Am avut norocul de a avea drept interpreți cei mai buni actori ai Parisului, chiar dacă nu cei mai cunoscuți: Rosette

Zucchelli, Claude Mansard, Chauffard. Dar și în ziua de azi, minunații Jacques Mauclair și Tsilla Chelton, Nicolas Bataille și prietenii lor. Dacă văd o punere în scenă a lui Strehler, sunt uluit de perfecțiunea lui. Totuși, dau înapoi în fața acestei dovezi de abilitate, de artă excesivă. Perfecționismul, excesul de teatralitate sunt moartea teatrului. În numele vieții, în numele pasiunilor vii, în numele inspirației, în numele dreptului la stângăcie, cred că trebuie să combat perfecțiunea sau, mai degrabă, perfecționismul. Combaterea artei nu era oare pariul dadaiștilor?

Le Figaro
10 februarie 1979

STALIN: ARHETIPUL TIRANULUI

Guy Lardreau publică la Grasset *La Mort de Joseph Staline*[27] sub titlul „Bouffonnerie philosophique[28]“. Cred că este pentru întâia oară când se îndrăznește, în Franța, atacarea nu doar a mitului puterii burgheze, dar și a mitului puterii revoluționare. Și a tuturor puterilor. Am un prieten care a încercat să facă o piesă de teatru despre Stalin, vreau să spun, una de critică negativă. Numai că, în această piesă, în care crimele lui Stalin și tirania lui erau denunțate, se găsea, în final, și o ezitare a denunțului: „Istoria“ îi dă dreptate lui Stalin, care, din crimă în crimă, din masacru în masacru, din viclenii și minciuni în viclenii și minciuni, a făcut din Rusia primul sau al doilea Imperiu al lumii. De parcă Istoria avea sens! De parcă spiritualul ar putea fi sacrificat pentru Istorie! De parcă Istoria politică nu ar fi amenințarea care apasă în permanență asupra valorilor culturii și ale spiritului. Istoria e vulgară. Nu cel mai puternic e cel ce are dreptate.

[27] „Moartea lui Iosif Stalin“ (n. tr.).

[28] „Bufonierie filosofică“ (n. tr.).

De fapt, piesa acestui prieten nu a putut fi jucată, căci i s-a refuzat autorizația tinerei trupe olandeze. A fost doar o repetiție generală. După care, ambasadorul URSS a făcut demersurile necesare pe lângă autoritățile olandeze, ca spectacolul să nu fie jucat. *La Mort de Joseph Staline*, de Guy Lardreau, a fost și ea prezentată unui animator de avangardă, care nu a îndrăznit să monteze spectacolul. Totuși, ce piesă puternică! Autorul a făcut din Stalin arhetipul tiranului. Astfel, Stalin scapă Istoriei imediate, e supraistoric, este o funcție diabolică insinuându-se în Istorie, este o funcție și un funcționar pe care Istoria îi utilizează intermitent, ba chiar foarte des. Un funcționar, într-adevăr. E grotesc și derizoriu, cum a fost și Hitler, dar, de asemenea, tragic: moartea lui Hitler nu a fost și ea la fel? Guy Lardreau face din Stalin un soi de Ubu și de rege Lear. Bizar amestec, totuși corect, fiindcă sfârșitul tiranului, părăsit de ai lui, devine jalnic.

Cine e Stalin, dincolo de aparența lui grotescă ori tragică? După cum tocmai am spus, un funcționar. Și un om ca toți ceilalți. Prins în angrenajul mașinăriei marxiste, dus până la vârful statului, face exact ceea ce ar fi făcut

oricine altcineva în locul lui: birocrație. Semnează un ordin ici, o reglementare colo, refuză ori își dă acordul cerut de colaboratori, semnează un tratat de „prietenie“ cu reprezentanții unei țări străine, semnează și iar semnează, mai semnează și rapoartele care-i sunt prezentate, ordine de misiune, de fapt, migălește ca să se afle-n treabă. Nici nu știe, ori abia de știe, la modul abstract, că toate semnăturile lui sunt ucigașe, genocidare. E prizonierul Partidului, al imensei carcase a Administrației. E prins în capcană.

Prin urmare, dictatorul Stalin este, pe de o parte, încarnarea răului esențial, care e aici de la începutul Istoriei și care se insinuează în aceasta. Pe de altă parte, e rodul, e produsul unei serii de evenimente concrete (care au dus până la bolșevism). Bineînțeles, Stalin este un monstru, la fel ca Hitler. Însă Stalin este și expresia a ceea ce este monstruos în noi toți. Latura aceasta monstruoasă a omului se dezvoltă violent, vertiginos în favoarea anumitor situații istorice: revoluții, reprimarea revoluțiilor, războaie etc. Au fost mulți mici Hitler: paznicii lagărelor de concentrare, șefii SS. Au fost mulți mici Stalin și mai sunt încă, aceia care conduc lagărele sau doar colhozurile,

fără a mai pune la socoteală atâția alții din atâtea alte țări. Dați-i un strop de putere unui om și deja tinde să se dezvolte în el ispita abuzului. Dați-i puteri depline și iată tiranul. Și asta, în numele celor mai generoase, în aparență, ideologii. În aparență, fiindcă, în spatele ecranului ideologic, se naște, trăiește, se dezvoltă iraționalitatea crimei. Mă gândesc la o scriere a lui Siniavski, o poveste, operă de ficțiune, dar cu atât mai adevărată, în care autorul își imaginează că, timp de douăzeci și patru de ore, cetățenii au dreptul să omoare pe toată lumea. Ce amestec de tentație și de angoasă pentru toți aceia! Dar ce tentație, cu atât mai mare, pentru cel căruia i se dă dreptul de a ucide, asigurându-i impunitatea. Și, în spatele celui mai mare, numeroasa trupă a celor care pot omorî ori pot pune să se omoare în numele ideologiei triumfătoare.

Statul e pavăza crimei. Statul împinge la crimă, justifică crimă. Revoluția se face împotriva Statului. Statul instituționalizează revoluția. Revoluția ajunge să se identifice cu Statul. Nicio filosofie, nicio ideologie nu mai frământă dictatorul. Acesta nu mai este altceva decât o natură tiranică, ce nu mai ține cont decât de natura umană pe care o cunoaște perfect și,

cunoscând-o, o domină. Spațiul rezervat revoluției devine un imperiu care tinde să se mărească, impietând asupra celorlalți, conform unor legi care sunt, pur și simplu, ilogice, biologice. Cultura care, singura, ar putea lăsa omul să respire, și care i-ar putea oferi puțină libertate este înghițită de Stat. Trebuie ca totul să devină Stat, trebuie ca fiecare individ să nu se mai mobilizeze decât pentru Stat, ca demersul lui să fie un demers al Statului, să se hrănească pentru Stat, visurile lui să fie visurile Statului și, în acel moment, proclamă *Staline* al lui Lardreau, Statul fiind toți, să nu mai existe Stat.

Dar cartea lui Lardreau este mult mai bogată de atât. Lucrurile nu sunt atât de simple. Când Stalin ajunge în pragul morții, își închipuie că a făcut bine ce a făcut. După cum o spune în prefață, autorul ne arată că adevărul are numeroase fațete și contradicții. Iată motivul pentru care trebuie citită această carte teribilă. Iată de ce trebuie să fie încarnată pe o scenă.

Le Figaro
4 martie 1978

SCRISOARE PENTRU M.

Paris, 4 ianuarie 1979

Dragă M.,

La mulți ani și cele mai bune urări pentru noul an! Nu ți-am putut citi încă, în întregime, cartea, dar am parcurs câteva pasaje. Firește, am dat de paginile privitoare la mine. După cum spui, a fost evident imposibil să tipărești toate textele pe care le-ai putut citi ori scrie de-a lungul anilor.

Mi-ar fi plăcut totuși să te fi referit cel puțin o dată la articolele mele politice, care sunt numeroase și care constituie o parte importantă a activității mele. Dar, desigur, chiar și așa cum este, cartea ta va constitui o mărturie importantă, care va fi citită și în România de azi, și în aceea, liberă, de mâine. În ceea ce privește articolele mele politice, țin mult la ele, întrucât erau totuși în bună măsură insolite în anii în care au început să apară.

Nu prea sunt de acord nici cu textul tău critic referitor la *Setea și foamea*. Desigur, aș fi preferat să publici cronica ta la *Regele moare*.

În afara lui Bob Wilson, nu există, deocamdată, în ziua de azi, nici autori care să ne înlocuiască, nici care, cu atât mai mult, să se revolte împotriva noastră.
În privința pieselor din cea de-a doua mea perioadă de creație, mă întreb dacă nu cumva, fără voia ta, nu te-ai lăsat influențată de critica pariziană stângistă. Într-adevăr, și o știi cu siguranță, acești critici s-au apucat să mă atace și să nege valoarea pieselor mele într-o nouă manieră, de ciudă. Unii au făcut presiuni asupra mea spre a deveni un autor „angajat“, adică marxist și brechtian. După care am luat pozițiile pe care le știi. Departe de a mă angaja în sensul pe care mi-l spuseseră, am scris piese ne-„angajate“, dar de un cu totul alt fel de angajare.
În primele mele piese de teatru, am distrus personajul, după care l-am reintrodus pentru a-mi încarna, dându-le chip, fantasmele: astfel, au apărut Béranger, Ucigașul fără simbrie, Rinocerii, Regele, din *Regele moare*, și Jean, din *Setea și foamea*.
Spui că nu știam prea bine, în legătură cu *Cântăreața cheală*, dacă am realizat ori nu o piesă de teatru. În orice caz, am fost sigur că aveam o antipiesă. Nu eram nici un naiv, nici

un novice. Aveam, în urmă, un întreg trecut literar: zeci și zeci de articole publicate în periodice românești, o culegere mică de poeme care nu erau bune și, mai ales, o carte, *Nu*, în care încercam să arunc în aer critica. Doream să repet o experiență similară, aruncând în aer teatrul. Încă o dată, știam foarte bine ce făceam, adică, dacă nu o piesă de teatru, atunci o antipiesă, și așa se și subintitula piesa pe care ți-o dădusem și care știam foarte bine ce era, chiar întrebându-mă dacă s-ar fi putut juca în condițiile de atunci. Eram atât de sigur că era cu adevărat „ceva", încât am prezentat-o mai întâi lui Bernard Grasset, în 1949, iar verdictul a fost: Nu va trece niciodată rampa. Departe de a mă descuraja, i-am prezentat piesa lui P.A. Touchard, care pe atunci era administratorul Comediei Franceze, nu în speranța de a fi preluată de Teatrul Francez, ci în aceea de a fi trimisă, după cum solicitasem, Companiei Grenier-Hussenot. Nu a făcut-o, nu a vrut să o facă. Apoi am încercat a treia oară, încredințând piesa unei prietene, prin intermediul unui alt prieten, o prietenă a soției lui Michel Vitold. Îmi închipui că Michel Vitold nu a citit niciodată manuscrisul. În orice caz, nu a reacționat în niciun fel.

Tu ai fost șansa mea, arătându-i piesa lui Nicolas Bataille. Există câteva mici erori, din cauza modificării, în timp, a amintirilor tale despre *Cântăreața cheală*.

1. Manuscrisul prezentat nu se numea „Plouă cu câini și cu pisici“, traducere literală a dictonului englezesc. Titlul era: „L'anglais sans peine“. Piesa, zice Nicolas Bataille, a citit-o singur în metrou. Cei din jur îl priveau cu mirare cum râdea, citind de unul singur. Ulterior, i-a arătat piesa lui Paulette Frantz, care l-a sfătui pe Bataille să o monteze negreșit. Lectura cu voce tare, în fața actorilor trupei, s-a întâmplat mai târziu. Cu tine de față. Și te-ai explicat.

Versiunea românească se chema *Englezește fără profesor*. Manuscrisul trebuie să se găsească la Petru Comarnescu, în arhivele acestui prieten care a murit. I-am trimis un text și lui Oscar Lemnaru, dar nu știu ce a făcut cu acel manuscris.

Așadar, Nicolas Bataille dorea ca piesa să se intituleze „Plouă cu câini și cu pisici“, ceea ce nu am acceptat. Titlul „Englezește fără profesor“ nu-i convenea lui Bataille, din cauza confuziei care s-ar fi putut face. Am un exemplar al textului românesc printre hârtiile

mele. Bataille nu dorea ca piesa să se cheme „Englezește fără profesor“ *(L'anglais sans peine)* din cauza confuziei care s-ar fi putut crea cu piesa lui Tristan Bernard, „Engleza așa cum se vorbește ea“ *(L'anglais tel qu'on le parle)*. I-am mai propus „Țicnelile bing ben“ *(Bing ben follies)*, apoi „O oră de engleză“ *(Une heure d'anglais)*, apoi „Ora de engleză“ *(L'heure d'anglais)*. Membrii trupei preferau un alt titlu. Titlu dat de Henri-Jacques Huet, involuntar, din cauza unui lapsus. Repetându-și monologul cu „guturaiul“, pe care îl spune pompierul, Henri-Jacques Huet a pronunțat în loc de „o cântăreață blondă“, „o cântăreață cheală“. N-am lăsat să-mi scape ocazia și am cerut ca titlul piesei să fie „Cântăreața cheală“. După o ușoară ezitare, titlul a fost acceptat. Și, astfel, „cântăreața cheală“ a devenit *Cântăreața cheală*. (Am înlocuit, astfel, în monolog, „cântăreața blondă“ cu „învățătoarea blondă“.) Piesa fusese scrisă după cum văzusem textele pieselor de teatru de până atunci: cu decupaj pe scene. Astfel: Scena I: Familia Smith; Scena II: Familia Smith, Bona; Scena III: Familia Martin; Scena V sau VI: Familia Martin și Familia Smith etc.

Existau indicații regizorale destul de numeroase. Astfel, notasem bătăile pendulei, după care am uitat de pendulă, care nu a mai sunat deloc în a doua parte a piesei.
În privința regiei: la început, ne doream să jucăm spectacolul în cheie comică, cu gaguri, dar asta nu satisfăcea pe nimeni. (Acum, Daniel Benoin a înscenat piesa cu gaguri și noi referințe. Trebuie să iasă, cred, în februarie, pe *France 3*.)
Atunci, Nicolas Bataille s-a adresat lui Akakia-Viala, care a sugerat montarea ca pe o dramă de Ibsen. Repetițiile au avut loc fără tine, cu Akakia-Viala, timp de o săptămână. După acea săptămână, ai venit la Nicolas Bataille, și piesa a fost repetată în prezența ta, fără gaguri. La sfârșitul repetiției, ai spus: „Copii, dar chiar că m-am plictisit.“ S-a pus atunci în discuție rostul acelei modalități de interpretare. După o ezitare, ai fost de acord. Acum, piesa nu se mai joacă dramatic la Huchette, ci aproape bulevardier. Această punere în scenă, publicul a făcut-o.
Nicolas Bataille a suprimat o anecdotă spusă de Mr. Smith, pe care am reintrodus-o eu în text. Se scosese finalul care prevedea masacrarea publicului, fiindcă era „imposibil de montat“.

Nu cred asta, ar fi fost de ajuns să ai niște oameni ai tăi în sală. Scena a fost reintrodusă în cartea *Cântăreața cheală,* publicată de Massin, cu fotografii de Cohen, la Gallimard. Mai era un final posibil, și acesta publicat în ediția Massin: la sfârșitul spectacolului, actorii anunțau „iată autorul", apoi, așezându-se de o parte și de alta a scenei, aplaudau autorul, lăsându-l să înainteze către avanscenă. Autorul trebuia să își arate pumnul publicului și să-i spună: „Gașcă de ticăloși, vă pun eu pielea pe băț!" Ar fi fost suficient și să arate doar pumnul. În textul românesc, jocurile de cuvinte sunt altele, cărora le-am găsit echivalente franțuzești: în loc de „cocu, cocarde cochon" și în loc de „quelle cascade de cascades", în română era „casă, căcasă, casă, căcasă, casă, căcasă", în trei rânduri, și „marițo țațo cur de cratiță".

După părerea mea, Akakia-Viala a diminuat mult forța explozivă a piesei, lucru regretabil. Cu acei actori atât de tineri la vremea respectivă, spectacolul ar fi putut fi mult mai plin de energie.

La primăvară, plec în California, unde intenționez să fac o punere în scenă care să țină cont de primele cerințe.

Scena familiei Martin trebuia să fie jucată pe ton monocord, inexpresiv, static, or Nicolas Bataille, apoi toată lumea au jucat-o pe ton dramatic. În concepția mea, anecdotele ar trebui spuse așezat, pe ton neutru și inexpresiv. La sfârșit însă, ar trebui să se declanșeze scandalul. Cam pe acest ton, monocord și monoton, joacă personajele din *La chevauchée fantastique sur le lac de Constance*[29] a lui Peter Handke.

[29] „Cavalcada fantastică pe lacul Constanța“ (n. tr.).

În ceea ce privește cuvântul „cheval“ sau „cal“, pe care îl pronunțam de zeci de ori la rând, era un exercițiu mental, pe care mi se mai întâmplă să îl practic și în ziua de azi, ca să golesc cuvintele de orice conținut, de orice sens. Piesa însăși era un exercițiu de „desemnificare“ a oricărui limbaj.

Dacă deseori am repetat că piesa *Cântăreața chelă* nu voia să însemne nimic, este, pe de o parte, pentru a evita interpretările politice sau lingvistico-politice, care, de exemplu, se doreau a fi puse pe seama mea la vremea respectivă. Că piesa era o parodie a teatrului și a limbajului burghez, pe de altă parte, și asta era adevărat, fiindcă îmi doream să realizez vidul ontologic așa cum, de pildă, am făcut în *Scaunele*.

Mai este și explozia finală, care a fost escamotată și pe care vreau să o refac primăvara aceasta, deși e puțin cam târziu.
În orice caz, așa cum e jucată, mulțumită ție e jucată această piesă. Cred că nu aș fi scris o a doua piesă de teatru – *Lecția*, la câteva săptămâni după *Cântăreață* –, dacă aceasta din urmă nu ar fi văzut lumina rampei, lucru pentru care îți sunt recunoscător. Tu și Nicolas, apoi Paulette, apoi trupa, voi ați ales și sunteți cei care, ulterior, v-ați angajat în această aventură, în această bătălie.
Te îmbrățișez,
Eugène Ionesco

JOS POLITICIENII!

Cum de poate fi dată pe mâna politicienilor conducerea lumii? Cum de nu este oferită conducerea lumii savanților și moraliștilor? Savanții se transformă în servitorii politicienilor, acești primitivi ai vitalității, apoi fac tot ce le cer oamenii politici, în numele unor noțiuni atât de perimate și de dubioase, precum rațiunea de stat, naționalismul, pseudo-revoluția și pseudo-progresismul. Numai că politicile imperialismelor, hegemonia sunt nu doar acelea care întârzie evoluția și progresul, dar și cele care amenință omul în viața, supraviețuirea, identitatea lui. Uitați-vă în jur, la ce fac în întreaga lume oamenii înnebuniți de politică: se masacrează individual și colectiv cu lovituri de cuțit, de ciocan, de cizmă, de pistol, de mitralieră, de bombă de mică, mare ori enormă forță explozivă.

Ascultați, uitați-vă la ce se întâmplă: cei mai mari savanți ai lumii inventează și construiesc computere și nu vor ca acestea să fie trimise nici celor care le utilizează pentru nenorocirea oamenilor, nici dușmanilor libertății. După o

ezitare, le trimit totuși celor mai teribili dușmani ai omenirii prin mijlocirea unor state intermediare, care joacă rolul de intermediar. În țările în care libertatea de gândire și de cunoaștere științifică este oprimată, asasinată, oamenii, singurii oameni care ar putea gândi, fiindcă sunt savanți și intelectuali, singurii oameni care într-adevăr ar trebui să fie unicii care să conducă lumea, sunt împiedicați să gândească de către subalterni prizonieri ai unor mituri defuncte sau de către oameni de afaceri. În lumea noastră, întreaga gândire e prizonieră. Încă din vremea ultimilor țari, nu mai exista cenzură și, dacă Dostoievski a fost trimis la ocnă, asta s-a întâmplat din cauza unui complot, nu a vreunui delict de opinie. Au fost multe alte momente în istorie în care gândirea a fost făcută prizonieră, dar, până la urmă, a sfârșit prin a fi victorioasă, iar Galileii au triumfat întotdeauna. Congrese internaționale de fizică și de matematică au loc în țări care împiedică gândirea și arestează fizicienii și matematicienii. Cinste fizicienilor din lumea-ntreagă, cinste oamenilor de știință care refuză să participe la aceste congrese corupte! Mai mulți psihiatri protestează împotriva țării (sau a țărilor, căci acum sunt mai multe) în care

psihiatrii sunt arestați, fiindcă nu vor să închidă în azile oameni care nu sunt bolnavi, poate și fiindcă acești psihiatri ar dori, pe bună dreptate, să-i închidă acolo pe nevropații și psihopații care sunt la putere și care ne conduc. Trei sferturi din lume sunt conduse de nebuni. Imaginați-vă numai un președinte al unui stat puternic, care, dintr-odată, descoperă latura morală a politicii. Acest președinte are toate defectele unui ins slab și nehotărât, dar și toate calitățile unui umanist și ale unui moralist, și care nu vrea ca tehnica americană cea mai avansată și computerele să fie expediate acolo unde spionii industriali le pot exploata în detrimentul celor care le-au trimis.

Savanții din lumea întreagă, lucizi, cu mintea și cu morala sănătoase, nu vor ca aceste mașinării să fie trimise sovieticilor. Președintele american nu vrea nici el, fiindcă a fost bine sfătuit de savanți. Nu o poate face însă, nu poate face deloc ce vrea, întrucât oamenii de afaceri ai țării banilor sunt mai puternici decât el, fiindcă oamenii de stat din țările care intermediază între Rusia și America se tem să nu displacă Rusiei.

Trebuie să vină vremea în care oamenii de știință, în care savanții să fie ei cei care decid.

Trebuie să vină vremea în care oamenii politici să fie la dispoziția fizicienilor, a biologilor, a medicilor și chiar a filosofilor, deși aceștia sunt cei mai suspecți și mai dubioși dintre intelectuali.

Dar situația trebuie să se schimbe. Trebuie ca actuala stare de lucruri să fie răsturnată.

Trebuie ca oamenii de știință și de spirit să comande ei brutelor, dictatorilor ori simplilor manipulatori neîndemânatici ai teoriilor pe care nu reușesc să le înțeleagă și empiriștilor de prea scurtă anvergură.

L'Express

9 ianuarie 1978

CÂNTĂREAȚA DUPĂ DOUĂZECI DE ANI

Am scris *Cântăreața cheală* imediat după război. Nu avea încă titlu, se chema „Anti-Piesă“, termen pe care l-am păstrat ca subtitlu, fiindcă, într-adevăr, trebuia să fie negarea unei piese de teatru. Munceam pe atunci cu înverșunare la o teză de doctorat în Litere, pe temele păcatului și ale morții în poezia franceză, lucrare pe care nu am terminat-o niciodată. Asta oare fiindcă mi-am dat seama că subiectul se găsea la Villon, se găsea la Baudelaire, la Verlaine, la rigoare și la foarte puțini alții? Rimbaud însă respingea păcatul originar, iar celor mai mulți dintre poeții francezi nu le păsa de temă. Încercasem să mai scriu teatru cu foarte multă vreme înainte, dar nu reușisem niciodată cu adevărat. De fapt, eram, în primul rând, preocupat de critică și de estetica literară.

Uitasem că primele mele încercări din tinerețe fuseseră teatrale. Nu-mi plăcea teatrul sau credeam că nu-mi place. Nici acum nu am cine știe ce încredere în el. Mi-ar fi plăcut un teatru liturgic, ceremonial, dar nu dădeam decât de

convenție, mai ales de convenția bulevardieră. Iată de ce prima mea piesă de teatru, cea care se joacă acum la Théâtre de la Huchette împreună cu *Lecția*, *Cântăreața chelă*, era o parodie a teatrului de bulevard.
Însă nu doar asta își dorea să fie. Intenția mea era să golesc cuvintele de conținut, să desemnific limbajul, adică să îl abolesc. Scriind piesa, care acum se cheamă *Cântăreața chelă* (anti-piesă), spectacol care pare publicului ciudat și comic, pur și simplu, îmi era greață. Încercam să găsesc clișeele cele mai tocite, încercam să exprim absența ontologică, vidul, încercam, adică să exprim inexprimabilul. Ce pariu! De fapt, rezultatul a fost un pur exercițiu de stil, fără conținut, fără ideologie. *Exercițiile de stil* ale lui Raymond Queneau, pe care le-am descoperit după ce am scris piesa, mergeau în sensul demersului meu. M-am simțit confirmat.
Prezentasem deja manuscrisul lui Pierre-Aimé Touchard, administrator, pe atunci, la Comedia Franceză, dar și altora, apoi lui Bernard Grasset, care m-a asigurat că „asta nu va trece niciodată rampa“. Dacă le punem la socoteală și pe cele din Franța, și pe cele din

străinătate, putem număra, începând din 1950, zeci de mii de reprezentații cu această piesă.

Aveam o prietenă, Monica Lovinescu, iar ea îl cunoștea pe Nicolas Bataille. Acesta înființase o nouă companie teatrală și, sub direcția cuplului părinților Autant-Lara, animatori ai mișcării *Art et Action*[30], atât de celebră între cele două războaie mondiale, și a lui Akakia-Viala, pusese în scenă *Un anotimp în infern,* al lui Arthur Rimbaud, și *Eseurile* lui Montaigne. Monica i-a transmis piesa lui Nicolas, care s-a hotărât să o monteze.

[30] „Artă și acțiune“ (n. tr.).

Textul era chiar o operă dramatică: nici vorbă de acțiune, da, nici vorbă de intrigă, da, nici vorbă de personaje, însă un limbaj care se prefăcea în persoane, în mișcare, în ritmuri. Piesa avea deci osatură, structuri abstracte, progresie. După cum observasem în operele dramatice pe care le citisem și pe care le predasem, textul era împărțit în scene numerotate, ieșirile și intrările erau notate, indicam cum eroii piesei trebuiau să se așeze (pompierul, de exemplu, spunând că nu dădea

să se așeze în timp ce se așeza, că își scotea casca în timp ce nici vorbă să și-o scoată etc.) și așa mai departe.
Lui Nicolas Bataille nu i-a venit greu să regizeze piesa, textul entuziasmându-l. N. Bataille era abil, precis, inventiv, ingenios. I-a dat piesei respirația sa, ritmul personal, ceea ce, deci, se așteaptă de la un regizor bun. Era o falsă piesă de teatru, o piesă negativă, dar construită ca o piesă adevărată, ca basoreliefurile îngropate în carnea pietrei.
Totuși, din motive de facilizare, Nicolas a fost de părere să suprimăm ultimele două scene, dintre care una, din punctul meu de vedere, putea fi jucată: încadrat de personajele sale, la final, autorul trebuia să înainteze spre public și să-l insulte. (Nicolas Bataille a suprimat și o „anecdotă“ absurdă, spusă de Domnul Smith, pe care am reluat-o în volum.) Într-o montare recentă a *Cântăreței chele*, Daniel Benoin s-a gândit la un moment dat să reia epilogul în care spectatorii sunt insultați.
În ziua de azi, sunt confundate regia și interpretarea. Tocmai cu *interpretarea generală* a piesei a avut dificultăți Nicolas. La început, a vrut să răspândească gaguri. Cam ca Daniel Benoin. Am inventat cu toții gaguri: Nicolas,

eu și actorii. După care, Bataille a avut îndoieli. Akakia-Viala l-a sfătuit să joace piesa serios, ca pe o dramă, și așa a și fost construit spectacolul în 1950, care s-a dovedit a fi una dintre cele mai bune „interpretări“ ale piesei. În ziua de azi, *Cântăreața* se joacă un pic altfel. Piesa este scrisă de public. Actorii știu în care momente, la ce replici va reacționa publicul, și asta îi conduce în pofida voinței lor, îi condiționează.

În 1950, spectacolul, găzduit de Pierre Leurisse, a fost jucat timp de șase săptămâni în fața unor săli goale, la Théâtre des Noctambules.

În august, în trei săptămâni, am scris cea de-a doua mea piesă de teatru, *Lecția*, pe care Marcel Cuvelier a montat-o în februarie 1951. Pentru a o pune în scenă, Marcel și-a vândut mobila.

Iar eu, pentru a trata problemele limbajului și ale sensului, care mă preocupau dintotdeauna, găsisem instrumentul teatrului.

L'Express Magazine

Ianuarie 1978

JOB ET L'EXCÈS DU MAL, DE PHILIPPE NEMO

Cartea lui Philippe Nemo pur și simplu m-a scos afară din mine sau din ceea ce consideram a fi propriul înlăuntru. Primele cincizeci sau șaizeci de pagini ale cărții constituie o descriere fenomenologică extraordinară a angoasei, în asemenea măsură, încât și citatele din textul biblic și comentariile lui Philippe Nemo au trezit în mine, într-un chip înfiorător de ascuțit și de nesuportat, propria angoasă. M-am simțit iarăși, am fost din nou pus în prezența acestei falii sau, mai degrabă, am fost aruncat în acest „altunde" al angoasei fundamentale. A trebuit să mă opresc din citit, fiindcă fiecare pagină a cărții și fiecare frază mă aduceau din ce în ce mai aproape de neant, făceau să se prăbușească peretele dincolo de care nu mai e altceva decât nimicul fundamental în care lumea noastră este îmbăiată. Și fiecare frază poate fi, la fel, punctul de plecare al unui întreg solilocviu angoasat. Dacă aș putea avea calmul pe care această carte nu mi-l oferă, dacă aș putea avea o stăpânire de sine pe care această carte mi-o ia, aș putea scrie zece cărți despre această carte.

Aceste întrebări fundamentale le cunoaștem. Iată-le: de ce este ceva mai degrabă decât nimic? Este bine-cunoscuta formulare a lui Heidegger, întrebarea pe care ți-o adresezi ție însuți din când în când, care te aruncă într-o stare de vertij și pe care o uiți pentru a putea continua să trăiești, dar care rămâne, pentru mine și pentru alții, în planul doi al comportamentului, al conștiinței, al vieții noastre.

Este adevărat că acest vertij generat de întrebare poate fi anulat prin uimirea în fața a ceea ce este, „care nu cere răspuns“ și care duce la contemplare prin interesul față de „acest ceva“.

A doua întrebare fundamentală în fața acestui „ceva“ este următoarea: Dacă este ceva, atunci, de ce este rău mai degrabă decât bine?

Nu constructorului lumii i se adresează Iov, punând această întrebare, ci dincolo de lume, cuiva pe care Iov îl numește Tu și care se ascunde.

Ființa este o slăbiciune a Dumnezeului ascuns? S-ar putea găsi și aici o soluție, iar aceasta ar fi să nu îți pui amintita întrebare. Să trăiești în deplină nepăsare. În indiferență. Ușor de spus. Această atitudine se poate totuși obține

printr-o îndelungată și grea tehnică, pe care călugării sectei zen o practică. Cel care a construit lumea e ca un om, ne spune Nemo, ca un om rău și rău intenționat. Acela e Cel care face ca, în această lume fără legi și a cărei lege e fărădelegea, toate acțiunile, până și cele mai bine intenționate, să fie deturnate de rău, iar politica să nu țină cont de suflete, ci de colectivitate. Dar cine ține cont de sufletul fiecăruia? Philippe Nemo a citit mult mai mult decât mine și cunoaște cu siguranță foarte bine gnosticii și misticii, care și ei, la fel ca Iov, își căutau identitatea fundamentală dincolo de istorie, dincolo de lume, și nu comunicau, dincolo și de religiile vinovate de a fi pactizat cu lumea, de a fi pactizat cu ea, de a fi făcut compromisuri, decât cu acest Tu căruia i se adresa Iov. Degeaba am citit textele despre gnostici, tot nu știm care sunt mijloacele pe care aceia le-au folosit pentru a reuși. Aparent, angoasa trebuie să fie cea exprimată de autorul textului Cărții lui Iov, cea care îndepărtează ecranul care-l ascunde pe cel ce se ascunde. Nemo, după cum o afirma și Jung, ne spune că și angoasa, și nevroza sunt revelatoare. Astfel, nevroticul e bolnav de adevăr.

Cartea lui Iov este un text biblic, zice Nemo, un pic în afara Bibliei, dincolo de Biblie: „Ne dorim să citim Cartea lui Iov fără Biblie, pentru ea însăși."
Teologii, chiar și Sfântul Augustin, mai degrabă ne-au camuflat Cartea lui Iov. „În orice caz, Cartea lui Iov nu este citită decât prin prisma unei tradiții a comentariului biblic." Discursurile lui Elifaz, Bildad și Țofar reprezintă, într-adevăr, atitudinea tuturor doctorilor Bisericii.
Însă nu ne putem sustrage angoasei, sursei adevărului, și nimic nu poate împiedica un suflet să se gândească la întrebare, la frontiera inefabilei „imposibilități de a uita adevărul, care e cea dintâi caracteristică a angoasei".
Cu certitudine, există două categorii de oameni: cei care trăiesc conform metafizicii și cei care trăiesc conform politicii. Cei din urmă nu sunt oripilați de rău. Trăiesc în această lume și asta îi mulțumește. Cei care trăiesc conform metafizicii știu că răul ne-a fost dat ca enigmă. Înșiși teologii trăiesc conform politicii. Iată de ce religiilor le vine greu să explice cum de-a pătruns răul în lume. În realitate, nici măcar nu își dau seama că această lume e un scandal și că legile nu sunt legi, iar ordinea e dezordine.

Până la urmă, nu fac decât să augmenteze zgomotul și furia. Au griji, dar nu și angoasă revelatoare.
Citind cartea lui Nemo, am spus că m-am simțit ca proiectat dincolo de lume și am trăit în plină spaimă. Nu mai eram nicăieri, am încercat să mă întorc în acest mine care nu este un adevărat acasă, fiindcă lumea este un văl. Acceptând să pătrund mai adânc în angoasă, poate că întâlnirea ar fi avut totuși loc? Poate așa aș fi putut avea „dialogul intenționat al sufletului meu cu celălalt suflet".
Iov înțelege că lumea îi va fi pe veci de neînțeles și că e o nebunie să vrei să pătrunzi într-o bună zi misterul ultim al lumii, „uitând de perspectiva jocului liber, în care lumea nu doar că va fi dezvăluită, dar și de-jucată în viitorul unei beatitudini limitate la nicio lume, conform infinitei măreții a originii noastre, în sfârșit regăsită în armonie cu sine însăși".
Realitatea lumii „e semnul planului lui Dumnezeu". E încă o enigmă pe care Iov o acceptă ca enigmă. Nu cere vreo explicație, ci, în dialogul lui cu Dumnezeu, e în așteptare, e parte a dialogului.
Fenomenologia angoasei atât de arzătoare, atât de teribile, atât de înfricoșătoare de la

începutul cărții m-a făcut să rămân prins de această evidență și să fiu mai puțin convins de finalul lucrării. Am recitit aceste pasaje cam dificile și, după părerea mea, teologice, totuși. Nu am înțeles cum de transformarea radicală a lui Iov nu a fost, fără îndoială, înțeleasă nici de Elie Wiesel. Fiindcă de ce oare ne face să trecem pe acolo, prin acel infern și prin moarte? Întrucât mi-e frică de moarte, m-am obișnuit, chiar respingând-o, cu lumea aceasta de netrăit. De ce trebuie să trecem pe-acolo? Am rămas la „Ce se vrea de la mine?“ Știu că nu trebuie pusă această întrebare și că, mai ales, nu trebuie adresată teologilor, știu că misterul este opac și că trebuie acceptat tocmai pentru ca, în așteptare, jocul dialogului să se desfășoare. Pentru ce a trebuit să trecem pe acolo și să ne subjuge oroarea? Știu că nu există răspuns posibil, dar Iov pare să se consoleze și, astfel, chiar și în pofida a orice, se alătură teologilor. De ce sunt condiționat, determinat „să nu înțeleg“? De ce numai răul ne dezvăluie inalterabilitatea sufletului? În opinia lui Jakob Böhme, lumea ar fi părăsită în brațele propriei libertăți, în care nu se mai amestecă. După alte tradiții, cosmosul este o insulă a creației, despre care nu se știe dacă va fi recuperată la sfârșitul

vremurilor. Astfel, jocul ar fi încă mai tragic și, pentru noi, nesigur. În ceea ce mă privește, în pofida imposibilei ispite a nepăsării, a jemanfișismului metafizic zen, răbdare nu am. Posibilitățile mele omenești mă fac să nu pot înțelege nimic și, în fața liniștii și a morții, să nu nădăjduiesc nici să obțin resemnarea ori calmul, nici să îmi țin oroarea sub control. De când m-am aruncat în angoasă, nu mai am decât o singură dorință: să mă întorc cât mai repede în această lume a răului, în confortul inconfortabilului, să substitui grijile și politica angoasei insuportabile.

În această lume, care este departe de a fi un refugiu, îmi caut eu refugiul. Această lume mi se pare copleșitoare, prea reală, grea și grosolană. Mă încovoi sub această povară. Or, dintr-odată, mi se pare ireală, „neadevărată". Și-atunci, brusc, mă trezesc în gol, nu mai știu pe unde sunt, e panică. Vreau să reintegrez această lume, știind că este pândită de moartea inevitabilă.

Când mă găsesc ca dincolo de lume, în plină angoasă, nici măcar nu-mi mai pot exprima angoasa. Știu că nu este exprimată de cuvinte. Acestea doar se apropie de ea. Textul lui Iov și cartea lui Nemo nu sunt, așadar, nici ele decât

forme de apropiere de angoasă. Atunci când autorul lui *Job et l'excès du mal* vorbește despre acest subiect, și atunci când autorul Cărții lui Iov o face și el, ambii vorbesc cu o logică și într-un limbaj care nu pot fi decât lumești. Angoasa autentică nu are limbaj, nu știe să își formuleze problemele, nu le gândește, ci le suferă. Angoasa mea nu are nicio explicație posibilă, nicio logică, întrucât este dincolo de cuvânt. Imediat ce vorbesc despre ea, nu mai sunt chiar în angoasă, ci în literatura angoasei. Dacă înțeleg bine, Creatorul nu-i oferă lui Iov, adică nouă, cheia misterului Creației sale. Și, mai ales, nu ne explică sau, mai degrabă, nu ne dezvăluie sensul „excesului răului", pentru a prelua formularea lui Nemo, în Creație. Creatorul, care ne-a dăruit o putere de înțelegere mai mult decât limitată, cere, pentru moment, adică pentru întreaga durată a lumii, să avem încredere și să așteptăm. Totul va fi știut. Poate, dacă nu ar exista Dumnezeu, totul ar fi mai simplu. Mă simt încă mai tare ispitit să cred în diavol, decât în Dumnezeu. Dar, dacă cred în diavol, cred și în Dumnezeu. Istoria oamenilor nu poate fi înțeleasă fără demonologie.

O iubire imensă îl lega pe Charles Péguy de Univers și de existența omului. Credea că totul va fi răscumpărat și că va urca la cer: și câmpiile, și grâul, și catedralele, și învingătorii, și învinșii.

Îmi este mai ușor să cred că Dumnezeu este, decât să cred că nu este. Acest univers și noi, care facem parte din el, ar exista, deci, pentru a ne întoarce la ce deja am spus, o farsă enormă. Să-i fim actorii și să intrăm în jocul lui Dumnezeu. Și să vorbim despre faptele noastre, să ne aducem propriile laude, să ne glorificăm prin monumentele și capodoperele noastre efemere, să râdem de el și de noi înșine, să intrăm în jocul lui, să acceptăm toată cruzimea acestei lumi, nici nu contează, întrucât toate acestea sunt efemere. Nepăsarea, mai spuneam. Da, sau sublima noastră rezistență. Să râdem, deci, să intrăm în jocul lui Dumnezeu, să râdem și de toate prostiile criminale pe care le comitem și, în același timp, să ne admirăm faptele nobile.

În clipa aceasta, libanezii, după ce s-au masacrat între ei, sunt masacrați de sirienii pe care totuși îi chemaseră în ajutor împotriva palestinienilor. Acest lucru nu ține oare de cel mai crud comic, de cea mai sângeroasă

absurditate? Să râdem până la moarte. Să râdem până dincolo de suferință. Omenirea nu are viitor.
Planetele care ne înconjoară sunt goale. Omenirea vie e singură pe lume. Poate că asta infirmă ce spuneam mai devreme. De fapt, poate că nu suntem aici degeaba, poate că suntem o experiență unică? Poate cu noi s-a dorit să se facă o experiență unică. Poate că suntem o miză. În acest caz, dacă nu avem un destin lumesc, istoric, avem un destin metafizic? Ceea ce ar fi cu mult mai glorios, caz în care ar trebui să acceptăm cu demnitate că existăm. Să nu ne plângem de nimic. Să acceptăm și faptul că existența ne este scurtă. Îmi ofer persoana acestui joc. Nu avem nimic de pierdut. Omul este, în același timp, absurd, idiot și genial, însă minunile științei, mai mult decât politica și arta, sunt cele care scot mai mult la lumină inteligența omului.
Așa să fie? Totuși, cât de sclipitor se manifestă supraumanitatea omului în arhitectura catedralelor!
Le Quotidien de Paris
8 iunie 1978

MIRÓ, SINGURUL PICTOR CARE ÎNDRĂZNEȘTE SĂ ÎI DEMONSTREZE LUI DUMNEZEU CĂ S-A ÎNȘELAT

Picturi, sculpturi, ceramică: opera lui Miró este prea numeroasă, prea vastă pentru a se putea vorbi despre ea în câteva cuvinte. Ar fi necesare mai multe cărți pentru a o putea descrie. E prea diversă. Așadar, despre această operă nu ar trebui să se vorbească, fiindcă pictura, sculptura, ceramica sunt, la fel ca muzica, limbaje autonome, care își sunt de ajuns lor însele, iar a vorbi despre ele este ca și cum ai încerca să explici ori să traduci poezia într-o altă limbă. Ce s-ar putea face ar fi descrierea lor, lucru aproape imposibil, sau să se vorbească despre „cum face“ artistul. Dar, și aici, ar trebui să i se analizeze tehnica, ceea ce nu este deloc mai ușor. Mai întâi, pentru că, personal, nu sunt un specialist al tehnicii, apoi, fiindcă tehnica nu își dezvăluie secretul, calitatea tehnicii fiind o condiție necesară, dar nu suficientă pentru a explica o operă, opera lui. După sau dincolo de tehnică se manifestă personalitatea, sufletul unei opere. Să le enumeri, să stabilești catalogul operelor este

maximul posibil de făcut: „incitare“ la a privi opera. Pentru a spune ce ai înțeles, mai bine ar fi să faci tabloul unui tablou, de exemplu. Chiar dacă tabloul tabloului este foarte stângaci, are avantajul de a fi tăcut și de a exprima, în tăcerea lui, ce ai înțeles ori ce ai crezut că înțelegi. Restul e vorbărie goală. Mă gândesc la tăcerea picturii, însă în această tăcere există pantomimă, balet, cânt și formă, bineînțeles. Pentru Miró, acestea sunt evenimente la care se asistă. Pictura care „mișcă“ este mai rară decât s-ar crede, lucru caracteristic calității picturale a lui Miró.
Ceea ce ne prezintă Miró, în special în sculpturi, întrucât actualmente expune sculpturi, este fața ascunsă a lucrurilor, și-ți spui privindu-le: „Așa e, lucrurile așa sunt, nu-mi dădusem eu seama, ceea ce luasem drept nepotrivit este chiar natural.“
Aș zice că Miró este un sculptor și un pictor al fantasticului. La alți pictori, sau la alți scriitori, sau la compozitorii de muzică, aspectul fantastic al realității este cel mai adesea coșmarul. Pentru Miró, fantasticul e umoristic. Coșmarurile sunt grele, Miró e ușor, vreau să zic aerian. Intră în lumea lui Dumnezeu. Ne face să credem sau să pricepem cum Creația a

fost și continuă să fie un joc pentru Dumnezeu. Miró intră în acest joc, îl acceptă și se joacă cu obiectele care sunt jucăriile Creatorului.
Nu există urmă de pesimism la Miró. Există umor, există ironie. Miró subliniază neverosimilul ori irealitatea realității. Aș spune că Miró este un pictor al realului. Din fericire, nu este vorba despre „realismul“ socialist ori de alt fel, sau despre naturalism, fiindcă realismul (realitatea nu este realistă) este o școală, o convenție, realismul nu este adevărat. Adevărat e subiacentul sau ceea ce se găsește în spatele realismului. Miró ar face, mai degrabă, o caricatură binevoitoare a Creației, părând, în același timp, că încearcă o alta. Că ar fi influențat de suprarealism, da, este posibil, însă a mers mult dincolo de suprarealismul care a devenit banal, dramatic sau academic, la fel ca realismul. Suprarealismul nu mai este liber, are stilul și rețetele sale, în timp ce Miró este însăși libertatea. Jocul, după cum am spus, iată arta lui Miró, dar este vorba despre un joc metafizic. De ce oare un ou așezat pe un taburet, de ce o furcă țâșnind dintr-o masă, de ce o pată albastră subliniată de un semicerc

negru și de ceva ce-mi pare a fi un robinet nu ar fi mai adevărate decât natura, decât natura naturalistă?
Miró ne dezvăluie un câmp fără limite al posibilităților, or și din acest motiv ne ia cu el într-o lume în care relațiile dintre obiecte și forme ne par absolut verosimile ori mai verosimile decât natura naturalistă, realitatea realistă, simbolismul greu și logic simbolic, decât misterul explicat și, întrucât explicat, devenit inexplicabil. Inexplicabilul lui Miró este cel care ni se pare că „explică“ cel mai bine lumea sau, mai repede, cel care ni se pare cel mai corect și mai normal în plină anormalitate universală. Miró ne face să înțelegem că normalul nu e normal, că lumea ar fi putut fi cu totul altfel.
Da, așa e, alte manifestări ale Forței creatoare sunt cu putință. Numărul lor este nelimitat. Miró ne invită să concepem altele, să ne pregătim pentru și să acceptăm altele. Rivalizează cu Dumnezeu în invenție sau, mai degrabă, îl invită să creeze noi forme, noi raporturi între noi lucruri, să folosească alte elemente sau alte materiale pentru alte universuri.

Toate acestea, mereu în cea mai mare libertate. Există, în opera lui Miró, un amestec de umor, de maliţiozitate, de zburdălnicie, de graţie. După chipul şi asemănarea lui Dumnezeu, Miró creează din plăcere, pentru plăcerea sa şi pentru plăcerea noastră. Nouă ne oferă această lecţie, dar, şi mai mult, lui Dumnezeu.

Paris-Match

10 noiembrie 1978

LUMEA E DE NETRĂIT

Sunt departe de a fi singurul care spune că lumea a ajuns de netrăit. Popoarele sunt în delir. Oamenii au depășit până și limitele josniciei. Nu mai e loc de alegere între o cauză sau alta. Teroarea generalizată în care trăim îi face pe cei mai sensibili incapabili să suporte această enormă povară, aducându-i în pragul sinuciderii, dacă nu cumva sunt uciși. Alții, cei mai puternici, trăiesc în teroare ca în elementul lor natural, care, de fapt, e chiar firescul, normalitatea. Pacea și blândețea sunt anormale. Dar, dintre cei mai puternici, se recrutează și politicienii, fanaticii, ucigașii, masacratorii.
Va veni vremea asasinilor, prevestea Arthur Rimbaud. Asasinul, ucigașul este idealul mărturisit ori nu al multora dintre noi. S-a vorbit atât despre, s-a justificat atât de mult violența, încât iat-o aici, acum, atotputernică, invincibilă. S-a criticat mult violența represivă, violența puterii. În ziua de azi, ni se pare că violența puterii, chiar hidoasă, este cea mai blândă dintre violențe.
Nu mai pot citi ziarele, nu mai pot asculta știrile, toate mă umplu de oroare. Avem însă o

natură dublă, fiindcă, totodată, sunt uluit observând în ce măsură sunt atras de filmele cu violență. Există, fără îndoială, și în mine, ca în fiecare dintre noi, spaima și dragostea de teroare. Totuși, în mine predomină sila față de violență, sila față de crimă. De ce se ucid oamenii între ei? Nu vor muri oare cu toții? Când un om omoară alt om e ca și cum s-ar omorî pe sine însuși. Triumful violenței este triumful autodistrugerii. Omenirea nu se mai poate suporta pe sine.

Mă întreb cu înfricoșare dacă popoarele pot fi guvernate altfel decât prin teroare. Fiindcă asta fac guvernele tari atât în Est, cât și în Vest. Mă întreb, cuprins de rușine și de remușcări, dacă nu cumva gulagurile sunt inevitabile. Evident, lumea este rea, mai mult decât evident, lumea este rea. Ori poate prost tocmită, prost fabricată. Gnosticii considerau că Dumnezeu nu era adevăratul creator al lumii. Demiurgii ar fi fost demonii ori îngerii căzuți, care i-ar fi furat lui Dumnezeu câteva secrete de fabricație și care ar fi conceput, care ar fi făcut lumea aceasta fără ca Dumnezeu s-o vrea ori chiar contra Voinței Lui. Fiind rea, e normal să vrem să schimbăm lumea, și astfel devine creația oamenilor. Numai că oamenii o fac încă și mai

rea. Din schimbare în schimbare, societățile au ajuns mai oribile decât oribilul, mai odioase decât odiosul. Cei care au vrut și care vor încontinuu sau cei care pretind că vor să instaureze dreptatea nu instaurează decât răzbunarea și pedeapsa. Cei care pretindeau că vor să facă să domnească libertatea nu fac decât să domnească dictatura și teroarea. Oare chiar vrem să fie instaurat Binele sau, de fapt, ne dorim Răul, în pofida noastră, fără știrea conștiinței noastre? Totul e irațional. Dorințele noastre profunde sunt insondabile. Nu am încredere în cei ce vor să salveze lumea. Ideologiile, religiile, antireligiile, doctrinele filosofice nu oferă, pe cât se pare, decât pretexte pentru violență. Aceasta își depășește mereu propriul scop. Astfel, după răsturnarea unui regim, violența își continuă opera, judecând și decapitând, din frică de răzbunarea învinșilor. Învingătorii și învinșii sunt detestați în egală măsură.

Violența, care se regăsește în toate societățile, este psihologică și biologică, este în ursita fiecăruia. E inexplicabilă. E un mister.

Ce e de făcut în fața acestei enigme care ne lasă neputincioși? Dacă vreau să fac ceva împotriva violenței, recurg eu însumi la violență. Două

secole de revoluții nu au ameliorat omul, acest om periculos pentru om. Știam de multă vreme că omul este cel mai teribil dușman al omului.

Ce putem să mai spunem în fața acestei enigme fundamentale? Ce putem să facem? Ce să scriem? Avem deja avalanșe, miliarde de cuvinte. Ce haos!

Oricât de rari ar fi, există totuși oameni fericiți. Sunt aceștia, oare, nepăsători, indiferenți? Deseori, sunt cei care au suferit mai mult decât alții. Am un prieten care urma să fie ucis într-o răzmeriță. În pofida faptului că a fost rănit, rămânând cu sechele serioase, nu urăște, îmi spune că se simte fericit că trăiește, că există în plină minune, întrucât continuă să fie viu în ciuda suferințelor și, pentru el, viața este un dar în fiecare clipă.

Da, există și acești oameni binecuvântați, care nu știu să urască. Dar sunt urâți, căci cei puși pe fapte nu vor să-i lase în pace. Se va sfârși însă și cu asta. Lumea se va sfârși. Poate că se va sfârși bine.

Le Soir (Bruxelles)
14 februarie 1979

PAUL GOMA

Apărut la Éditions du Seuil, volumul lui Paul Goma,
Le tremblement des hommes[31], este o nouă și pasionantă carte și document despre felul în care trăiesc oamenii în țările din Est, în cazul de față, în România.

[31] „Cutremurul oamenilor“ (n. tr.).

Cuvântul francez *tremblement* se traduce în românește prin „tremur“, dar și, iar aceasta este adevărata semnificație a cuvântului, prin „cutremur“, care înseamnă o spaimă uriașă, groază, dar și seism, catastrofă. Subtitlul cărții, „Se poate trăi în România de azi?“, pare superfluu și ridicol, fiindcă este evident că se poate trăi și în România, și oriunde altundeva, nu contează cum: ca muncitor la bandă, cerșetor, prizonier, cetățean supravegheat și persecutat. Și asta imediat ce ai un ideal, de exemplu, libertatea sau dreptatea. Se mai poate trăi și la adăpostul precar al tăcerii, al sustragerii. Spun că este vorba despre un adăpost precar, fiindcă, în România, niciun om care vorbește, care e șters ori tăcut nu este definitiv la adăpost de ceea ce se cheamă justiție socialistă. Oricine poate fi arestat, fără a

ști de ce, întrucât toată lumea este vinovată. Și fiindcă toată lumea este vinovată, fiindcă toată lumea este în pericol, e mai bine să vorbești, să ieși din acest socialism al tăcerii.
Este o carte înfiorătoare, încă o mărturie care îi lasă pe occidentali surzi și orbi. Fiindcă aici se poate vorbi. Aici, în Occident, se poate vorbi, chiar dacă puterea respinge ori disprețuiește cuvântul tău.
Așadar, Paul Goma ne vorbește despre catastrofa *cutremur*, cutremurului oamenilor adăugându-i-se, în 1977, un groaznic cutremur de pământ: mii de persoane au fost acoperite de dărâmături și au pierit, oameni de litere, scriitori cunoscuți, dar și nenumărați anonimi, care au fost lăsați să moară sub ruinele peste care au trecut buldozerele.
Pentru români, asta a fost o pedeapsă suplimentară, de origine divină sau diabolică, pedeapsă suplimentară, adăugată celei aplicate tuturor cetățenilor de către oamenii de stat și de către politicieni, prin intermediul poliției speciale, numite *securitate*.
Cele două catastrofe, cea politică și cea seismică, se întâlnesc, așadar, la fel de grave, la fel de periculoase și una, și cealaltă, fiecare având aerul de a fi cealaltă față a celeilalte.

Românii au considerat că această catastrofă seismică nu poate fi decât corolarul catastrofei zilnice, pe care o trăiesc de la așa-zisa eliberare, adică de la ocupația rusească din 1945. Totuși, această a doua catastrofă, cutremurul de pământ, deși s-a soldat cu numeroase victime, a făcut cu mult mai puține decât ocupația sovietică și, apoi, decât cea a năimiților sovieticilor.

În exergă, Paul Goma își dedică volumul tuturor celor care, în anul de grație 1977, s-au încăpățânat să creadă că erau oameni și au început cu începutul: să se elibereze de frică, să se elibereze de ei înșiși. Sigur, nu se ajunge ușor la așa ceva. Paul Goma a trebuit el însuși, la un moment dat, să cedeze și să semneze un text de scuze pentru o scrisoare totuși neinjurioasă, pe care i-o scrisese președintelui republicii din țara lui. Fiindcă poate să nu îți fie frică, dar poți fi obligat să cedezi sub tortură, mai ales atunci când îți sunt amenințați soția și copilul.

Le tremblement des hommes este cartea unicului disident român cunoscut până acum. Este Soljenițînul român. E ceva nou în acest volum: comicul amar, umorul, sarcasmul.

Paul Goma scrie președintelui republicii române, apoi pentru Carta 77, pentru

Congresul Păcii de la Belgrad. Lucru știut public, întrucât Goma a dorit să strângă semnături. Sunt numeroși cei care i le-au promis pe ale lor. Sunt numeroși cei care s-au retras în ultimul moment. Telefonul îi este supravegheat, casa înconjurată de un cordon de milițieni. Primește vizite ciudate, trimiși ai *securității*, falși prieteni, care doresc să vadă lista semnatarilor, pe motiv că ar vrea să semneze și ei. I se trimit boxeri pentru a-l cumini. Telefonul îi este tăiat, cu excepția momentelor când voci ale unor unelte ale miliției, ale unor funcționari sau ale unor foști deținuți terorizați țin să-l convingă să nu scrie acele scrisori, fie într-o manieră prefăcut prietenească, fie cu înjurături: „Jigodie, tot poporul e împotriva ta", „Javră, vin eu să te spânzur" etc.

Paul Goma este autorul mai multor cărți: *Ostinato, Ușa noastră cea de toate zilele, Gherla* (în care povestește despre trecerea sa prin închisori), apoi *În cerc*, toate la Gallimard. Niciuna dintre cărțile sale nu a apărut în România, cenzura interzicându-le. Convocat când de milițienii care îl torturează, când eliberat și chemat de cele mai înalte autorități ale partidului și ale guvernului, care îi fac

promisiuni, care doresc să-l câștige de partea lor, Goma nu cedează nici în fața injuriilor, nici a amenințărilor, nici a loviturilor, nici a promisiunilor. Ministrul de Interne în persoană îl convoacă, se aruncă asupra lui și-i smulge barba.

Cine e Paul Goma? „Nici istoric, nici sociolog, nici om politic, doar, pur și simplu, un scriitor, acel animal care povestește ce știe.“ Și, în pofida atrocității lucrurilor, povestește toate acestea ironic, ceea ce face cartea să fie ciudată și pasionantă la lectură. Dacă Goma nu a murit în pușcărie, poate că se datorează și intervențiilor scriitorilor din Vest, americani, englezi, francezi, germani de Vest, care, de la depărtare, l-au susținut și care, de la depărtare, au organizat manifestații pentru el. Dacă Goma se află în acest moment în Franța, asta se întâmplă grație opiniei publice internaționale, iată că opinia publică poate face unele lucruri, însă și nouă înșine, în bună parte, ne e frică, în pofida adăpostului în care ne găsim. Nu avem adevăratul curaj al lui Goma și al disidenților sovietici, ar trebui să fim și noi astfel loviți pentru a-l câștiga.

Acestea fiind zise, cartea lui Goma nu prezintă numai un interes documentar legat de situația

dintr-o țară anume, ci este o mărturie vie despre slăbiciunea și forța omenești, despre lașitate și curaj. Detașându-se de el însuși, povestindu-ne propria experiență, Goma ne vorbește despre toți oamenii din toate țările. Da, cu furie și umor, ceea ce-i face cartea să fie citită dintr-o suflare.

Le Monde

9 martie 1979

31 AUGUST 1978

Am primit, la țară, niște prieteni fermecători. (Sunt un pic jenat să scriu ca pe vremea lui André Gide sau Marcel Jouhandeau, dar, iată, vorbesc ca într-o conversație obișnuită, sau cum vorbesc membrii Academiei, dacă sunt romancieri, sau cum vorbesc oamenii de știință academicieni, atunci când nu vorbesc despre specialitatea lor; totuși, găsesc deseori un alt limbaj. În piesele mele de teatru, pesemne fiindcă adevăratul meu limbaj este limbajul teatrului. Sunt de două ori bilingv. Vorbesc două soiuri de franceză. Vorbesc românește cum scriu franțuzește, însă franceza o vorbesc întotdeauna cum o vorbeau André Theuriet ori Alphonse Daudet. Trebuie să elucidez acest mister.)

Am primit deci (remarcați acest „deci") niște prieteni fermecători. Nu erau doar fermecători, dar și foarte inteligenți. Am luat prânzul ca niște tineri Lacani, fiindcă îmi imaginez că, dacă Lacan a inventat un nou limbaj, nu a inventat și o nouă bucătărie.

Sunt, de ceva timp, sub efectul gnosticilor și nu reușesc să ies. Am spus deja că primele

cincizeci de pagini ale cărții lui Nemo m-au aruncat în irealitatea lumii noastre, dar realitatea unde este? A noastră e o iluzie.
Întrucât era timp frumos, mă simțeam aproape vesel. Philippe era chiar vesel, în pofida gnosticilor, Julie K. surâdea și mi se pare c-a zis cam așa, dacă-mi aduc bine aminte, că atunci când e însorit, e cucerită de bucuria de a trăi, iar lui P.A.B., voinic, sănătos, nu-i pasă de aceste probleme, doar eu i-am dăscălit că există o soluție pentru tot ce se întâmplă în jurul nostru: să trăiești în nepăsare.
Am fost crescut în creștinism. Însă creștinismul, conform căruia mi se pare că încă trăiesc din obișnuință, se cutremură, iată de ce trăiesc în teamă și în cutremur, chiar dacă nu mereu. Este de ajuns ca o prietenă să mă părăsească, sau să mi se interzică alcoolul, sau să nu mi se publice un text pe care-l trimit unui periodic pentru a regăsi importanța lumii, lumea noastră, realitatea ei, pentru a fi afectat de lume, pentru a mă reinstala, în sfârșit, în realitatea acestei lumi, este, de asemenea, de ajuns să fiu înconjurat de prieteni pentru ca lumea să își reia consistența, deși nu întotdeauna. Dacă-mi trece prin cap ideea că notorietatea literară, prezența prietenilor nu

pot să-mi vindece rana spirituală și că nu sunt decât iluzii adăugate iluziei, mă-ntunec din nou. Afară din orice. Aruncat în ceea ce mi se pare a fi abisul.
Soția mea scapă de depresie străduindu-se, făcând totul pentru a-mi opri sau pentru a-mi atenua depresia, lucru care o împiedică pe a ei. În fiecare dimineață și în fiecare seară, îmi spune care-mi sunt motivele pentru a trăi, iar toate acestea se rezumă la următoarele: „Nici nu-ți dai seama ce noroc ai avut toată viața! Te așteptai oare să fii un scriitor cunoscut și să trăiești din scrierile tale? Nici nu-ți dai seama că există oameni care te citesc și care găsesc în pesimismul și în disperările tale rațiunea lor de a trăi.“ Cred că are dreptate, dar aceste motive trebuie să mi le repete zi de zi, fiindcă le uit.
De curând, am fost la un psihiatru. Înainte mă văzusem cu destui preoți și rabini. Psihiatrul a vorbit mult, confirmându-mi tot ce-mi spun singur, în fiecare zi. Printre altele: ne naștem, suferim, murim. „În lumea-ntreagă, singura plăcere a oamenilor este să se tortureze între ei și să se masacreze, ne îndreptăm cu certitudine spre catastrofa istoriei. Iată“, îmi zice, „discursul pe care mi-l țin toți deprimații. Văd vreo douăzeci pe zi și le repet tuturor că au

dreptate. Ceilalți, care nu au conștiința răului în care trăim, a răului care ne-a prins, a catastrofei permanente, sunt niște nesimțiți și niște proști. Sau dorm, nu vă voi contrazice și afirm alături de dumneavoastră că viața e numai suferință, supărare, necazuri și că bucuriile pe care le avem din când în când sunt extrem de reduse, de precare, fără bază. Aveți dreptate", îmi spune doctorul, „Aveți dreptate, dar dacă tot stau lucrurile așa cum stau, trebuie suportate toate, cu tot cu nefericirea lumii, pe care imbecilii nu o întrezăresc, și, pentru a le putea suporta, vă voi da niște pilule ori vă voi face niște injecții, asta nu vă va vindeca de limpezimea privirii și de adevărul pe care l-ați înțeles, dar va putea așeza între dumneavoastră și lume un ecran ori o armură. Și veți putea trăi."

Dintre toți filosofii, preoții și rabinii pe care i-am cunoscut, acest doctor este singurul care mi-a spus niște adevăruri evidente. Vreau să spun, adevărurile evidente.

Iau însă pilule și-mi pun armuri de zeci de ani. La drept vorbind, nu sunt nici stoic, nici nepăsător filosofic, nici creștin. Numai religia m-ar putea face să trăiesc. Dar care? E vreuna posibilă?

Pentru a reveni la prietenii mei și la soare, trebuie să spun că numai soarele mai poate face ceva pentru mine. În orice caz, literatura, care m-a ținut și reținut ani de zile, nu mă mai poate ajuta, nu mai citesc decât cărți despre religie, adică despre religiile eretice. Și iubirile, uneori, îmi aduc bucurii care mă fac să uit moartea. Dar pe unde-or mai fi acum?

O întreb pe Julie K. ce trebuie făcut și ce face personal, iar ea îmi răspunde: „Nu se poate face decât un singur lucru, să se râdă“, nu mai știu dacă a spus că ar trebui să se râdă sau să fie luat în râs respectivul subiect. Cred că și ea i-a frecventat mult pe gnostici și că și ea crede că lumea a fost făcută de îngeri ori de eoni care i-au furat câteva secrete adevăratului Dumnezeu, că lumea a fost întocmită fără Autorizația Sa și atunci, întrucât Creatorul sau Creatorii probabil râd de noi, să râdem și noi între noi și să ne jucăm. Dar cum să râzi? Nu poți să râzi tot timpul.

David Rousset a scris o carte admirabilă despre sociologia lagărelor de concentrare, în care demonstra că sociologia acestora nu era decât sociologia normală, care ne dirijează și pe care o constituim, că era identică și structural aceeași cu a noastră, doar un pic mai, cum să

zic, strânsă, condensată, cu mult mai disciplinată și mai tiranică. Țări întregi, precum Rusia, trăiesc acum, ca să nu mai punem la socoteală Cambodgia și altele, într-o societate concentrațională și, ca în orice societate concentrațională, ceea ce oamenii doresc acolo nu este să trăiască mai bine, să spere să trăiască mai bine, ci să nu trăiască încă mai rău de atât. Nici vorbă de altă speranță, nici vorbă de altă lumină. Același David Rousset scrie o carte mai mică, tot legată de acest subiect, *Le pitre ne rit pas*[32], ceea ce înseamnă că nu se poate râde tot timpul. Nu trebuie mers cu căutările atât de departe: o boală, o durere groaznică de dinți, chiar și acestea te împiedică să râzi. Nu se râde nici în lagărele de concentrare, nici în societățile totalitare, iar în celelalte, din ce în ce mai puțin.

[32] „Bufonul nu râde“ (n. tr.).

Julie K. îmi răspunde la telefon, câteva zile mai târziu, „că, în acel caz, trebuie să fii dincolo de râs“. Nu toată lumea este însă în stare, prin ce tehnică poți ajunge la așa ceva? Răspunsul lui Julie K. despre râsul ca major mijloc terapeutic spiritual este o soluție care a fost deja oferită. Citeam cândva texte și comentarii despre

budismul zen. Se povestește despre un bătrân călugăr zen, care, după șaptezeci și cinci de ani de meditație, ajuns la vârsta de nouăzeci de ani, iese din mănăstire, se uită în jur de parcă ar vedea lumea pentru întâia oară, are dintr-odată iluminarea supremă și începe să râdă, să râdă, să râdă, strigând: „Ce închipuire!“

În ziua vizitei prietenilor mei, cuprins pentru o clipă de fericire, uluit că sunt fericit fiindcă m-am uitat la soare și la un cer strălucitor, am fost năpădit de o mare nemulțumire față de mine însumi. Oare nu spunea Plotin că i se făcea rușine fiindcă avea un trup, că suferea din cauza lui, și nu mai spunea că i se făcea rușine fiindcă fusese făcut fericit de lumina soarelui? Sau mai spunea și contrariul, cum ar fi că lumina e semnul pe care ni-l trimite bunul Dumnezeu în sub-lumea în care trăim. Această din urmă aserțiune mi se pare justă, trebuie să recitesc textele.

Admir erudiții sau, chiar dacă nu-i admir, cel puțin mă uimesc. Am printre ei un prieten, profesor la Sorbona, care știe totul, totul, totul, totul și multe alte lucruri, ca Pico della Mirandola. Niciodată nu mi-am putut da

seama ce gândea. Ce gândește. Am impresia că e, mai degrabă, agnostic, dar viața o suportă. Nu e scriitor și nu se plânge.
Mai am un prieten, și el mare erudit. Cunoaște toate religiile și istoria lor. Nu a fost făcut praf de niciuna dintre ele și are senzația că a descoperit o cale pe care o indică în numeroasele sale cărți.
Cu cât citesc mai multe opere despre religii, cu atât mă nărui mai tare. Când gnosticii ne spun, unii dintre ei, că Isus e trimisul Dumnezeului ascuns și că s-a făcut om pentru a mântui lumea, mă întreb cum se face că a ajuns la așa ceva. Când alți gnostici afirmă că Isus este Șarpele și că, de fapt, misiunea lui este numai aceea de a spori dezordinea stabilită în univers, de a întări și de a fi paznicul legilor, sunt încurcat de-a binelea. De unde știu gnosticii toate astea? Și care ne este rolul, al meu și al altora, în toată această poveste aiuritoare? Pe cine să crezi și ce să crezi? Istoricul religiilor, pe care îl admir pentru ceea ce știe, face, zice el, hermeneutică. Interpretează, deci dă un sens acestei lumi. Îmi vine însă greu să mă descurc în interpretarea acestui talmeș-balmeș, în interpretările lui, am, mai degrabă, sentimentul că această operă deja enormă este un imens

repertoar, o enciclopedie; cu siguranță nu stăpânesc destul de în adâncime domeniul, în orice caz, citindu-l, ai senzația că, după lectură, totul ar fi de luat de la capăt. Tot ce poate face este să ne îndrepte către un guru. Ce mă miră mai mult în ceea ce-l privește e că munca lui și numai a lui, opera, cum se spune, îl interesează mult mai mult decât cealaltă parte, mi se pare că vrea să construiască un uriaș monument enciclopedic, dar ce e mai curios la el sunt gustul și nevoia lui de a scrie literatură. Literatura nu este educativă. Literatura este inutilă. Există, evident, o utilitate majoră a inutilului, dar, în ziua de azi, suntem prinși într-o lume mai tragică și mai apocaliptică decât oricând, și totul e un lux, cu excepția disperării.

O altă prietenă îmi spunea recent că, într-adevăr, soluția de a râde pentru a învinge sau pentru a domina drama cosmică e unica valabilă. Era absolut de acord cu ce îmi spusese Julie K. și adăuga că era exact ce făcusem eu întreaga viață. Inconștient. Instinctiv.

Onimus33 a susținut la Cerisy-la-Salle o conferință despre mine, cu titlul: „Când teribilul izbucnește în râs.“ Așa să fie? Așa e, dar, atunci, de ce această separare între mine și

mine însumi, de ce nu sunt eu însumi decât atunci când fac să izbucnească teribilul în râs și de ce în restul timpului mă îneacă tristețea, și numai vinul mă mai face să râd, vinul care nu este decât un drog, și-atunci, ce fac în restul timpului? Și ce prăbușire, ce furie, ce haos, atunci când vinul își încheie efectul!

[33] Jean Onimus (1909-2007) – eseist și universitar francez, specialist în Charles Péguy (n. tr.).

Pentru a trăi, trebuie să iubești. Am două ființe care sunt aici, soția și fiica mea, care întind brațele spre mine, care nu așteaptă de la mine decât dragoste. De ce nu mă pot iubi și pe mine decât intermitent, de ce această inconstanță, această neputință? Furiile cele mai nebunești mă cuprind adesea și dărâm totul, iubire, liniște, credință. Sparg totul.

Cum fac ceilalți pentru a trăi? Două persoane întrebate mi-au răspuns că trăiesc pentru și prin literatură. Nu-mi mai place literatura, dar voi continua să o fac.

Îmi aduc aminte de unul dintre foștii mei colegi de facultate, care, pe când era soldat, avea sentimentul că trăiește într-o lume falsă și că adevărul era poezia. Eu am senzația inversă. Literatura e un joc și, dacă continui să îl joc,

fiindcă, închipuiți-vă, e meserie de jucător literatura, joc fără a crede în ea, nu e decât o iluzie în Iluzie.
Aflu că generalul, șeful Securității române, s-a refugiat în Germania. S-a pus sub protecția CIA. Acum e ascuns undeva, în America, însă deja a dat declarații și a denunțat opt deputați și miniștri ai Germaniei de Vest, care spionau pentru Germania de Est sau pentru Rusia, printre ei și Ministrul german al Afacerilor Externe. Parlamentul german s-a reunit pentru a ridica imunitatea parlamentarilor vinovați.
Ce joc mai e și ăsta?
În masacrul general, nu mai poți spune cine are și cine nu are cu adevărat dreptate. De ce își poartă pică unele altora aceste sute de milioane sau trei miliarde de oameni care trăiesc pe Pământ? Am mai spus că nu oamenilor ar trebui să le poarte oamenii pică. Mai degrabă, Creatorului lor. De ce nu ne adunăm cu toții pentru a protesta colectiv împotriva Creatorului? Lucrul acesta ar genera niște pagini minunate prin ziare, cu semnături de intelectuali și de neintelectuali.
Dar ia să tac eu, ia să tac! Mă tem de blasfemie, ia să ne cultivăm grădina! Poate chiar să ne rugăm. Dar cui să adresăm rugile?

Suntem cu toții „Iov“. Cea mai mare parte dintre oameni și-a dat seama de asta de puțină vreme. Fiindcă suntem cu toții Iov, răspunsurile lui Y. pentru Iov mă privesc și ele în mod deosebit. Conform lui Y., Creatorul s-ar fi apropiat de oameni, s-ar fi apucat să-i distrugă, dar acest Iehova mânios și crud, care a făcut celebrul pariu cu Satana pe spinarea lui Iov, ar fi resimțit ceva remușcări. După părerea lui Y., Creatorul ar fi vrut să își răscumpere fapta. Din acest motiv, ar fi făcut să fie ucis în Fiul Său, Isus Hristos. Ce dar, ce răscumpărare! De unde-i vine lui Y. ideea asta? Explicația lui mi se pare la fel de simplistă ca a unui individ pe jumătate ignorant. Naiv și infantil. Poate că, la rigoare, așa este și, dacă e chiar adevărat, nu e decât pentru logica îngustă și simplă a oamenilor.

Să trecem la altceva, mai literar. Scriitorul G. N., care este unul dintre ultimii care mai păstrează intacte în ei probitatea literară și onestitatea intelectuală, știe rusește. A vrut să traducă și a tradus *Livada de vișini* a lui Cehov. A luat o ediție modernă a piesei. Citind cu atenție textul, a observat că sunt lucruri care nu se potrivesc, replici care par să lipsească, altele cu sens bizar și „revoluționar“. S-a mirat,

a luat ediția originală a *Livezii de vișini* și a observat că, într-adevăr, textul fusese modificat. Lipseau replici. Altora le fusese schimbat locul, iar aceste modificări, aparent de mică importanță, dădeau un cu totul alt sens piesei. Modificările erau subtile și, pur și simplu, diabolice. Nu mai era *Livada de vișini*. Drept care, a tradus după textul original și astfel, grație lui, avem o *Livadă de vișini* adevărată.

Cum sunt oare Tolstoi și Dostoievski tipăriți în URSS?

Nu știu dacă va citi multă lume această informație, capitală totuși, dar pe cei care o vor fi citit și care vor mai traduce autori ruși de dinainte de revoluție, utilizând ediții de după 1917, îi consider „ticăloși și necinstiți intelectual".

Știu, nu este totul în regulă în istoria textelor care ne vin din Antichitate, însă cercetătorii occidentali onești subliniază în textele shakespeariene pasajele care par a nu-i aparține lui Shakespeare. La fel și la Homer. Pentru acești doi uriași ai poeziei, pericolul nu este foarte mare, fiindcă aceia care au adăugat pasaje *Iliadei* sau lui *Hamlet* își doreau să facă opera mai teatrală, să explice mai limpede, dar

nu au mers deliberat în sens invers și nu au vrut să falsifice gândirea unui Shakespeare sau a unui Homer. Alte întrebări mai grave se ridică, mult mai grave: Textele spirituale eretice, de pildă, sunt cu adevărat falsuri? Sau, pur și simplu, tradiția bisericii catolice este aceea care le declară false? Astfel, de exemplu, evanghelia coptă a Sfântului Toma ar putea fi mai adevărată, mai exactă decât evanghelia Sfântului Marcu sau a Sfântului Matei? Toată lumea a trișat în istorie și am îndoieli față de tot ce afirmă istoricii, întrucât nu există de fiecare dată texte care să confirme ori care să infirme exactitatea informațiilor. Câte victorii împotriva turcilor a repurtat cu adevărat domnitorul moldovean român Ștefan cel Mare? Istoria e plină de isprăvi improbabile și de bătălii care nu erau, din partea domnitorilor moldoveni, decât niște acte de hărțuire lipsite de consecințe. Exemplele pe care le-aș putea cita sunt infinite. Dacă te lași furat de legendă, ai putea crede că războiul împotriva Germaniei a fost câștigat, în 1945, de Rezistență. În ceea ce îl privește pe domnitorul moldovean Ștefan, victorios împotriva turcilor, conform tradiției populare a țării, atât de victorios s-a dovedit,

încât, în ultimii ani ai vieții, și-a pus țara sub protecția turcilor. A acceptat ceea ce, în ziua de azi, s-ar numi colonizare. Pe care o recomanda. Nu știu ce să mai cred și, dacă mă apuc să mă întreb, nu mai dorm noaptea.

Avea dreptate inginerul acela, care-mi spunea să cred în matematică și în tehnică. O clădire sau un pod, fie ele și de o mie de ori mai urâte decât Beaubourg-ul, nu pot sta în picioare decât dacă sunt ridicate pe fundații solide, conform unei științe și unei tehnici care sunt singurele ce nu pot minți. Dacă mint, totul se prăbușește. Nu mai cred decât în zidurile care rămân în picioare.

Asta mă mai liniștește un pic, fiindcă, dacă există un fundament foarte serios al adevărului în tehnică, atunci trebuie să existe și în spiritul omenesc și se poate realiza și în alte manifestări și creații ale acestui spirit al nostru.

Însă cărțile lui Zinoviev, printre care *Les Hauteurs béantes*[34], ne indică în ce măsură minciuna diabolică se poate insinua și instala în societăți întregi.

[34] „Înălțimi căscate“ (n. tr.).

Asta mă-mbolnăvește.

Dacă politica ar fi ucisă, ar fi ucisă și minciuna. Dacă nu ar exista sociologii politice, societățile

s-ar putea construi pe adevăr. În societatea sovietică pe care ne-o descrie Zinoviev, mare savant și mare fizician, societatea se construiește împotriva adevărului, pe dos. De cincizeci de ani încoace, ni s-a vorbit mult despre adevărul care nu este adevăr, iar noțiunea de adevăr a fost dărâmată, spartă în adevăruri. Apoi adevărul adevărurilor a fost „demitizat“, cum ar spune filosofii noștri de la Deux Magots. Se zice că, dacă nu s-ar crede în Dumnezeu, omul ar fi mort. Dacă este ucis adevărul, inteligența este cea care moare. Într-o țară totalitară descrisă de Zinoviev, cel ce crede în adevăr si-l caută e un schizofrenic. Ierarhia e răsturnată: puterea o deține cel mai convențional, cel mai conformist, cel mai puțin inteligent, cel mai puțin îndrăgostit de adevăr. Și-așa nu se va mai termina. Mă întreb când vor putea fi înțelese, când vor fi cărțile lui Zinoviev asimilate de oameni. Mai este nevoie de timp. Pe vremea lui Hitler, minciuna și propaganda erau atât de grosolane, încât puteau fi ușor dezvăluite.

În ziua de azi, Diavolul are mult, mult mai multă experiență și poate construi societăți întregi pe minciuna ajunsă infinit mai subtilă.

Dar, câtă vreme Zinoviev e aici, câtă vreme există oameni ca Zinoviev, simt că încă pot spera. Poate că sufletele nu mor.
(Inedit)